

O'ZBEKISTON MADANIYATI VA SAN'ATI

ILMIY-USLUBIY, NAZARIY-AMALIY
ELEKTRON JURNALI

2025 2 (2)

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT
VAZIRLIGI

O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN’AT VA MADANIYAT
INSTITUTI

**O‘ZBEKISTON MADANIYATI
VA SAN’ATI**

ILMIY-USLUBIY, NAZARIY-AMALIY JURNALI

31.10.2025-yil, № 376/5

2025 2 (2)

Toshkent – 2025

“O‘zbekiston madaniyati va san’ati” ilmiy-uslubiy, nazariy-amaliy elektron jurnali

Bosh muharrir:
Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich
Tarix fanlari nomzodi, professor

Bosh muharrir o‘rinbosari:
Yakubov Baxtiyor Choriyevich
San’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Ma’sul kotib:
Xolmuminova Nigora Xankulovna

Texnik muharrir:
Nematov Shuxratjon Muxtor o‘g‘li

Jamoatchilik kengashi

Ozodbek NAZARBEKOV
O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vaziri, O‘zbekiston Respublikasi xalq artisti

Shuhratilla RIZAYEV
O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi Kinematografiya agentligi direktori, filologiya fanlari nomzodi, professor; O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi

Otabek XASANOV
Respublika ma’naviyat va ma’rifat markazi direktori, siyosiy fanlari doktori (DSc)

Yodgor SA’DIYEV
O‘zbek Milliy akademik drama teatri direktori, O‘zbekiston Respublikasi xalq artisti

Nodira MUSTAFOYEVA
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘limi boshlig‘i, tarix fanlari doktori, professor

Kamola AKILOVA
O‘zbekiston tasviriy san’at galereyasi direktori, O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, san’atshunoslik fanlari doktori (DSc), professor

Jannat ISMOILOVA
O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi direktori, tarix fanlari doktori, professor

Umida TESHABOYEVA
Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi direktori, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Sirojiddin SAYYID
O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi, O‘zbekiston xalq shoiri

Rustam ABDULLAYEV
O‘zbekiston Bastakorlar uyushmasi raisi, O‘zbekiston Respublikasi san’at arbobi

Tahrir hay’ati

Muhabbat TULYAXODJAYEVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Sarvinoz QODIROVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Oltinoy TOJIBOYEVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Guzal XALIKULOVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Rustambek ABDULLAYEV
O‘zbekiston Respublikasi san’at arbobi, san’atshunoslik fanlari doktori, professor

Ravshan YUNUSOV
O‘zbekiston Respublikasi san’at arbobi, san’atshunoslik fanlari nomzodi, professor

Akbar XAKIMOV
O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi, O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi, san’atshunoslik fanlari doktori, professor

Nigora AXMEDOVA
O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi, san’atshunoslik fanlari doktori, professor

Abduxalil MAVRULOV
O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi, tarix fanlari doktori, professor

Sayyora TUYCHIEVA
Falsafa fanlari doktori, professor

Viktor ALEMASOV
Falsafa fanlari doktori, professor(v.b)

Marfua XAMIDOVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Dilafruz QODIROVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Ma’rufjon YULDOSHEV
Filologiya fanlari doktori, professor

Guzalxon ISAKOVA
Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nilufar ISAKULOVA
Pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Muhammadjon QURONOV
Pedagogika fanlari doktori, professor

Absalom UMAROV
Sotsiologiya fanlari doktori, professor

Scientific-methodological, theoretical-practical electronic journal “Culture and Art of Uzbekistan”

Editor-in-Chief:
Sayfullayev Nodirbek Bakhtiyorovich
Candidate of Historical Sciences, Professor

Deputy Editor-in-Chief:
Yakubov Bakhtiyor Choriyevich
PhD in Art Studies, Associate Professor

Executive Secretary:
Kholmuminova Nigora Khankulovna

Technical Editor:
Nematov Shukhratjon Mukhtar o‘g‘li

Public Council

Ozodbek NAZARBEKOV
Minister of Culture of the Republic of Uzbekistan, People’s Artist of the Republic of Uzbekistan

Shuhratilla RIZAYEV
Director of the Cinematography Agency under the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan, Candidate of Philological Sciences, Professor, Honored Mentor of Youth of Uzbekistan

Otabek KHASANOV
Director of the Republican Center for Spirituality and Enlightenment, Doctor of Political Sciences (DSc)

Yodgor SA’DIYEV
Director of the Uzbek National Academic Drama Theatre, People’s Artist of the Republic of Uzbekistan

Nodira MUSTAFOYEVA
Head of the Department of Social and Humanitarian Sciences at the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Doctor of History, Professor

Kamola AKILOVA
Director of the Gallery of Fine Arts of Uzbekistan, Academician of the Academy of Arts of Uzbekistan, Honored Cultural Worker of Uzbekistan, Doctor of Art Studies (DSc), Professor

Jannat ISMOILOVA
Director of the State Museum of History of Uzbekistan, Doctor of History, Professor

Umida TESHABOYEVA
Director of the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi, Doctor of Philosophy (PhD) in History

Sirojiddin SAYYID
Chairman of the Writers’ Union of Uzbekistan, People’s Poet of Uzbekistan

Rustam ABDULLAYEV
Chairman of the Composers’ Union of Uzbekistan, Honored Art Worker of the Republic of Uzbekistan

Editorial Board

Muhabbat TULYAKHODZHAYEVA
Doctor of Art Studies, Professor

Sarvinoz QODIROVA
Doctor of Art Studies, Professor

Oltinoy TOJIBOYEVA
Doctor of Art Studies, Professor

Guzal KHALIKULOVA
Doctor of Art Studies, Professor

Rustambek ABDULLAYEV
Honored Art Worker of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Art Studies, Professor

Ravshan YUNUSOV
Honored Art Worker of the Republic of Uzbekistan, Candidate of Art Studies, Professor

Akbar KHAKIMOV
Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Academician of the Academy of Arts of Uzbekistan, Honored Mentor of Youth of Uzbekistan, Doctor of Art Studies, Professor

Nigora AKHMEDOVA
Academician of the Academy of Arts of Uzbekistan, Doctor of Art Studies, Professor

Abduxalil MAVRULOV
Honored Mentor of Youth of Uzbekistan, Doctor of History, Professor

Sayyora TUYCHIEVA
Doctor of Philosophy, Professor

Viktor ALEMASOV
Doctor of Philosophy, Acting Professor

Marfua KHAMIDOVA
Doctor of Art Studies, Professor

Dilafruz QODIROVA
Doctor of Art Studies, Professor

Ma’rufjon YULDOSHEV
Doctor of Philology, Professor

Guzalkhon ISAKOVA
Doctor of Philology (DSc), Associate Professor

Nilufar ISAKULOVA
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor

Muhammadjon QURONOV
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Absalom UMAROV
Doctor of Sociology, Professor

I. TEATR VA KINO SAN'ATI

Faxriddin Abduvohidov	<i>O'ZBEK TEATR TANQIDCHILIGINING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH JARAYONLARI</i>	8
Xasan Baxromov	<i>ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ФИЛЬТРАЦИИ И ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ФУРЬЕ ДЛЯ ЛУЧШЕНИЯ ВИЗУАЛЬНОГО КАЧЕСТВА ИЗОБРАЖЕНИЙ</i>	17
Bobirjon Jabborov	<i>QO'G'IRCHOQ TEATRINING TARIXIY SPEKTAKLLARIDA NUTQIY XARAKTER YARATISH MASALALAR</i>	29
Ixtiyorjon Boltaboyev	<i>YANGI O'ZBEKISTON TEATRIDA FOLKLORIZM: AN'ANA VA INNOVATSIYA UYG'UNLIGI</i>	39
Ozoda Shobilova	<i>"YORQINOY" SPEKTAKLI: DRAMATURGIYA VA REJISSURADAGI O'ZIGA XOSLIKLAR</i>	47
Odilbek Komilov	<i>TEZKORLIK VA UZLUKSIZLIK – JONLI EFIR MONTAJINING YETAKCHI OMILI</i>	52
Parvina Omonova	<i>OVOZDAGI OBRAZ: ANIMATSION SAN'ATDA IZOMORFIZM VA IFODA</i>	56
Xilola Abdurasulova	<i>KINO – SAYOHATGA ELTUVCHI SAN'AT: TURKIYA MANZARASI ORQALI</i>	64
Muhammadali Qahharov	<i>O'ZBEK KINOSI TOMOSHABINLARI MADANIYATI</i>	70

II. MUSIQA, RAQS, TASVIRIY SAN'AT

Beknazar Do'stmurodov	<i>SHASHMAQOMDAN ZAMONAVIY TA'LIMGACHA: YUNUS RAJABIIY MEROSINING PEDAGOGIK VA MADANIY AHAMIYATI</i>	74
Mashrabjon Ermatov	<i>SUVORIY VA SAVTI SUVORIYLAR</i>	81
Davlat Mullajonov	<i>HARBIY DAMLI ORKESTR RIVOJLANISHIDAGI AYRIM TARIXIY BOSQICHLAR XUSUSIDA</i>	91
Sobir Madiyev	<i>MUSIQA TA'LIMIDA UZVITYLIK MASALALARI</i>	99
Yusufxon Saydaliyev	<i>YANGI O'ZBEKISTONDA YOSHLARDA MUSIQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI</i>	106
Fayoza Mannonova	<i>ALISHER NAVOIY NOMIDAGI NAMANGAN VILOYAT MUSIQALI DRAMA VA KOMEDIYA TEATRINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI (1931-1939)</i>	118
Gulshan Umarova	<i>O'ZBEKISTONDA MUSIQA ARXIVLARINI RAQAMLASHTIRISH MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI</i>	127
Lobar Mo'minova	<i>O'ZBEK MILLIY MUSIQA MEROSI TARAQQIYOTIDA AN'ANA VA INNOVATSIYA DIALEKTIKASI</i>	132
Farrux Usmonov	<i>YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISH VA TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA MUSIQA SAN'ATINING O'RNI</i>	138

III. MADANIYATSHUNOSLIK, SOTSIOLOGIYA, SIYOSATSHUNOSLIK

Abduxalil Mavrulov	<i>IJTIMOY-MA'NAVY MUHIT BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA ZIYOLILAR O'RNI MASALASIGA DOIR</i>	144
Dilafroz Yusupaliyeva	<i>MADANIYAT MUASSASALARINING ZAMONAVIY RIVOJLANISHIDAGI MUAMMOLAR TAHLILI</i>	159

Jamshidbek Niyazbekov	<i>MADANIYAT MARKAZLARIDA O'LKASHUNOSLIK KLUBLARINI TASHKIL ETISHNING ILMIY-AMALIY VA MA'NAViy ASOSLARI</i>	167
Kamoliddin Umarov	<i>IJTIMOiy MADANIY VA INTEGRATSion JARAYONLARNING O'ZBEK TEATRI RIVOJIDAGI O'RNI</i>	174
Gulchehra Mufti-Zade	<i>JAMIYAT MA'NAViy ONGINING SHAKLLANISHIDA RAMZLARNING O'RNI VA AHAMIYATI</i>	180
Mahmudxon Dovidxonov	<i>YUMSHOQ KUCH KONSEPSIYASIDA MADANIY DIPLOMATIYA</i>	184
E'zoza Karimova	<i>YOSHLAR MEDIASAVODXONLIGINING JAMIYAT IJTIMOiy-MA'NAViy MUHITI BARQARORLIGIGA TA'SIRI</i>	191
Jaloliddin Botirov	<i>MADANIYAT VA SAN'AT SOHASIDA MENEJERLIK FAOLIYATI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI</i>	199
Nasiba Abdullayeva	<i>"INNOVATSion MENEJMENT" FANINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI</i>	208
Aziza Aliyeva	<i>YANGI HUQUQiy REALIZM (NLR) NAZARIYASI: AQSH VA YEVROPADA KELIB CHIQISHI VA RIVOJLANISHI</i>	214

IV. FILOLOGIYA, TARIX, FALSAFA

Zulfiya Marufova	<i>BADIIY MATNLARDAGI GO'ZALLIK TUSHUNCHASINING GENDER TALQINI</i>	223
Asilbek Ergashev	<i>LEV TOLSTOY VA SHUKUR XOLMIRZAYEV QISSALARIDA BADIIY TIL VA USLUBIY O'ZIGA XOSLIKNING MUSHTARAKLIGI</i>	230

Dilnoza
Jumayeva

HAMID OLIMJON – ILK FITRATSHUNOSLARDAN BIRI

237

Zilola
Ergasheva

EXPLORING THE DIVERSE DIMENSIONS OF UZBEK FOLKLORE

242

Nigora
Xolmuminova

UMAR XAYYOM VA MAY

249

Javohir
Nuraliyev

*JADIDLAR TAFAKKURIDA TO'Y VA MAROSIMLAR ISLOHOTI: AN'ANA VA
MA'NAVYI YANGILANISH O'RTASIDAGI DIALEKTIKA*

254

Roza
Qurbonova

NAVOIY "XAMSA"SI VA KOMPARATIVISTIKA MASALALARI

263

V. PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, KUTUBXONASHUNOSLIK

Zair
Zufarov

*SUN'IIY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING ZAMONAVIY TA'LIM
JARAYONIDAGI O'RNI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI*

268

Oybek
Davlatov

*PEDAGOGIK MODELLASHTIRISH VA AXBOROT XAVFSIZLIGI
MASALALARI*

275

Jumagul
Nishanova

*XORJIY MAMLAKATLAR TAJRIBASI ASOSIDA TALABALARDA IJTIMOIIY
MAS'ULIYATLILIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI*

282

Sherzod
Sharipov

*BOLALAR MUSIQA VA SAN'AT MAKTABLARI TA'LIM JARAYONIGA
ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI TATBIQ ETISH*

293

Nigina
Baxronova

*OILADA KITOBXONLIKNI TARG'IB QILISH ORQALI MA'NAVYI
BARKAMOLLIKKA ERISHISH DAVR TALABI*

300

Zuhra
Ro'ziyeva

KUTUBXONALARDA LOYIHALASH FAOLIYATI

306

Faxriddin Abduvohidov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası dotsenti,
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail:faxriddin_uzdsmi@mail.ru*

O'ZBEK TEATR TANQIDCHILIGINING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH JARAYONLARI

Annotatsiya. *Maqolada Jadid ma'rifatparvarlarining professional o'zbek teatrini tashkil etishdagi harakatlari, bu jarayonda milliy dramaturgiyadan keng foydalanilganligi hamda teatr tanqidchiligini shakllantirishdagi izlanishlari xususida so'z boradi*

Kalit so'zlar: *jadidlar, ma'rifatparvarlar, dramaturgiya, teatr tanqidchiligi, rejissura, aktyorlik mahorati, ma'rifiy tarbiya, badiiy talqin masalalari.*

THE FORMATION AND DEVELOPMENT PROCESSES OF UZBEK THEATRE CRITICISM

Abstract. *The article discusses the efforts of the Jadid Enlightenment to organize a professional Uzbek theater, the extensive use of national dramaturgy in this process, and their research into the formation of theater criticism.*

Keywords: *jadids, enlighteners, dramaturgy, theatrical criticism, directing, acting skills, educational upbringing, issues of artistic interpretation.*

Jahon teatr tarixida teatr tanqidchiligi milliy teatr tashkil etilishi bilan bir vaqtda tug'ilgan. Rus teatr tanqidchiligining kelib chiqish tarixi ham xuddi shunday bo'lgan. XVIII asrning ikkinchi yarmida rus milliy teatrining tashkil topishi bilan aynan bir vaqtda rus teatr tanqidchiligi ham dunyoga keldi. Lekin o'zbek teatr tanqidchiligining boshlanishi Turkistondagi o'ziga xos sharoitlar asosida vujudga keldi. O'zbek teatr tanqidchiligi Yevropa usulidagi o'zbek milliy teatri yaratilmasdan ilgari vujudga keldi.

XIX asrning oxirigacha o'zbek yozma adabiyotida teatr tanqidchiligi mavjud bo'lmagan. Bu yo'nalishning tashkil topishiga, Turkistonni rus mustamlakasiga

aylantirilishi hamda Yevropa teatr san'ati bo'y ko'rsata boshlashi bilan bog'liq. Shu bois, XIX asrning boshlaridan o'lkada rus teatrlarining gastrollari boshlanishi bilan bir vaqtda rus teatr tanqidchiligi ham bo'y ko'rsata boshladi. Bu borada 1870-yildan boshlab o'lkada tashkil etilgan vaqtli matbuot ham jumladan, "Туркистанский курер", "Русский Туркестан", "Украина", "Среднеазиатская жизнь" kabi rus tilidagi gazetalar hamda 1871-yildan chiqqa boshlagan eski o'zbek yozuvidagi "Turkiston viloyati gazetasi", "Sadoyi Farg'ona", "Samarqand", "Hurriyat", "Oyna" kabi gazeta va jurnallar muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ayniqsa, o'zbek teatr tanqidchiligining shakllanishida "Turkiston viloyati gazetasi" hamda "Oyna" jurnalining o'rni alohida o'rin tutadi. Dastlab mazkur gazeta va jurnallarda rus va o'zbek ziyolilarining rus teatrlariga oid bo'lgan qarashlari, maqola va taqrizlari mahalliy tilda yoritilib boriladi. Bu esa o'zbek teatr tanqidchiligi to'g'risida tasavvurlarini shakllantirishga asos bo'ldi. "Jahon teatr tarixida teatr tanqidchiligi milliy teatrning barpo topishi bilan bir vaqtda tug'ilgan. Lekin o'zbek teatr tanqidchiligining boshlanishi Turkistondagi o'ziga xos shart-sharoitlar asosida vujudga keldi. O'zbek teatr tanqidchiligi Yevropa usulidagi o'zbek milliy teatr yaratilishidan ilgari tug'ildi" [1, 16-b]. Shu bois akademik M.Rahmonov o'zbek teatr tanqidchiligining kelib chiqish tarixini ikki davrga bo'lib o'rganish lozimligini taklif etadi. Xususan:

O'zbek milliy teatri tashkil topguncha bo'lgan davrda o'zbek teatr tanqidchiligining ilk qadamlari;

Yevropa usulidagi o'zbek milliy teatr yaratilgandan so'ng o'zbek teatri tanqidchiligining shakllanishi va rivojlanish jarayoni.

Birinchi davr o'zbek teatr tanqidchiligida o'zbek va boshqa xalqlar ziyolilarining Yevropa tipidagi teatr targ'ibotidagi olib borgan izlanishlarini o'z ichiga oladi. XIX asr oxirida boshlangan o'zbek teatr tanqidchiligining mana shunday targ'ibotchilik ishlari XX asr boshiga kelib Yevropa usulidagi yangi o'zbek milliy teatri yaratilishiga zamin hozirlab bordi va ulkan ahamiyat kasb etdi. Bu borada Ahmad Donish, Furqat, Xoji Muin, Shukrullo, Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov kabi o'zbek ziyolilari faol qatnashdilar. Dastavval, teatr

tanqidchiligi namunalari rus teatri spektakllariga yozilgan madhiyalar, odalar va maqtab yozilgan she'rlardan tashkil topdi. Bu hol Ahmad Donish va Furqat ijodida yaqqol ko'zga tashlanadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, o'zbek teatrini rivojlanishida, rus madaniyati, rus teatr san'ati bevosita rol o'ynaganidek, o'zbek teatr tanqidchiligining shakllanishida ham rus ziyolilarining ishtiroki sezilarli darajada kechdi. Rus va Yevropa san'ati va madaniyatini targ'ib etish va intilish istagi o'tgan asrning 1870–1890-yillarida samarali ijod qilgan Ahmad Donish va Furqat kabi demokratik shoirlarning ijodida yaqqol ko'zga tashlandi. Ular Yevropa teatri to'g'risida zavqlanib qalam tebratganda Yevropa teatrining o'ziga xosligi bilan Turkiston xalqini tanishtirishni maqsad qilgandi.

O'zbek teatr tanqidchiligining dastlabki shakllarini o'rganishda Furqatning 1890-yilning 11-oktyabrida "Turkiston viloyati" gazetasining 44-sonida bosilgan rus spektakliga bag'ishlangan "Suvorov" nomli she'riy taqrizi muhim ahamiyat kasb etadi. She'r mazmunan boy va hajman katta bo'lib, unda pyesaning to'liq mazmuni, g'oyasi, sahna qurilishlari batafsil tasvirlanadi. Buni rus spektakli to'g'risida o'zbek shoiri tomonidan birinchi marotaba she'r bilan yozilgan taqriz deyish mumkin. Furqatni "Suvorov" spektakliga yozgan birinchi taassurotlari o'quvchiga spektakl va uning dramaturgiyasi to'g'risida to'liq ma'lumot bera oladi. Furqatning yozib qoldirgan she'riy taqrizlari va yozma manbalaridan shuni anglash mumkinki, u madaniyat va san'atni yaxshi his qilgan va buni boshqalarga ham ulashishda, nafaqat o'zbek teatri, balki boshqa san'at turlarini rivoji yo'lida sobit qadam tashlagan, samarali mehnat qilgan ijodkorlardan hisoblanadi.

Furqat va Ahmad Donishlarning ilk ijod namunalarida o'zbek teatr tanqidchiligining bismilloi, spektaklga yozilgan taqrizlar bilan boshlandi. E'tiborlisi shundaki, Ahmad Donish, Furqatlarning dastlabki Yevropa teatrlariga, spektakllariga bag'ishlangan qarashlarda, asosan, ularning teatr va san'at saroylariga sahnaviy makoni, muhiti, me'morchiligi dekoratsion qurilmalariga, ssenografiyasiga bo'lgan hayratlari bilan boshlanadi.

XX asrning boshlariga kelib, xalqimizni Yevropa tipidagi teatr bilan tanisha boshlashi va uning o'ziga xos xususiyatlarini anglashida ulkan hissalarini qo'shgan,

ko'pgina o'zbek ziyolilari qatorida Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Mirmulla Shermuhammadov, Hoji Muhammad Zuhur kabi ma'rifatparvarlar ham samarali izlanishlar olib bordilar. Ularning fikr-mulohazalaridan professional Yevropa teatri bilan milliy an'anaviy o'zbek teatri o'rtasidagi tafovutni anglash va mazkur tafovutni bartaraf etishga intilish istagi mavjudligi sezilib turadi.

1914-yili "Sadoyi Turkiston" gazetasining 4-iyun sonida 16 yoshli Abdulhamid Cho'lponning "Adabiyot nadur?" nomli tanqidiy maqolasining nashr etilishi ko'plab turkistonlik ziyolilar o'rtasida muhim voqeaga aylandi. O'sha vaqtlarda adabiyot va uning jamiyat hayotidagi o'rni borasida qizg'in bahs va munozaralar kechayotgan bir pallada Cho'lponning bu boradagi qizg'in mulohazalari bu san'atning qanchalar jamiyat hayotida muhim ekanligini, mardonalarcha ta'kidlab o'tdi. "Adabiyot yashasa – millat yashar", "Adiblar yetishtirayluk, adiblar yetishtirmagan millat oxiri bir kun hissiyotdan, o'ydin, fikrdan mahrum qolib, sekin-sekin inqiroz bo'lur" [2].

Yangi teatrning o'ziga xosligi, yutuq va kamchiliklari, uning olib borayotgan faoliyati, kishilik jamiyatida tutgan o'rni va ahamiyati borasidagi maqolalar vaqtli matbuotda birin-ketin bosila boshladi. 1914-yil 15-yanvarda Ali Asqarov sahnalashtirgan "Padarkush" va "Aldadik va aldandik" spektakllari xususida "Oyna" jurnalining 1-fevral sonida noma'lum muallif tomonidan yozilgan "Turkistonda birinchi milliy teatr" nomli maqolasi o'zbek spektakli haqida teatr tanqidchiligining birinchi namunasi deyish mumkin. Birinchi o'zbek dramasi yaratilishi va uning ko'plab sahnaviy talqinlari bevosita o'zbek milliy teatrining tug'ilishi bilan, o'zbek dramasi bag'ishlangan maqola va taqrizlarning bo'y ko'rsata boshlashi o'zbek teatr tanqidchiligining kelajagini belgilab berdi. "Shunday qilib, XX asrning ikkinchi o'n yilligidayoq o'zbek teatr tanqidchiligi jamiyat hayotida Yevropa teatrini targ'ib qilishda faol qatnashdi. Turkistonda Yevropa usulidagi yangi milliy teatrning shakllanishi yo'lida kurash olib boradi".

Yangi o'zbek teatri dunyoga kelguniga qadar aholi o'rtasida mana shunday targ'ibiy ishlar olib borish, dastlabki o'zbek teatr tanqidchiligi oldida turgan eng

sharafli vazifalardan biri edi. XIX asr oxirida boshlangan o'zbek teatr tanqidchiligidan mana shu targ'ibotchilik harakati XX asr boshida Yevropa usulidagi yangi o'zbek teatri yaratilishida zamin hozirlab bordi va ijobiy rol o'ynadi.

1970–1990- yillarida Ahmad Donish (1827–1897) 1856, 1873, 1874-yillarda Buxoro amirligi elchilari safida Peterburgga qilgan safarida ko'rgan spektakl va konsertlar to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar beradi. U 1873–74-yilda Peterburgga tashrif buyurganda Fransiyadan kelgan opera ashulachisi Potiy nomli aktrisaning gastrolini o'tayotgan edi. Ahmad Donish shu aktrisa qatnashgan bir konsertda bo'lgan. Bu to'g'risida quyidagilarni yozadi: "...uning qaddi-qomati kelishgan, husni jamoli yetilgan edi. U Parij parisi shunday yasanib-bezanib chiqar ediki, aql uning unsuriy jasadining nima ekanligini bila olmay hayronlikda qarab qolar edi. G'ayb olamidan kelgan farishtami yoki jasadlangan ruhmi deb o'ylar edilar".

"Nayrangxonaga kirib o'tirganimizdan so'ng nayrangxonaning pardasini ko'tardilar. Parda ko'tarilishi bilan ko'm-ko'k, sof, tiniq osmon ko'rinadi. Sharqiy, yoki g'arbiy tomonidan oy ham chiqib turgan bo'ladi. Panjara oldida yashnagan ko'katlar, ochilgan gullar ishq pechakdek bo'lib har tomondan osilib turadi. Shu orada havoda ko'ringan ayvon ichida gul va giyohlar oralab nihoyatda husn jamolli, oppoq kiyingan, oyoqlari tizzasigacha ochiq, qo'llari yelkalari bilan yalong'och, bo'yin-boshlari esa turli gullar, inju-marvaridlar bilan bezangan bir parizod chiqib keladi. Uning ikki yuzidan ikki to'lin oy yaltirab ko'rinadi. Lekin bu oylar parda ortiga qo'yilganidan o'zlari ko'rinmay, ularning nurlari ul gulandomga shu'la sochib turar edi. Mana shu zebi-ziynatlar bilan ko'rinib, ovozini turli kuylarga solib qo'shiq aytganda tomoshabinlar oh-voh sadolarini ko'tarib to'xtovsiz chapaklar chalar edilar", [3] deb ta'riflaydi.

Ahmad Donish Peterburgda ko'rgan balet spektakli nihoyatda go'zal o'ynalgani to'g'risida "...qizlar raqs-u samoga tushib o'ynadilar, shohsupa sahnani bir oyoqlab bir necha qayta aylandilar. Ikki oyog'ini juftlab olib charx urib, ikki gazcha yuqoriga ko'tarildilar. ... Ajabo, bu qanday nafis san'at va ulug' qudratki, inson tog'ining bulog'idan chiqqan bir qatra loyqa suvdan bunday ajoyib gullar bu qora tuproq ustida ochilmishdir" [3].

Ahmad Donish bu Yevropa teatri to'g'risida zavqlanib qalam tebratganda Yevropa teatrining badiiy fazilatlari bilan Turkiston xalqini tanishtirishni maqsad qilib olgan ko'rinadi. Shunisi xarakterliki, rus teatr tanqidchiligi ham xuddi shu yo'nalishda boshlangan edi. Chunonchi XVIII asrda boshlangan dastlabki rus teatr tanqidchiligi N.A.Rjevskiyning Liberi Sakki rahbarligidagi italyan teatri aktyorlari o'yinini maqtab yozgan she'ridan iborat edi. Sumarokovning Dmitrevskiy ijodiga bag'ishlangan madhiyasi ham teatr tanqidchiligining boshlang'ich shakllaridan hisoblanadi.

Rus san'atiga ixlos Furqatning 1890-yilning 11-oktyabrida "Turkiston viloyati gazetasi"ning 44-sonida bosilgan "Suvorov" nomli she'ri bilan boshlanadi. Bu she'rni o'z mazmunining boyligi va hajmining kattaligi jihatidan rus spektakliga bag'ishlangan qasida deb bo'lmaydi. Bunda pyesaning to'la mazmuni, g'oyasi, sahna ko'rinishlari batafsil tasvirlanadi. Buni rus spektakli to'g'risida o'zbek shoiri tomonidan birinchi marotaba she'r bilan yozilgan taqriz deyish mumkin. Furqat spektakl to'g'risidagi o'z mulohazalarini shunday boshlaydi: "Suvorovga muqallid bir tomosha erur, boshidan oyog'i hayrat afzo na ishkim qildi u o'tgan zamonda anga bo'ldi muqallid bul makonda", deb Suvorov to'g'risida yozilgan pyesani bul, "makonda", ya'ni teatrdan rus aktyorlari tomonidan "muqallid" qilinganini, ya'ni o'ynalganini hikoya qiladi va pyesaning to'la mazmunini bayon qiladi.

Furqat she'riy taqrizda spektaklda o'ynagan aktyorlarning nomlarini ko'rsatmaydi, lekin sahnada aktyorlar ijrosida ko'rgan ayrim obrazlarni to'g'ri xarakterlab beradi. Chunonchi aktyorlar ijrosidan olgan taassurotlariga tayangan holda shoir Suvorovning vatanparvar sifatida tasvirlaydi va shu bilan bir qatorda Napoleonning bosqinchilik harakatlarini qoralaydi.

Furqat tomonidan yozilgan Yevropa teatri va musiqa san'atining o'zbek tomoshabini o'rtasida targ'ib qilishni, ularni yangilikka chaqirishni ko'zda tutgan bo'lsa, ikkinchi tomondan royaldan ijro etilgan rus va g'arbiy Yevropa kompozitorlari asarlarini ma'nosiga tushunishi va musiqa tilini his etish o'zbeklar uchun ham dolzarb masala ekanligi keltirib o'tiladi. Uning o'zbek musiqa bilimidan xabardorligi, ikki xalqning musiqa madaniyati rivojida tafovutni to'g'ri his etganligi yorqin

ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari Furqat o'z o'rnida vokal va ijrochilik san'atiga ham munosib baho beradi. Chunonchi bir ayol ashulachi mahoratiga baho berarkan: "Maqomi qilur har nav bunyod, gohi qattiq fig'on, goh narmi faryod. Gohi naydek chiqar ohista nola, kelturur goh navo mashqin xayola. Ofarin ovozi to'ldi zalga. Tushtilar ham zavqnok ahvolga", – deb ta'riflaydi. Furqatning musiqaviy "слухи" o'tkirligi ham she'riy taqrida o'z isbotini topadi. U ashulachining soz pardasidan chiqmay qilgan ijrosini ham munosib baholaydi. "Nag'mai ovoz ikov bir pardada, ya'ni savtu soz ikov bir pardada", – deb yozadi. Bu fikrlar o'z xalqining musiqa madaniyatini sevishi, kelajak rivoji haqida g'amxo'rlik va vatanparvarlikdan kelib chiqqanligi yaqqol sezilib turadi.

XX asr boshida Yevropa teatri ahamiyati to'g'risida Mahmudxo'ja Behbudiyning (1874–1919) 1914-yil 16-mayda "Oyna" jurnalida bosilgan "Teatr nadur?" nomli maqolasi o'zbek teatri rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Maqolada Behbudiy shunday misralarni keltiradi: "Teatr ibratxonadur. Teatr va'zxonadur. Teatr ta'sir(i) adabdur. Teatr oynadurki, umumiy hollarni anda mujassam va namoyon suratda ko'zliklar ko'rib, va'z va tanbeh etuvchi hamda zararli odat, urf va taomilni, qabix va zararini aynan ko'rsatguvchidur", [3] deb yozadi. Shu bilan birga o'zbek milliy teatr san'atining tarbiyaviy-axloqiy, etik-estetik, ma'naviy-ma'rifiy, kerak bo'lsa, ijtimoiy-falsafiy tamoyillarini belgilab beradi.

Behbudiy teatrni tomoshaviyligi haqida ham alohida to'xtalib "Ayni zamonda teatr ya'ni tomoshagoh, yoinki ko'ngul ochuvchi milliy va adabiy jamiyatlarning asosiysidir. Taraqqiy qilgan millatlar teatrionalarni ulug'lash uchun maktabiy adab va ibrat deb ataydilar. Taraqqiy qilmoqni eng birinchi sabab bo'islaridan biri teatr deyurlar. Teatriona sahnalarida quyulaturg'on asarlar fojia, ya'ni qayg'ulik, mazxara ya'ni kulgu, drama ya'ni hangomalik bir voqea va hodisani tasvir etib xaloyiqqa ko'rsatilur. Ul voqeadagi yomonlik va yaxshilikni paydo bo'lgani va sababini har kim ko'rib, anglab, ibrat olur va yomonlikdan qochib, yaxshilikka harakat qilmoqqa teatrdagi ko'rsatilgan voqealar sabab bo'lur".

Behbudiy o'z maqolasida teatrning janrlari, dramaturgiya, aktyor san'ati

to'g'risida, shuningdek Yevropa mamlakatlarida teatr san'atining taraqqiyoti va ularda aktyorlar tayyorlaydigan maxsus maktablar to'g'risida ham ma'lumotlar beradi.

1914-yilning 2-martida "Turkiston viloyati gazetasi"ning 29-sonida Munavvar qori Abdurashidxonovning teatr haqidagi maqolasi ham diqqatni tortadi. Muallifning yozishicha: "Hozirgacha teatrga mazxarabozlik deb qarab keldilar. Aslida teatr tarbiyaviy joydir. Teatr bir oynakdor xona bo'lib, bu xonaga kim kirsam o'z aksini ko'radir. Ya'ni o'z kamchilik va xatosini ko'rib undan ibrat oladirlar". Ushbu maqola yangi teatrning estetik xususiyat va vazifalarini belgilab berishga qaratilgan muhim vosita hisoblanadi.

"Turkiston viloyati gazetasi"ning 1912-yil 16-fevral sonida Olimxo'ja Turdixo'jayev nomli ulamo "Teatr shariatda yo'q, taqiqlansin deb yozadi. Shu gazetaning 1914-yil 13-mart 22-sonida "Musulmon" taxallusi bilan yozilgan maqolada Toshkentda birinchi spektakl o'ynalganda mutaassib ruhoniylarning teatr qo'yilishiga xalal berganlari ko'rsatib o'tilgan. Bu yillarda er va xotinlarning sahnaga chiqishi mumkinmi, yo'qmi degan masala ham jiddiy tortishuvlarga sabab bo'lgan. Ayrim gazetalarda, hatto xotinlar uchun alohida teatr ochilsin, ularni erkaklar bilan birga teatrdan o'tirishlari taqiqlansin degan fikrlari bayon qilinadi.

Bu xususda, ayniqsa, Behbudiy bilan Turkistonning eng zakiiy ulamolaridan Saydahmat Vasliy o'rtasidagi mafkuraviy kurash juda keskin kechadi. Vasliy Behbudiyning teatr haqidagi fikrlariga qarshi "Sadoyi Farg'ona" 1914-yil 83-sonida bosilgan "Shariat islomiya" maqolasida va "Oyna" jurnaliga yo'llagan maktubida (1915-yil, 7-son) "teatr anvoiy o'yin, la'biyot va haromdir", degan fikrlarini bayon etadi.

Behbudiy Vasliyning "Shariat islomiya" maqolasiga javoban "Oyna" jurnalining 1915-yil 5-sonida "Teatr, musiqa, she'r" maqolasini e'lon qiladi, unda mudarris janoblaridan "har nov la'biyot va o'yin harom degan so'zlaridan munozaraga borib Vasliyning fikrlarini hadis, diniy rivoyat va payg'ambarimiz hayotlaridan iqtiboslar keltirib inkor etadi" [4, 97-b].

Teatr haqidagi ziddiyatli kurashlar yigirmanchi yillarning boshlarida ham

davom etdi. Cho'lpon o'zining "Adabiyot nadur?" maqolasida teatrning ko'ngilxushlik joy bo'lgani uchun harom sanagan ruhoniylardan teatrni himoya qilib, "chapga aylansa kofirlik, o'ngga burilsa dinsizlik ta'naga yo'liqib, din talqin qiluvchi dinsizlarning har turli hujumlari ostida nodonlarning changalidan xalqni qutqazib olmoqqa tirishqon teatrdur", – deb yozadi.

Umuman olganda, yangi o'zbek teatrining tashkil topishi va o'zbek teatr tanqidchiligining shakllanish va rivojlanish davridagi asosiy vazifasi Yevropa teatrining tarbiyaviy rolini, uning badiiy va estetik ahamiyatini targ'ib qilish va shariat peshvolari va ruhoniylarining xurujlariga qarshi kurashdan iborat bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Rahmonov M. O'zbek teatr tanqidchiligi tarixi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at. 2016. – 16-b.*
2. *Tursunboyev S. Teatr tarixi. – Toshkent: Bilim, 2005.*
3. *Tursunov T. XX asr o'zbek teatr tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. 1-tom.*
4. *Rizayev Sh. Jadid dramaturgiyasi. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 1997. – 97-b.*

Хасан Бахромов

Преподаватель кафедры компьютер инжиниринг
Ташкентского университета прикладных наук
E-mail: Sadikarnob@gmail.com

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ФИЛЬТРАЦИИ И ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ФУРЬЕ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ВИЗУАЛЬНОГО КАЧЕСТВА ИЗОБРАЖЕНИЙ

Аннотация. В данной работе исследуются методы повышения качества изображений с использованием частотного анализа и преобразования Фурье. Основное внимание уделено применению фильтрации в частотной области для подавления шумов, устранения искажений и улучшения визуальной четкости изображений. В статье рассматриваются принципы работы низкочастотных, высокочастотных и полосовых фильтров, включая гауссовские и Баттерворт-фильтры, а также особенности их реализации с помощью дискретного преобразования Фурье (DFT).

Ключевые слова: Преобразование Фурье, частотная фильтрация, подавление шумов, улучшение качества изображений, гауссов фильтр, Баттерворт-фильтр, частотный спектр.

APPLICATION OF FILTERING AND FOURIER TRANSFORM METHODS TO IMPROVE THE VISUAL QUALITY OF IMAGES

Abstract. This study explores image enhancement methods using frequency analysis and the Fourier transform. It focuses on the application of frequency-domain filtering to suppress noise, eliminate distortion, and improve image clarity. The article discusses the operating principles of low-pass, high-pass, and band-pass filters, including Gaussian and Butterworth filters, as well as their implementation using the discrete Fourier transform (DFT).

Keywords: Fourier transform, frequency filtering, noise reduction, image enhancement, Gaussian filter, Butterworth filter, frequency spectrum.

Современные задачи цифровой визуализации требуют не только высокой точности, но и устойчивости к различным видам искажений, возникающим в процессе передачи, хранения или съёмки изображений [1, с-45]. Одной из ключевых проблем остаётся наличие шумов и размытия, которые снижают информативность и визуальное восприятие данных [5, р-39].

В данной исследовательской работе было сосредоточено на методах фильтрации изображений в частотной области, основанных на применении преобразования Фурье. Такой подход позволяет анализировать изображение с точки зрения распределения его энергетических компонентов по частотам и эффективно удалять нежелательные спектральные составляющие, ответственные за шум или размытость.

Цель данной статьи – провести сравнительный анализ различных типов частотных фильтров и продемонстрировать их влияние на качество изображений. Особое внимание уделено построению оптимальных фильтров, которые обеспечивают баланс между сохранением деталей и снижением шумов. Кроме того, в работе рассматриваются перспективы интеграции классических Фурье-методов с современными интеллектуальными алгоритмами обработки изображений [2].

Методы фильтрации изображений:

1.1. Фильтрация изображений на основе преобразования Фурье

В данном исследовании также было применены методы фильтрации изображений, основанные на преобразовании Фурье, которые позволяют выполнять обработку не в пространственной, а в частотной области [8, р-93].

В отличие от линейных методов, работающих напрямую с пикселями, подход на основе Фурье даёт возможность анализировать и изменять частотный спектр изображения, что особенно эффективно при устранении периодических шумов и повышении четкости границ объектов.

Основная идея метода заключается в разложении изображения на гармонические составляющие при помощи двумерного дискретного преобразования Фурье (2D DFT) [7, p-56].

Математически этот процесс описывается следующим выражением:
Дискретное преобразование Фурье описывается формулой:

$$F(u, v) = \sum_{x=0}^{M-1} \sum_{y=0}^{N-1} f(x, y) e^{-j2\pi \frac{ux}{M} + \frac{vy}{N}}$$

$f(x, y)$ - исходное изображение в пространственной области,

$F(u, v)$ - спектр изображения в частотной области,

M, N – размеры изображения,

j – мнимая единица.

На практике была применена частотная фильтрация для удаления высокочастотных шумов и повышения качества изображений. Например, низкочастотные фильтры позволяют сгладить изображение, устраняя мелкие шумовые детали, а высокочастотные фильтры, наоборот, выделяют резкие переходы и контуры объектов.

Для реализации фильтрации использовалась маска в частотной области, которая обнуляет ненужные частоты. Пример идеального низкочастотного фильтра можно записать следующим образом:

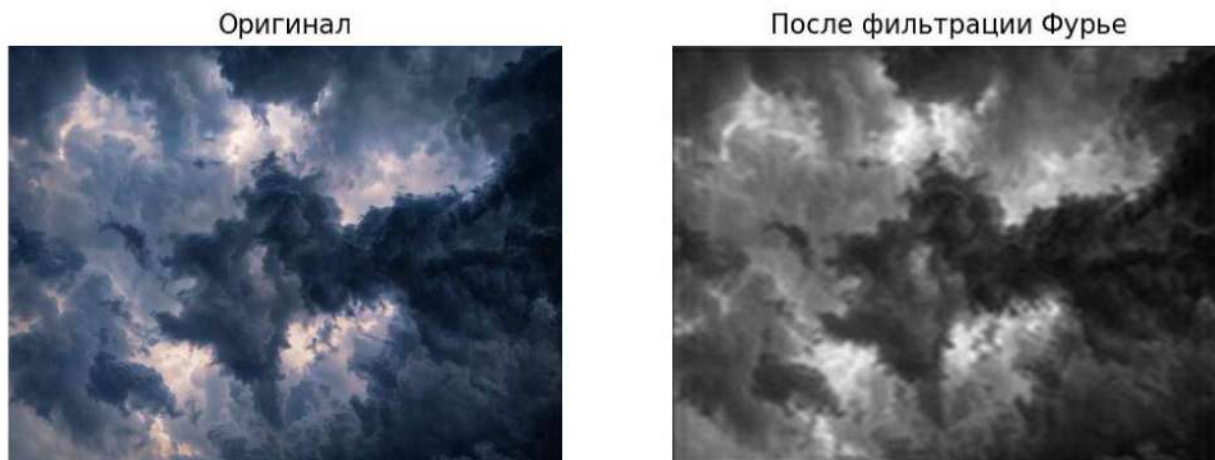
$$H(u, v) = \begin{cases} 1, & D(u, v) \leq D_0 \\ 0, & D(u, v) > D_0 \end{cases}$$

$$D(u, v) = \sqrt{\left(u - \frac{M}{2}\right)^2 + \left(v - \frac{N}{2}\right)^2} \text{ – расстояние от центра частотного}$$

спектра.

В ходе экспериментов было установлено, что методы Фурье позволяют более точно управлять частотным содержанием изображений и улучшать их визуальное качество при последующей обработке. Особенно эффективным

оказалось комбинирование частотных фильтров с пространственными методами для достижения оптимального результата.

Фурье-фильтр

В процессе исследования различных методов обработки изображений также было рассмотрено применение фильтров на основе преобразования Фурье. Основная идея алгоритма заключается в переходе изображения в частотную область, где высокочастотные компоненты, отвечающие за резкие переходы и шум, могут быть подавлены, а низкочастотные, определяющие общую структуру, – усилены или сохранены.

На практике было отмечено интересный эффект: фильтр на основе Фурье позволяет избирательно удалять шум и сглаживать изображение без значительной потери общей структуры объектов. Однако при агрессивном подавлении высоких частот наблюдается размывание мелких деталей и потеря текстурных особенностей. Этот компромисс особенно важен при работе с изображениями, где требуется сохранить четкость контуров и тонких структур.

Рисунок 3. Сравнение исходного изображения и результатов фильтрации в частотной области: хорошо видно, как подавление высоких частот уменьшает шум, но при слишком сильной фильтрации теряются мелкие детали. В своей работе также было подробно изучена фильтрация изображений с использованием преобразования Фурье, которая показала высокую эффективность в подавлении различных видов шумов, особенно высокочастотных помех. В экспериментах я наблюдал, что такие шумы

проявляются в виде мелких случайных точек и текстурных искажений, влияющих на восприятие исходного изображения.

Принцип действия фильтра основан на преобразовании изображения в частотную область, где можно избирательно подавлять нежелательные частоты. Высокочастотные компоненты, как правило, отвечают за шум и резкие переходы, а низкочастотные – за основную структуру изображения. Это позволяет уменьшить шум, сохранив при этом общую форму объектов и их контуры. При слишком агрессивной фильтрации высоких частот наблюдается некоторое размывание мелких деталей, что требует аккуратного выбора параметров фильтра.

Рисунок 4. Сравнительный анализ результатов Фурье-фильтрации: видно, как подавление высоких частот снижает шум и повышает визуальную однородность, при этом сохраняется общая структура объектов, но теряются мелкие текстурные элементы.

В рамках исследования также было подробно изучена фильтрация изображений с использованием преобразования Фурье, которая показала высокую эффективность при подавлении различных видов шумов, особенно высокочастотных помех. В ходе экспериментов наблюдалось, что шумы часто проявляются в виде мелких случайных точек, текстурных искажений или резких переходов, способных снижать визуальное качество исходного изображения.

Применение Фурье-фильтра позволило избирательно воздействовать на различные частотные компоненты изображения. Высокочастотные составляющие, как правило, отвечают за шум и резкие изменения интенсивности, а низкочастотные – за общую структуру и форму объектов. Благодаря этому можно эффективно уменьшить шум и одновременно сохранить ключевые контуры и форму объектов.

На практике фильтр оказался особенно полезен в задачах, где важно сохранить общую структуру сцены при одновременном снижении шумовых артефактов. При аккуратной настройке параметров фильтра удавалось добиться значительного сглаживания однородных областей без заметного размытия контуров. Однако слишком агрессивное подавление высоких частот приводило к потере мелких деталей и текстурных особенностей

Рисунок 4. Сравнение работы Фурье-фильтра с исходным изображением: хорошо видно, как подавление высоких частот снижает шум, повышает визуальную однородность областей, при этом сохраняется общая структура объектов, но частично теряются мелкие текстурные элементы.

Фильтры для выделения контуров

В рамках задач по подавлению шумов и сглаживанию изображений подробно изучена фильтрация в частотной области с использованием преобразования Фурье. В ходе экспериментов реализована фильтрация, позволяющую избирательно воздействовать на различные частотные компоненты: высокочастотные составляющие отвечают за шум и резкие переходы интенсивности, а низкочастотные – за общую структуру и форму объектов.

На практике применение Фурье-фильтра показало высокую эффективность в снижении шумовых артефактов при сохранении ключевых контуров и общей структуры изображения. Особенно полезным этот метод оказался для обработки изображений с большим количеством мелких шумовых элементов, где традиционные пространственные фильтры могли бы приводить к размытию деталей.

Благодаря возможности настраивать параметры фильтрации, удалось добиться значительного сглаживания однородных областей без заметного размытия контуров. При этом слишком агрессивное подавление высоких частот приводило к потере мелких текстурных особенностей, что требует аккуратного подбора радиуса фильтра в зависимости от типа изображения.

Рисунок 6. Сравнительный анализ работы Фурье-фильтра: видно, как подавление высоких частот эффективно снижает шум, повышает визуальную однородность областей и одновременно сохраняет общую структуру объектов, при этом частично теряются мелкие текстурные элементы.

2. Экспериментальная часть

2.1. Описание данных

В экспериментальной части исследования подготовлен набор тестовых изображений с различными уровнями шумов и детализации – от умеренных шумовых артефактов до выраженных высокочастотных искажений. На этом материале я провел анализ эффективности фильтрации в частотной области с использованием преобразования Фурье [4, p-112].

Метод Фурье-фильтрации позволял избирательно воздействовать на высокочастотные и низкочастотные компоненты изображения: высокочастотные составляющие, как правило, отвечают за шум и резкие переходы интенсивности, а низкочастотные – за общую структуру объектов. Для количественной оценки результатов использовались метрики PSNR (Peak Signal-to-Noise Ratio) и SSIM (Structural Similarity Index), что обеспечивало комплексный анализ снижения шума при сохранении структурной целостности изображений.

2.2. Применение методов фильтрации

Каждое изображение было обработано с помощью двух вариантов Фурье-фильтрации:

- **Низкочастотная фильтрация** – подавление высокочастотного шума при сохранении общей структуры объектов. Этот метод позволяет сглаживать однородные области без значительной потери контурной информации.
- **Высокочастотная фильтрация** – выделение мелких деталей и текстур, акцентирование границ объектов, что полезно для анализа структуры изображения [6, p-117].

Таблица 1. Оценка эффективности Фурье-фильтрации на тестовых изображениях

2.3. Анализ результатов

По результатам экспериментов с Фурье-фильтрацией можно сделать следующие выводы:

Низкочастотная фильтрация эффективно подавляет высокочастотный шум, улучшая визуальную однородность областей изображения. При этом общая структура объектов и основные контуры сохраняются, что подтверждается высокими значениями PSNR и SSIM. Однако при слишком агрессивной фильтрации наблюдается частичная потеря мелких текстурных деталей.

Высокочастотная фильтрация позволяет выделить мелкие детали и текстуры, акцентируя границы объектов. Этот метод особенно полезен для

анализа структуры изображения, но не снижает шумовые артефакты, что отражается в более низких показателях PSNR и умеренных значениях SSIM.

3. Современные методы на основе нейронных сетей

3.1. Использование Фурье-фильтрации для обработки изображений

В рамках своего исследования подробно изучено применение фильтрации в частотной области с использованием преобразования Фурье. Этот метод показал высокую эффективность в подавлении шумов и выделении деталей, особенно в случаях, когда шумовые артефакты проявляются в виде мелких случайных точек или резких изменений интенсивности [10, p-91].

Эксперименты продемонстрировали, что Фурье-фильтрация позволяет избирательно воздействовать на различные частотные компоненты изображения. Высокочастотные составляющие отвечают за шум и мелкие текстуры, а низкочастотные – за общую структуру и форму объектов. Благодаря возможности настраивать радиус фильтра и тип фильтра (низко- или высокочастотный) можно добиться оптимального баланса между снижением шума и сохранением контуров и текстур.

На практике фильтр оказался особенно полезен для адаптивной обработки изображений с разными уровнями шумов и текстурной детализацией. Подбор параметров фильтра позволяет эффективно сглаживать однородные области без значительной потери ключевых контуров и форм объектов, обеспечивая результат, сопоставимый с ручной обработкой.

3.2. Программные реализации Фурье-фильтрации

Для проведения экспериментов были использованы стандартные библиотеки Python – OpenCV и NumPy. Эти инструменты позволили реализовать фильтры Фурье как для низкочастотного подавления шумов, так и для высокочастотного выделения текстур. Главным преимуществом данного подхода является гибкость и адаптивность: можно быстро изменять параметры фильтрации, подбирая оптимальный режим для каждого конкретного изображения.

Рисунок 7. Сравнение традиционных пространственных фильтров и Фурье-фильтрации: видно, как подавление высоких частот снижает шум и улучшает визуальную однородность, при этом сохраняются основные контуры объектов, а при высокочастотной фильтрации акцентируются детали и текстуры.

Заключение

Проведенное исследование наглядно подтвердило ключевую роль фильтрации в частотной области для повышения качества изображений. В работе было систематизированы и протестированы основные подходы Фурье-фильтрации – низкочастотную фильтрацию для подавления шумов и высокочастотную фильтрацию для выделения текстур и деталей [9, p-134].

Экспериментальная часть позволила сделать несколько важных выводов: низкочастотная фильтрация эффективно снижает шумовые артефакты, сохраняя при этом ключевые контуры и общую структуру объектов, тогда как высокочастотная фильтрация акцентирует мелкие детали и текстуры, но не

уменьшает шум. Важным аспектом работы оказалось то, что оптимальный выбор радиуса фильтра и типа фильтрации позволяет адаптировать метод под конкретное изображение, обеспечивая баланс между качеством шумоподавления и сохранением деталей. Особое внимание в заключении хотелось бы уделить перспективам дальнейшего развития методов Фурье-фильтрации. Комбинирование классических преобразований Фурье с современными нейросетевыми подходами открывает возможности создания гибридных адаптивных систем, способных автоматически подбирать параметры фильтрации для различных типов изображений и уровней шума. Это, в свою очередь, позволяет добиться значительного повышения качества визуальной информации при минимальной потере структурных деталей [3, p-119].

Список литературы

1. Гонсалес Р., Вудс Р. Цифровая обработка изображений. Издательство Техносфера, 2018. – с-45.
2. Brown L. *Advanced Filtering Techniques for Image Processing*. Journal of Visual Computing, 2021.
3. Zhang Y. *Deep Learning Approaches for Image Enhancement*. IEEE Transactions on Image Processing, 2022. – p-119.
4. Smith J. *AI-Powered Image Filtering*. Journal of Machine Learning, 2023. – p-112.
5. Liu M. *Bilateral Filtering for Image Denoising*. Springer, 2020. –p-39.
6. Jain A. *Fundamentals of Digital Image Processing*. Prentice Hall, 1989. – p-117.
7. Oppenheim A., Schaffer R. *Discrete-Time Signal Processing*. Pearson, 2010. – p-56.
8. Castleman K. *Digital Image Processing*. Prentice Hall, 1996. – p-93.

9. Gonzalez R., Woods R. *Fourier Transform and Frequency-Domain Filtering*.
In: Digital Image Processing, 4th edition, 2018. – p-134.
10. Pratt W. *Digital Image Processing: PIKS Scientific Inside*. Wiley, 2007.
– p-91.

Bobirjon Jabborov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası doktoranti
E-mail: jabborovbobur841@gmail.com*

QO'G'IRCHOQ TEATRINING TARIXIY SPEKTAKLLARIDA NUTQIY XARAKTER YARATISH MASALALARI

***Annotatsiya.** Maqolada qo'g'irchoq teatrining tarixiy spektakllarida nutqiy xarakter yaratishning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Qo'g'irchoqbozning sahna nutqi, dramatik teatr aktyoridan farqli ravishda, nafaqat ovoz orqali, balki qo'g'irchoq obrazining xatti-harakatiga ham uyg'unlashtirilishi zarurligi yoritiladi. Shuningdek, nutqiy xarakterning badiiy, estetik va ijtimoiy vazifalari ko'rib chiqiladi. Bugungi kunda qo'g'irchoq teatrida sahna nutqining boy imkoniyatlari to'liq o'zlashtirilmaganligi muammo sifatida ko'rsatilib, uni hal etish yo'llari taklif etiladi.*

***Kalit so'zlar:** qo'g'irchoq teatri, tarixiy spektakl, sahna nutqi, nutqiy xarakter, aktyorlik mahorati, xatti-harakat, so'z, sahnaviy obraz, tomosha san'ati.*

PROBLEMS OF CREATING A SPEECH CHARACTER IN HISTORICAL PUPPET THEATRE PERFORMANCES

***Abstract.** The article analyzes the specific features of creating a speech character in historical puppet theater performances. It highlights the need for the puppeteer's stage speech, unlike that of a dramatic theater actor, to be coordinated not only with the voice, but also with the behavior of the puppet character. It also examines the artistic, aesthetic, and social functions of the speech character. The problem of the incomplete development of the rich possibilities of stage speech in puppet theater today is shown as a problem, and ways to solve it are proposed.*

***Keywords:** puppet theatre, historical performance, stage speech, speech character, acting mastery, behavior, word, stage image, performing art.*

O'zbek qo'g'irchoq teatri xalq ijodiyoti va qadimiy marosim an'analari asosida shakllangan bo'lib, u asrlar davomida nafaqat tomosha sifatida, balki

tarbiyaviy, ma'rifiy va estetik vazifalarni bajarib kelgan. Qo'g'irchoq teatrining dastlabki namunalari xalq og'zaki ijodi – ertak, latifa, afsona va marosim qo'shiqlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Shu bois bu san'at turi qadimdan xalq dunyoqarashi, urf-odatlarini va milliy qadriyatlarini avloddan-avlodga etkazishning muhim vositasi bo'lib xizmat qilgan.

Tarixiy spektakllarda qo'g'irchoqlar orqali milliy qahramonlarning hayoti, ijtimoiy-siyosiy g'oyalari va ma'naviy-axloqiy qarashlari tomoshabinga etkaziladi. Bunda qo'g'irchoq obrazining nutqiy xususiyatlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Chunki, qo'g'irchoq teatrida aktyorning sahnaviy ovozi, intonatsiyasi va nutqiy xarakteri qo'g'irchoq plastikasiga uyg'unlashgan holda ijro qilinishi zarur. Mazkur uyg'unlik orqali obraz jonlanadi va u o'ziga xos dramatik ifodaga ega bo'ladi.

Ayniqsa, tarixiy mavzudagi spektakllarda nutqning ilmiy-nazariy jihatdan to'g'ri qo'llanishi davr ruhini, til xususiyatlarini va ijtimoiy tafakkurni haqqoniy aks ettirish imkonini beradi. Masalan, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi, ko'p yillik tajribaga ega mahoratli rejissyor Shomurod Yusupov O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatrida sahnalashtirgan: "To'maris", "Shiroq", "Bahrom va Dilorom", "Jaloliddin Manguberdi", shuningdek Mansur Ro'ziyevning Andijon viloyat qo'g'irchoq teatrida sahnalashtirilgan "Sheryurak Bobur", qolaversa, Samarqand viloyat qo'g'irchoq teatrining bosh rejissyori Farhod Mirzayev

sahnalashtirilgan “Ali Qushchi” spektakllaridagi tarixiy siymolar obrazida nutqiy xarakter yaratish nafaqat ularning shaxsiy qiyofasini ochib berish, balki yosh tomoshabinda tarixiy xotira va milliy g'ururni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, qo'g'irchoq teatrida sahna nutqi masalasi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida tadqiq etilishi lozim. Chunki u nafaqat fonetik va intonatsion imkoniyatlarni, balki obraz yaratish jarayonida nutqning badiiy-estetik vazifalarini ham o'zida mujassam etadi. Maqola qo'g'irchoq teatri tarixiy spektakllarida nutqiy xarakter yaratishning spetsifik xususiyatlarini aniqlash, uning nazariy-metodologik asoslarini yoritish va amaliy muammolariga echimlar taklif etishga qaratilgan.

Xususan, joriy yilning 12-sentyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tarixiy shaxslarning ibratli hayoti va ijodi, ularning bolaligi va yoshligini ifodalovchi milliy qahramon obrazlari orqali yangi sahna asarlari yaratish bo'yicha tanlov e'lon qildi. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Teatr san'atini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” 2024-yil 22-noyabrdagi PQ-399-son qarorida 2025–2030-yillarda buyuk tarixiy shaxslarning ibratli hayoti va ijodi, ularning bolaligi va yoshligini ifodalovchi milliy qahramon obrazlari orqali yangi sahna asarlarini yaratish vazifasi belgilangan.

Unga ko'ra, "2025-yil buyuk qomusiy olim Abu Ali ibn Sino, she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy hamda shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning bolalik va o'smirlik davriga oid tarixiy va badiiy-ijodiy yondashuvga asoslangan spektakllarni sahnalashtirish rejalashtirilmoqda" [1].

Mazkur tashabbusning asosiy mohiyati shundaki, tarixiy shaxslarning hayotiga oid badiiy talqinlar yosh avlodda milliy iftixor, tarixiy xotira va estetik dunyoqarashni mustahkamlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, qo'g'irchoq teatrida bu kabi tarixiy obrazlarni nutqiy xarakter vositasida jonlantirish katta ahamiyat kasb etadi. Chunki qo'g'irchoq spektakllarida nutq va ovoz nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki qahramonning ruhiy dunyosini ochib beruvchi asosiy omildir. Abu Ali ibn Sino, g'azal mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Jaloliddin Manguberdi, yoki Ali Qushchi kabi shaxslarning bolalik davriga oid obrazlarini yaratishda aktyorning sahnaviy ovoz tembri, intonatsiyasi, tarixiy davrga xos til unsurlaridan foydalanishi obrazning hayotiyligini hamda ta'sirchanligini oshiradi. Demak, davlat miqyosida ilgari surilayotgan mazkur tashabbus qo'g'irchoq teatrining sahna nutqi va nutqiy xarakter yaratish bo'yicha yangi ilmiy-amaliy izlanishlarga turtki bo'lib xizmat qilishi tabiiydir. Shu bilan birga, tarixiy shaxslarning bolaligi va o'smirlik davrini qo'g'irchoq teatrida ifodalash orqali milliy meros va an'analarni yangi badiiy shaklda tomoshabinga etkazish imkoniyati kengayadi. Bu haqida pedagog M.Sharipov o'zining "O'zbek qo'g'irchoq teatri sahnasida tarixiy qahramonlar" nomli ilmiy maqolasida shunday yozadi: "Nima uchun qo'g'irchoq teatrida tarixiy asarlarni sahnalashtirish jarayonlarini yanada kuchaytirish lozim? Chunki, qo'g'irchoq teatri tomoshabinini, asosan, yosh bolalar tashkil etadi va tariximiz, o'zligimizni anglatish farzandlarimiz tarbiyasida eng buyuk vazifadir" [2, 200–203-b]. Tarixiy shaxs deganda, inson tasavvurida fan va ilm taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan, tabiat hamda jamiyat qonuniyatlarini keng ommaga tushuntirib bergan olimlar, mamlakat va xalqni ezgulikka, taraqqiyot yo'liga, ma'rifat sari etaklagan hukmdorlar, matonatli sarkardalar gavdalanadi. Tarixiy shaxsni badiiy obraz darajasida ifodalash jarayonida, avvalo, uning xarakterli xususiyatlari, fikriy qarashlari, g'oyaviy intilishlari umumlashtirilib

tasvirlanadi. Shuningdek, badiiy obrazning asosiy poydevorini tashkil etuvchi xarakter esa, ko'pincha, qahramonning nutqida namoyon bo'ladi. Chunki, nutq – shaxs tafakkuri, dunyoqarashi va ma'naviy-ruhiy olamining eng muhim ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois sahna asarlarida, xususan, qo'g'irchoq teatrining tarixiy spektakllarida, qahramonning nutqiy ifodasi nafaqat estetik vosita, balki ularning davr ruhi, ma'naviy qiyofasi va ijtimoiy g'oyalarini jonlantiruvchi badiiy mexanizm hisoblanadi.

Nutqiy xarakterning to'g'ri berilishi obrazning ishonchliligini kuchaytiradi, tomoshabinda tarixiy shaxs haqida tasavvur uyg'otadi. Bu esa qo'g'irchoq teatrida sahna nutqini puxta o'rganish va uni tarixiylik tamoyillari bilan uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi. Bunda, hozirgi globallashuv davrida yoshlar ong va tafakkurini chet el qahramonlari va to'qima obrazlari ta'siridan asrash maqsadida, buyuk merosga ega milliy qahramonlarimizni bolalik va o'smirlik yillaridagi tengdoshlariga o'rnak bo'ladigan fazilatlari, o'smirlik davrida erishgan natijalari, yutuqlari va qahramonliklarini yosh avlodga o'rnak qilish, ularning beg'ubor tafakkurida milliy qahramonlar obrazini yaratish maqsad qilingan.

Qo'g'irchoq teatrida sahna nutqini tashkil etish dramatik teatr san'atidan tubdan farq qiladi. Chunki bu jarayonda aktyorning sahnaviy ovozi qo'g'irchoqning

xatti-harakati bilan uyg'unlashgan holda ifodalanishi lozim. Shu sababli nutqiy xarakter yaratishda bir qator umumiy prinsiplarga amal qilinadi:

1. Qo'g'irchoqboz sahnaviy nutqini faqat badiiy ta'sirchanlik nuqtayi nazaridan emas, balki qo'g'irchoqning harakatlari, imo-ishoralari va plastikasiga moslashtirishi shart. Bunda ovozning kuchi, balandligi va ritmi qo'g'irchoqning dramatik vaziyatdagi xatti-harakatlariga uyg'unlashtiriladi;

2. Tarixiy spektakllarda qahramonning ijtimoiy mavqei, psixologik holati va ma'naviy dunyosi, asosan, ovoz orqali ochib beriladi. Qo'g'irchoq teatri aktyori obrazning ovoz tembrini to'g'ri tanlashi, intonatsiyani esa dramatik vaziyatga qarab o'zgartirishi zarur. Masalan, sarkarda, yoki davlat arbobi obrazida qat'iy va buyruq ohangi ustuvor bo'lsa, bolalik yillari tasvirlangan obrazlarda sokin, samimiy va quvnoq intonatsiyalar asosiy ahamiyat kasb etadi;

3. Milliy qo'g'irchoq teatrining asosiy xususiyatlaridan biri – xalqona nutq vositalaridan foydalanilishidir. Tarixiy spektakllarda obraz nutqiga maqol, matal, hikmatli so'zlar va qadimiy iboralar qo'shilishi nafaqat sahna tilining badiiyligini oshiradi, balki milliy ruh va davr atmosferasini aniqroq aks ettiradi. Bu uslub tomoshabinda tarixiy xotira va milliy o'zlikni his qilishga yordam beradi.

Qo'g'irchoq teatrida tarixiy mavzuga oid spektakllar o'ziga xos murakkablikka ega. Chunki unda nafaqat qahramonning tashqi ko'rinishi va plastika harakatlari, balki uning nutqiy xarakteri ham tarixiy davr, shaxsiyat va badiiy-estetik talablar asosida shakllantiriladi. Bu haqida professor M.Ashurova hamda dotsent A.Abduxalilov "Aktyorlik mahorati" (2-kurs qo'g'irchoq teatr aktyorligi ta'lim yo'nalishi uchun) o'quv qo'llanmasida quyidagicha yozadilar: "Spektakl yaratish jarayoni unda rol o'ynaydigan aktyorlar uchun o'sha davr ijtimoiy muhitidan kelib chiqqan holda, jamiyatning dunyo qarashiga qarab so'zlashuv va imitatsiya orqali muomala o'rnatish, ma'lum davrning kiyinish madaniyatiga ham e'tiborli bo'lishlikni taqozo etadi" [3, 156-b]. Spektaklni va undagi ishtirokchilarni xarakterli xususiyatlarini to'g'ri anglab etish, rejissyorni asar ustidagi tahliliy ish uslublarini rivojlantiribgina qolmasdan, spektaklning umumiy yaxlitligini uning xarakterini uning yashagan zamoniga moslashgan sifatini belgilab beradi. Shundan kelib chiqib

aytishimiz mumkin-ki, qo'g'irchoq teatri uchun so'z – bu imitatsiya sahnada mantiqli munosabat o'rnatish uchun zaruriy ijodiy jarayon ekanligiga amin bo'ldik.

Tarixiy spektakllarda qo'g'irchoq orqali berilgan nutq oddiy muloqot emas, balki tomoshabin ongida tarixiy xotira uyg'otuvchi kuchga ega bo'lishi kerak. Bunda nutqiy ifodaning dramatik kuchi, metaforik boyligi va milliy estetik ruh bilan uyg'unligi muhim ahamiyatga ega. Shunday yondashuv orqali qo'g'irchoq obrazlari yosh tomoshabinlar uchun tarixiy saboq manbai sifatida xizmat qiladi.

Tarixiy obrazlarning faqat tashqi ko'rinishi emas, balki ularning ichki kechinmalari ham ovoz orqali ochib beriladi. Qo'g'irchoq aktyori intonatsiya, pauza, tembr o'zgarishlari orqali obrazning ruhiy holatini tomoshabinga etkazadi. Masalan, Andijon viloyat qo'g'irchoq teatrida sahnalashtirilgan “Sheryurak Bobur” spektaklida aktrisa N.Kazakova bosh qahramonni gavdalantirgan. Boburning qo'rquv, hayrat, yoki orzu-havaslari samimiy intonatsiyalar orqali jonlantirilgan. Tarixiy spektakllar haqida gap ketar ekan U.Boltaboyeva o'zining “Professional teatrlarda tarixiy she'riy dramalar ustida ishlash masalalari” nomli maqolasida shunday ta'kidlagan edi: “Tilning qudrati, nutqning go'zalligi ulug' ajdodlarimiz siymosi aks etgan tarixiy spektakllarda ko'rinar ekan, ana shu spektakllarda ishtirok etuvchi aktyorlarning barchasi ijroda o'tmish voqealarini tomoshabinlarga jonli va ta'sirli shakllarda etkazishda mas'uldirlar. Ammo ba'zi aktyorlar butun og'irlikni bosh qahramon obrazini yaratuvchi aktyorga yuklab qo'yib o'zlari so'zlarni quruq yodlash bilangina cheklanib qo'ya qoladilar. Oqibatda spektakldagi tarixiy muhitga putur etadi” [4, 479–486-b]. Qo'g'irchoq teatrida yaratilgan nutqiy xarakter yosh tomoshabinga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tarixiy shaxslarning nutqi orqali ularda vatanparvarlik, jasorat, halollik va adolat kabi fazilatlarni shakllantirish mumkin. Ayniqsa, Amir Temur, Alisher Navoiy kabi buyuk siymolarning sahnadagi nutqi tomoshabinga tarixiy saboq beruvchi kuchli pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi. Professor G.Xalikulova nomzodlik dissertatsiyasida quyidagicha yozadi: “Tarixiy mavzudagi sahna asarlari tomoshabinda teatr san'atiga xos bo'lgan estetik zavq, ehtirosli kechinmalar uyg'otish bilan birga o'tmish va uning atoqli arboblari haqida badiiylashgan ma'lumotlar berish, bilimlarini oshirish kuchiga egadir. Buyuk

ajdodlarimizning faoliyatlari, hayotiy jasoratlari va ona zamin taqdiri uchun ko'rsatgan xizmatlari xalqning ma'naviy shakllanishida va kamol topishida katta ahamiyat kasb etadi"

[5, 204-b].

Nutq va harakat uyg'unligi qo'g'irchoq teatrida san'atning badiiy-estetik qiymatini ta'minlaydi. Intonatsiya, tembr, pauza va qo'g'irchoq plastikasining muvofiqligi tomoshabinda estetik zavq uyg'otadi. Shu tariqa, nutqiy xarakter nafaqat mazmuniy, balki shakliy go'zallikni ham ifoda etadi.

Qo'g'irchoq spektakllarida tarixiy shaxslarning nutqi milliy o'zlikni anglash va mustahkamlashga xizmat qiladi. Ularning so'zlari orqali xalqning urf-odatlar, qadriyatlar, adolat va huquqiy qarashlari ifodalanadi. Bu esa yosh avlod ongida tarixiy xotira va madaniy merosga hurmatni shakllantiradi.

Muammo:

- qo'g'irchoq teatrida sahna nutqi texnikasi etarlicha o'rganilmagan;
- aktyorlarning nutqiy tayyorgarligi dramatik teatr aktyorlariga nisbatan kamroq e'tibor qaratilgan;
- tarixiy spektakllarda nutqiy xarakter ko'pincha yuzaki talqin qilinmoqda.

Yechimlar:

- ✓ qo'g'irchoq teatrida sahna nutqi fanini mustaqil yo'nalish sifatida chuqur o'qitish;

- ✓ tarixiy spektakllarda nutqiy xarakter yaratish uchun fonetik, intonatsion va stilistik mashqlar tizimini ishlab chiqish;
- ✓ xalq og'zaki ijodidan olingan materiallarni qo'g'irchoq spektakllarida keng qo'llash.

Qo'g'irchoq teatrining tarixiy spektakllarida nutqiy xarakter yaratish jarayoni murakkab badiiy va ilmiy izlanishlarni talab qiladigan o'ziga xos san'atdir. Zero, nutqiy xarakter qo'g'irchoq obrazining hayotiyiligini ta'minlaydi, tomoshabin va sahna o'rtasidagi estetik ko'prikn shakllantiradi. Tarixiy shaxslarning nutqini sahnada jonlantirishda aktyor faqat texnik mahorat bilan cheklanib qolmay, balki tarixiy bilim, milliy qadriyatlar va o'zbek xalqining ruhiy-ma'naviy olamini chuqur his eta olishi lozim.

Bugungi globallashuv davrida qo'g'irchoq teatrida sahna nutqini rivojlantirish masalasi yanada dolzarb tus olmoqda. Chunki tarixiy spektakllar orqali milliy o'zlikni anglash, yosh avlod ongida tarixiy xotirani uyg'otish va ularni vatanparvarlik, milliy g'urur hamda madaniy merosga sadoqat ruhida tarbiyalash mumkin. Ayniqsa, nutqiy xarakterning tarbiyaviy, estetik va madaniy-huquqiy vazifalari qo'g'irchoq teatrining ijtimoiy ahamiyatini belgilab beradi.

Shu boisdan, qo'g'irchoq teatrida sahna nutqini ilmiy asosda tadqiq etish, maxsus metodik qo'llanmalar yaratish, aktyorlar uchun amaliy mashg'ulotlar tizimini takomillashtirish zarurdir. Faqatgina bunday kompleks yondashuv orqali tarixiy spektakllarda nutqiy xarakterning badiiy ta'sirchanligi oshadi va u tomoshabinda chuqur ruhiy kechinmalar, estetik zavq hamda ijtimoiy xulosalar uyg'otadi.

Demak, qo'g'irchoq teatrida nutqiy xarakter yaratish nafaqat badiiy-estetik jarayon, balki milliy ma'naviyat va tarixiy xotirani asrab-avaylashning ham muhim vositasidir. Bu esa uni zamonaviy teatr san'atining strategik yo'nalishlaridan biriga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <http://ziyonet.uz>
2. Sharipov M. O'zbek qo'g'irchoq teatri sahnasida tarixiy qahramonlar. *Oriental Art and Culture*, vol. 4, no. 3, 2023, – pp-200-203.
3. Ashurova M., Abduxalilov A. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: Fan va ta'lim, 2021. – 156-b.
4. Boltaboyeva U. Professional teatrlarda tarixiy she'riy dramalar ustida ishlash masalalari. *Oriental Art and Culture*, vol. 3, no. 4, 2022, – pp-479-486.
5. Xoliqulova G. O'zbek tarixiy dramasi talqinida sahna nutqi masalasi. *San. fan. nom. dis.* – Toshkent: 2004. – 6-b.

Ixtiyorjon Boltaboyev

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: boltaboyevixtiyor89@mail.com

YANGI O'ZBEKISTON TEATRIDA FOLKLORIZM: AN'ANA VA INNOVATSIYA UYG'UNLIGI

Annotatsiya. Maqolada Yangi O'zbekiston teatrida folklorizmning badiiy va ijrochilikdagi ahamiyati tahlil qilingan. Unda xalq og'zaki ijodi – doston, ertak, afsona, qo'shiq va raqs unsurlarining zamonaviy teatrga singdirilishi, milliy ruh va innovatsion yondashuvlar uyg'unligi yoritilgan. Shuningdek, folklorizmning aktyorlik mahorati va teatr estetikasi rivojidadagi o'rni hamda Yangi O'zbekiston sahna san'atining milliy qiyofasini shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston teatri, folklorizm, milliy o'zlik, teatr san'ati, an'ana, innovatsiya, aktyorlik mahorati, sahna madaniyati, xalq og'zaki ijodi, improvizatsiya.

FOLKLORISM IN THE THEATRE OF NEW UZBEKISTAN: HARMONY OF TRADITION AND INNOVATION

Abstract. The article analyzes the artistic and performing significance of folklorism in the theater of New Uzbekistan. It highlights the incorporation of elements of folk oral art - epics, fairy tales, legends, songs and dances into modern theater, the harmony of the national spirit and innovative approaches. It also reveals the role of folklorism in the development of acting skills and theater aesthetics, and its significance in shaping the national image of the performing arts of New Uzbekistan.

Keywords: New Uzbekistan theatre, folklorism, national identity, theatrical art, tradition, innovation, acting mastery, stage culture, oral folk creativity, improvisation.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston teatr san'ati tubdan yangilanish, milliy o'zlikni anglash va xalq ruhiyatini sahna orqali ifoda etish jarayonida yangi

bosqichga ko'tarildi. 1991-yildan so'ng milliy teatrlar faoliyatida millatning tarixiy xotirasi, qadimiy urf-odatlar va xalqona tafakkurini ifodalovchi asarlar sahnaga ko'tarila boshladi. Bu davrda teatr san'ati nafaqat estetik zavq manbayi, balki ma'naviy-ma'rifiy islohotlarning muhim targ'ibotchisiga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-maydagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5116-son qarorida madaniyat muassasalarini modernizatsiya qilish, teatr sohasida ijodiy erkinlikni kengaytirish va milliy qadriyatlar asosida yangilanish jarayonlarini jadallashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan [1]. Ana shu hujjat asosida respublikaning barcha teatr jamoalari sahnaviy tafakkur, ijro mahorati va dramaturgiya yo'nalishlarida yangicha izlanishlar boshlab, o'z ijodiy konsepsiyalarini xalqona ruh va zamonaviy estetik tamoyillar uyg'unligida shakllantirishga kirishdilar.

Yangi O'zbekiston davrida teatr sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar milliy madaniyatni global san'at maydoniga olib chiqish yo'lida muhim o'rin tutmoqda. Davlat siyosatining madaniyat sohasiga qaratilgan e'tibori natijasida teatrlar moddiy-texnik jihatdan yangilanib, ijodiy laboratoriyalar faoliyati jonlandi, yosh dramaturglar, sahna rassomlari va aktyorlar uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Shu bilan birga, teatr ta'limi tizimida ham yangicha metodik yondashuvlar joriy etilib, aktyorlik va rejissyorlik maktablari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik kuchaytirildi.

"Folklorizm" tushunchasi esa bugungi teatr jarayonida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Folklorizm – xalq og'zaki ijodi, marosimlar, urf-odatlar va ramzlar tizimini zamonaviy badiiy shakllarda ifodalashni anglatadi. U teatr sahnasida milliy o'zlikni, xalq ruhiyatini va tarixiy xotirani qayta jonlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek teatri tarixida folklor unsurlaridan foydalanish qadimdan mavjud bo'lsa-da, mustaqillik davridan boshlab bu jarayon yangi bosqichga ko'tarildi. Endilikda xalq dostonlari, afsonalar, maqollar, xalqona qo'shiqlar va raqslar teatr sahnasida zamonaviy estetik tamoyillar bilan uyg'unlashtirilib, yangi badiiy mazmun kasb etmoqda.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Yangi O'zbekiston davrida teatr san'atida folklorizmning o'rni nafaqat milliy o'zlikni ifodalash, balki sahna madaniyatining

global tendensiyalar bilan uyg'unlashuvi orqali belgilanmoqda. Bugungi teatr asarlari nafaqat o'zbek xalqining ruhiy-axloqiy qadriyatlarini, balki umuminsoniy g'oyalarni ham o'zida mujassam etadi. Shu bois, folklor motivlarini sahnaga olib chiqish orqali aktyorlik ijrosining tabiiyligi, improvizatsiya, psixologik moslashuvchanlik va sahnaviy ifoda boyligi yanada kuchaymoqda. Bu holat teatr san'atini zamonaviy bosqichda qayta anglash va uning milliy-estetik asoslarini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, folklorizm fenomeni hozirgi teatrshunoslikda badiiy-estetik hodisa sifatida tadqiq qilinmoqda. San'atshunos olimlar fikriga ko'ra, folklor – teatrning ildizi, sahna harakati esa folklorning zamonaviy talqinidir. Bu fikrni Stanislavskiyning "Ijodiy holat" nazariyasi ham tasdiqlaydi: "Aktyor xalq ruhiyatidan kelib chiqib, obrazni tabiiy kechinmalar orqali yaratmog'i lozim" [2]. Shunday qilib, folklorizm teatrda ijodiy jarayonning ichki mohiyatini belgilaydi, aktyorning sahnaviy ifoda madaniyatini milliy ruh bilan boyitadi.

Yuqoridagi jihatlar shuni ko'rsatadiki, Yangi O'zbekiston teatrda folklorizm – bu nafaqat xalq og'zaki ijodini sahnada qayta yaratish, balki milliylik va zamonaviylik o'rtasidagi ijodiy muvozanatni topish jarayonidir. Shu ma'noda, mazkur maqola teatrda folklorizmning badiiy echimi, ijrochilik madaniyati hamda uning Yangi O'zbekiston san'atidagi estetik yangilanish jarayonidagi o'rnini ilmiy tahlil etishga qaratilgan.

Folklor – xalq ruhiyatining badiiy xotirasi, milliy tafakkurning eng tabiiy ko'rinishi sifatida teatr san'atining shakllanishida muhim o'rin tutadi. O'zbek teatrining badiiy ildizlari aynan xalq og'zaki ijodida, qadimiy marosimlarda, qo'shiqlar, raqs va ertaklarda mujassamdir. Xalqning hayotiy tajribasi, urf-odatlar va estetik qarashlari asrlar davomida folklor orqali shakllanib, keyinchalik sahna madaniyatining asosiy manbalaridan biriga aylandi. Teatrning estetik mohiyatini tushunish uchun, eng avvalo, folklor orqali xalq tafakkurining dramatik tabiatini anglash zarur. Chunki xalq dostonlarida yoki ertaklarida aks etgan kurash, muhabbat, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi ziddiyatlar – teatr drammatizmining tabiiy manbayi hisoblanadi.

O'zbek teatrida folklor motivlari nafaqat mavzu jihatidan, balki obraz, sahna harakati, musiqiy ritm va tildagi xalqona ohang orqali ham ifodalanadi. Masalan, “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Ravshan va Zulxumor”, “Zumrad va Qimmat” kabi xalq dostonlari asosida sahnalashtirilgan asarlar o‘zida xalqona dramatik ruhni saqlagan holda, zamonaviy teatr tili bilan ifodalanmoqda. Bunday spektakllarda xalq dostonlari faqat qayta hikoya qilinmaydi, balki ularning badiiy timsollari, harakat uslublari, dramatik to‘qnashuvlari teatr estetikasi orqali yangicha talqin etiladi.

Folklor obrazlarining teatr sahnasidagi talqini ularning ramziy mazmunini chuqurroq ochish imkonini beradi. Masalan, xalq dostonlarida uchraydigan “qahramon”, “ona”, “donishmand”, “sadoqatli yor” kabi obrazlar teatrdan insoniy fazilatlar, ma’naviy izlanish va milliy qadriyatlar timsoliga aylanadi. Aktyor bu obrazni ijro etar ekan, faqat dramatik rol emas, balki xalq ruhiyatining bir bo‘lagini jonlantiradi. Shu jihatdan teatr san’atida folklor obrazlari aktyorning psixologik chuqurligini, badiiy tafakkurini va sahna madaniyatini rivojlantiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Folklorizm teatr san’atida ikki asosiy tamoyilga tayanadi: **an’ana** va **innovatsiya**. An’ana – bu xalq ruhiyatidan olingan badiiy tajriba, teatr ifodasining milliy poydevori; innovatsiya esa ushbu an’analarni zamonaviy talqinlar bilan boyitish, yangi sahna texnologiyalari orqali ifodalash jarayonidir. Yangi O‘zbekiston teatrida folklorizmning badiiy mohiyati aynan shu ikki yo‘nalishning uyg‘unligida namoyon bo‘lmoqda. Masalan, zamonaviy rejissyorlar doston qahramonlarini sahnaga chiqarishda ramziy plastika, video-installyatsiya, raqamli fon musiqasi, yoki yorug‘lik effektlaridan foydalanish orqali tomoshabinga yangicha estetik tajriba taqdim etmoqda.

An’anaviylik va milliy o‘zlikni ifodalashda folklor vositalarining o‘rni beqiyosdir. Folklor motivlari o‘zbek teatrini boshqa millatlar san’atidan farqlovchi asosiy mezonlardan biridir. Bu jarayon milliy o‘zlikni himoya qiluvchi, tarixiy xotirani yangilovchi va xalqning ichki ruhiy olamini ochuvchi ijodiy kuch sifatida harakat qiladi. Aynan folklor unsurlari sahnada “milliylik” hissini jonlantiradi, tomoshabin qalbida o‘zligiga, ildiziga, tarixiga nisbatan faxr uyg‘otadi.

Teatr asarlarida folklor motivlarining badiiy echimi ko'p hollarda aktyorning ijro madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki aktyor folklor obrazini faqat tashqi harakat orqali emas, balki ichki his-tuyg'ular, xalqona so'zlashuv, improvizatsiya va sahnaviy plastika orqali ifodalaydi. Shu jarayonda aktyor xalq ruhiyati bilan muloqotga kirishadi, xalqning quvonchi va qayg'usini o'z kechinmasi sifatida his qiladi. Shuning uchun folklorizm aktyorlik san'atining eng tabiiy va chuqur ifoda shakllaridan biridir.

Folklorizmning badiiy-estetik mohiyati shundaki, u teatrni xalq hayotining badiiy xulosasiga aylantiradi. Teatr sahnasida folklor unsurlarining jonlanishi nafaqat milliy qadriyatlarni saqlash, balki ularni yangi ijtimoiy-estetik mazmunda yangilash imkonini beradi. Shu bois, folklorizm – bu nafaqat xalq ijodini eslatish, balki milliy teatr tafakkurining uzluksiz davomiyligini ta'minlaydigan ijodiy tizimdir. Bu jarayon haqida taniqli teatrshunos T.Alimov shunday yozadi: “Folklor teatrdan o'z hayotini davom ettiradi. U har bir aktyor harakatida, har bir so'z ohangida, xalqona kulgi yoki alamda yashaydi. Folklor yo'qolmaydi u sahnada o'zga qiyofada yashaydi” [3]. Ushbu so'zlar o'zbek teatrida folklorizmning estetik mohiyatini aniq ifodalaydi.

Yangi O'zbekiston teatrida milliylik va zamonaviylik o'rtasidagi ijodiy muvozanat teatr san'atining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Teatr dramaturgiyasida folklor elementlarining singdirilishi bu jarayon nafaqat mavzuga, balki dramaturgik tuzilma, sahna ifodasi va aktyorlik psixologiyasiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Yangi avlod dramaturglari xalq og'zaki ijodi motivlarini qayta talqin qilib, ularni zamonaviy ijtimoiy-falsafiy g'oyalar bilan uyg'unlashtirmoqda. Masalan, qadimiy afsona yoki doston syujetlari asosida yozilgan zamonaviy pyesalarda inson ruhiyatining zamon bilan kurashi, qadriyatlar inqirozi va yangilanish ehtiyoji teatr tilida ifodalanmoqda.

Yangi O'zbekiston teatrlarida milliy ruh va global teatr estetikasi sintezi yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Bugungi teatr rejissyorlari xalqona improvizatsiya, qo'shiq, raqs va marosim unsurlarini Brext, Meyerxold, Grotovski kabi jahon teatr ustozlarining sahnaviy yondashuvlari bilan uyg'unlashtirib ishlatishmoqda. Buning

natijasida o'zbek teatri milliylikni saqlagan holda zamonaviy teatr texnikalari – yorug'lik dizayni, videoproeksiya, sahnaviy plastika va eksperimental dramaturgiya orqali o'ziga xos badiiy maktabni shakllantirmoqda.

Rejissyorlik yondashuvlarida innovatsion sahna texnikalari ham folklor manbalarining zamonaviy talqinini kuchaytiradi. Endilikda doston yoki afsona motivlari faqat so'z orqali emas, balki musiqiy va vizual texnologiyalar yordamida tasvirlanmoqda. Masalan, “Go'ro'g'li” yoki “Alpomish” sahnalashtirilgan spektakllarda multimedia effektlari, jonli musiqa va raqs orqali xalq qahramonining obrazini zamonaviy inson timsoliga yaqinlashtirish tajribalari kengaymoqda. Bu orqali teatr nafaqat folklorni takrorlaydi, balki uni yangidan “yaratadi”.

Folklor asosida yaratilgan spektakllarda yangi badiiy ifoda uslublari – milliy ramzlar, timsollar va marosimlarning sahnaviy tildagi yangicha talqinida ko'rinmoqda. Teatrshunos S.To'xtaxo'jayev bu jarayonni “milliy teatr tafakkurining ikkinchi uyg'onish davri” deb ataydi [4]. Zero, Yangi O'zbekiston teatri aynan ana shu uyg'onish bosqichida – o'z tarixiy ildizlariga tayangan holda yangicha estetik ufqlarga chiqmoqda.

Folklorizm aktyorlik san'atining tabiiy ildizlaridan biridir. Aktyor xalqona obrazlar, ohanglar va so'zlashuv uslublari orqali o'z xalqining ruhiyatini sahnada jonlantiradi. Xalqona ijro uslubini sahnaga olib chiqish jarayoni – bu aktyorning sahnaviy xatti-harakat, ovoz, diqqat, hissiyot va improvizatsiya qobiliyatini uyg'unlashtirgan murakkab ijodiy jarayondir. Folklorizmning aktyorlik san'atiga ta'siri shundaki, u ijroni mexaniklikdan xalos etib, aktyorni tabiiylik va hayotiylik sari etaklaydi.

Improvizatsiya aktyorlik mahoratining eng muhim unsurlaridan biri sifatida teatrdan folklorizm ruhini mustahkamlaydi. Xalqona so'zlashuv, ohang, harakat va hazil elementi sahnaviy tabiiylikni kuchaytiradi. Aktyor xalq ruhidan ilhom olgan holda ijro etar ekan, uning har bir harakati tomoshabinga ishonch uyg'otadi. Shu bois badiiy ishonchlilik (Stanislavskiy ta'biricha – “organik ijro”) teatrning eng oliy qadriyatlaridan biridir.

Stanislavskiy, Brext va o'zbek teatr maktabi tajribalarining uyg'unligi Yangi O'zbekiston aktyorlik maktabi uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda. Stanislavskiy aktyorning ichki kechinmasiga tayanishni, Brext esa ijtimoiy ongli ijroni ilgari surgan. Zamonaviy o'zbek aktyorlari esa bu ikki yondashuvni milliylik ruhida birlashtirib, o'zining xalqona psixologik ijro uslubini shakllantirishmoqda. G'ani Jalilovning ta'kidlashicha, "o'zbek aktyorining eng katta kuchi – xalqona ifoda orqali falsafiy mazmunni etkazish qobiliyatida"dir [5]. Yangi O'zbekiston aktyorlik maktabining milliy-estetik shakllanishi jarayonida teatr ta'limi tizimi ham takomillashib bormoqda. Bugungi teatr aktyori nafaqat sahnaviy mahorat, balki milliy an'analar, xalq qo'shiqlari, raqs, pantomima va og'zaki ijod unsurlarini chuqur o'zlashtirgan bo'lishi lozim. Shu tarzda, folklorizm aktyorning sahnaviy nutq madaniyati, his-tuyg'u ifodasi va badiiy tafakkurini boyituvchi manba sifatida xizmat qilmoqda.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, Yangi O'zbekiston teatrida folklorizm – bu milliy madaniyatni zamonaviylik bilan uyg'unlashtiruvchi estetik hodisadir. Folklor unsurlarining teatr sahnasiga singdirilishi natijasida o'zbek teatri o'zining milliy-estetik qiyofasini yanada boyitdi. Folklorizm badiiy tafakkurda xalq ruhining davomiyligini ta'minlab, teatr asarlarida o'zligimizni ifodalashga xizmat qilmoqda.

An'ana va innovatsiya uyg'unligining ijodiy jarayonga ta'siri, ayniqsa, aktyorlik, rejissyorlik va dramaturgiya sohalarida yaqqol namoyon bo'ldi. Teatr san'atining milliylikdan zamonaviylik sari qadam tashlashi, o'z navbatida, xalqning madaniy uyg'unlashining ifodasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Yangi O'zbekiston teatri bugun nafaqat milliy qadriyatlarni asrab-avaylamoqda, balki ularni global sahna jarayonlariga mos tarzda rivojlantirib, jahon madaniy merosi bilan teng darajada hamohang ijod maktabini shakllantirmoqda.

Milliy teatr maktabining istiqbollari esa aynan folklorizm tamoyillari bilan chambarchas bog'liqdir. Bu tamoyillar o'zbek teatrining xalq hayoti, urf-odatlarini, marosimlari va ruhiyati bilan uzviy aloqada rivojlanishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-maydagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5116-son qarori.*
2. *Станиславский К. Исходный холат ва актернинг органик ижроси.*
– Москва: 1954.
3. *Alimov T. Folklor va teatr: milliylikning badiiy manbalari.* – Toshkent: Ma'naviyat, 2015.
4. *To'xtaxo'jayev S. Zamonaviy teatr va milliy tafakkur.* – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
5. *Jalilov G'. O'zbek teatrida milliylik tamoyillari.* – Toshkent: G'afur G'ulom, 2007.

Ozoda Shobilolova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: ozodasobilova@gmail.com*

"YORQINOY" SPEKTAKLI: DRAMATURGIYA VA REJISSURADAGI O'ZIGA XOSLIKLAR

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada, O'zbek Milliy akademik drama teatrida 1994-yil sahnalashtirilgan "Yorqinoy" spektakli tahlil etiladi. Dramaturgiya va rejissuradagi o'ziga xosliklarga ilmiy tashxis qo'yiladi.*

***Kalit so'zlar:** teatr, dramaturg, rejissyor, aktyor, spektakl, sahna, obraz, voqea, ssenografiya.*

THE PLAY "YORQINOY": CHARACTERISTICS IN DRAMATURGY AND DIRECTION

***Abstract.** This article analyzes the play "Yorqinoy", staged at the Uzbek National Academic Drama Theater in 1994. A scientific diagnosis is made of the peculiarities of dramaturgy and direction.*

***Keywords:** theatre, playwright, director, actor, play, stage, image, event, scenography.*

XX asrning boshlarida teatr "Turon" sahnasida M.Uyg'ur rejissyorligida sahnaga chiqqan Cho'lponning "Yorqinoy" dramasiga asr so'ngida yana qayta murojaat etildi. Bu dramaga M.Uyg'ur 1920 va 1927-yillari ijodiy kuch-quvvat sarf etgan bo'lsa, rejissyor N.Otaboyev 1994-yil zamonaviy tendensiyalar asosida pyesani qayta sahnalashtirdi. Uchinchi talqinda, albatta, asar sahnaviy tahrir etildi, zamon va makon kesimida ijodiy yondashildi. Dastlabki talqinlar bo'yicha M.Rahmonov: "Asarning ilgari ishqiyy-romantik talqini xalqning istibdodga qarshi kurash g'oyasi bilan boyitiladi. Yorqinoyning Po'latga bo'lgan muhabbati asar syujeti va komplekti rivoji uchun bir vosita bo'lib xizmat qiladi" [1, 70-b], deb yozadi.

N.Otaboyev Yorqinoyni avvalgi Yorqinoylardan farqli o'laroq shoirona qiz uslubida emas, aksincha mard, jasur, birso'zli, chapdast qiz misolida tasvirlaydi. M.Uyg'ur ijod mahsullarida muallif tasvirlagandek, XVII asrda Farg'onada el og'zida dostonga aylangan Po'lat botir qo'zg'olonini mavzu qilib olgan bo'lsa, N.Otaboyev spektaklda pok muhabbati yo'lida kurashdan qaytmaydigan dovyurak qiz Yorqinoyni birinchi planga olib chiqqan. Yorqinoyni Z.Ashurova haqiqatparvarlikda, hatto otasining ko'ziga tik qaraydigan qiz. Zamon zayliga yo'yilsa, muallif qalamga olgan davrda ota va qiz munosabatlari andishaning tub-tubidan o'rin olgan. Shunga ko'ra avvalgi talqinlarda Yorqinoyni – Z.Hidoyatova qalban erksevar, muhabbat og'ushidagi sarkash qiz. Z.Ashurovaning Yorqinoyni esa zamon talablariga muvofiq ishqli yuragi o'tida boshi baland, qaddi tik, so'zi o'tkir, harakatlari chaqqon, dangal qiz.

O'lmas botir (G'.Hojiyev) yakka-yu yolg'iz farzandi Yorqinoyni o'g'il bola fe'l-atvorida tarbiyalagan. Qo'liga ip-igna berib emas, qilich berib jangovor ruhiyatda qilichbozlikka o'rgatgan. Aslida ham Cho'lponning Yorqinoyni Layli, Shirin kabi hissiyotlar girdobidagi ayol emas, balki To'marisdek kurashchan, jasoratli, zukko ayol. Ota-bola o'rtasida konflikt yuzaga kelishiga sir oshkor bo'lishi sababdir. Yillar davomida yashiringan bu maxfiy ma'lumot O'lmas botirni ham, Po'lat (M.Abduqunduzov)ni ham, Yorqinoyni ham boshqa-boshqa taraflarga ajratib yuboradi. Chuqur ildiz otgan masala shundaki, Po'latning otasi O'lmas botirning ukasiga qizini bermagani uchun butun bir boshli odamlar qirg'inbarot qilingan. O'lmas botir mana shu vaj-korson sababli Po'latning otasi, akasi, amakisi, tog'asi yana boshqa qancha qavm-u qarindoshlarini o'ldirib, bog'dagi yong'oq tagiga ko'mgan. Topilgan jabrdiydalarning suyaklari endi Po'latni xo'jayiniga itoatkor bog'bon Po'lat emas, tamomila boshqa Po'lat – qasoskor Po'latga aylantiradi. Dramada sirning oshkor bo'lishi voqealar rivojini izchillashtiradi, qahramonlar o'rtasida ichki va tashqi konfliktni keskinlashtiradi. Konflikt Po'lat atrofiga xon va beklar zulmidan ozor chekkan odamlarni to'plab, xon va zolimlarga qarshi qo'zg'olon ko'tarishdan boshlanadi. Xon qo'zg'olonni bostirishni O'lmas botirga

buyuradi. Dramatik zanjir qo'zg'olonchilar bilan O'lmas botir boshchiligidagi xon lashkarlari o'rtasida kechadigan kurashda davom etadi.

Voqealar dramaturgik chuqur va murakkab tuzilgan. Jang-u jadal fursatidan foydalanib, Nishonsoybegi (P.Saidqosimov) xizmatkori Kal (H.Komilov) orqali hiyla-nayrang ishlatib Yorqinoyni o'g'irlab kelishi, bu ishda jisman harakatda bo'lmasa-da, ruhan tubanlikka borishi, masalaning tagiga etgan Yorqinoy ayollik ayyorligini ishga solib, Kalning yordami bilan Nishonsoybegi o'rdasidan qochishi, urush bo'layotgan erga erkak kiyimida etib borib, Po'lat o'rnida qo'zg'olonchilarga boshchilik qilishi, o'z otasiga qarshi urushni davom ettirib, qilichbozlikda padari buzrukvorini engishi – ham dramaturgik, ham sahnaviy talqin taraflama zalvorli vaziyat, tafakkur, ijodiy kuch-quvvat talab etadigan hodisalar. Spektakl M.Uyg'ur talqinida jang-u jadal talato'plari va qo'zg'olonchilar g'alabasi bilan yakunlanadi. N.Otaboyev rejissurasida sahna jang maydoniga aylanmagan. Sahnada jangovarlik ruhiyat hukm suradi, biroq voqealar zamirida qilichbozliksiz g'oya ochiladi, mazmun-mohiyat anglashiladi. Bu ham bo'lsa rejissyor dramaturgiyani yangi nigohda ko'rishi, asarni yangi sahnaviy detallar bilan boyitishi, jangovar pyesani yangicha bir tamoyilda talqin etishi, deya tahliliy chizgi beriladi.

“...pyesaning bosh qahramoni Po'lat botir obrazi talqini kuchaytirilib, haqiqiy xalq sarkardasi va qahramoniga aylantirildi. Kal obrazining xalqchilligi, satirik tomoni kuchaytiriladi. Spektaklda fosh qilinishi kerak bo'lgan O'lmas botir va Nishonsoybegi obrazlarining johilliklari chuqurlashtirilgan” [4], – deya tahlil qiladi M.Rahmonov.

M.Uyg'ur drama talqinida Po'lat botir, O'lmas botir, Nishonsoybegi obrazlariga katta ahamiyat qaratgan. Shu bois uning spektakllarida sahna jangi, changi, shovqin-suroni etakchilik qilgan. N.Otaboyevning “Yorqinoy”ida ayol qalbi madh etiladi, shuningdek, makri, kuch-qudrati ochib beriladi. Rejissyor badiiy ifoda vositalari uyg'unlashuvida sahnada yaxlitlik, umumlashmalikni yuzaga keltirgan. O'lmas botirning bog'-rog'ini tasvirlashda rassom B.To'rayev daraxtzorlik, gulzorlikka urg'u bersa, Nishonsoybegi xonadoni tasvirida boylarcha hashamat, viqorga e'tibor qaratadi. Uning ssenografiyasi voqea mohiyatiga binoan lokal

xususiyat kasb etgan. Rejissyor va rassom ijodi bir-birini to'ldirgani bois voqealarda aniqlik, teranlik hosil bo'lgan. M.Bafojev bastalagan musiqa voqeyiy hodisalar ta'sir kuchini oshirish barobari obrazlar dunyosi yorqinlashuvida katta hissa qo'shgan. "Yorqinoy" mazmunan va shaklan zamon mezonlariga muvofiq spektakl.

"...zulmatli o'tmishda adolatning tantana qilishi, boy qizining kambag'al yigitga turmushga chiqishi, ayniqsa oddiy bir fuqaroning hokimiyatni egallashi folklor asarlari zaminidagina yuz berishi mumkin. Spektaklda esa xalq ijodiga xoslik mavjud" [2], – deydi professor H.Abdusamadov.

"Yorqinoy" dramada ikki muhim xislat ustuvor. Birinchisi, afsonaviy tomoshabinlik, ikkinchisi esa hozirgi zamon uchun saboq bo'ladigan jihatlardir. Agar mag'zida, voqeyiy jarayonlar ma'no-mohiyatida, obrazlar tabiatida xalq ijodining ruhi sezilib turadi. Yolg'onga, qabihlikka, jinoyatga, zo'ravonlikka o't ochishdek, alalxusus, chin sevgini ulug'lash, inson sha'nini asrab-avaylash, haq-huquqlarni himoya qilish, adolatli davlat barpo etishdek sa'y-harakatlar zahirida zamonaviy tamoyillar mujassam. Bu jihatdan spektaklda O'lmas botir, Kal va Bek obrazlari xarakterli xususiyatga ega. Ularning mudhish qilmishlari, chirkin kirdikorlari tomoshabinni hushyorlikka da'vat etadi.

G'.Hojiyev O'lmas botir obrazida johil, o'z manfaati uchun har qanday jinoyatdan hayiqmaydigan xon amaldorlarining basharasini ochib beradi. P.Saidqosimov gavdalantirgan Nishonsoybegi obrazi esa nihoyatda xunuk, beso'naqay maishatparast va xudbin. Bu ham O'lmas botir kabi huzur-halovati yo'lida hech qanday yovuzlikdan qaytmaydigan beklarga xos xarakterni ifodalagan. Voqealar zanjirida cho'ri qiz (M.Muxtorova) va Kal obrazlariga muhim dramaturgik vazifa yuklangan. Personajlarda xalqchilik, jaydarilik xislatlar etakchi.

Cho'ri qiz chaqqonligi, so'zamolligi, kuyinchakligi bilan ajralib turadi. U Po'latni shu darajada yaxshi ko'radiki, rashk o'tida o'z sevgilisiga xiyonat qilib qo'rganini ham sezmay qoladi. Kal dramaturg va rejissyor qarashlarida satirik obraz. Ijroda H.Nurmatov qahramonidagi salbiy chizgilarni yumor bilan ifodalaydi. So'zlashish ohanglarini saj' uslubiga solib, tomoshaxonani kulgiga to'ldiradi.

Aktyor obrazning ichki transformatsiyasini izchil ochib berishga muvaffaq bo'lgan [3].

Uning qahramoni xon va beklar saroyida xizmat qilsa ham, xalq fikri-zikri, umidlari bilan yashaydi, o'zining o'tkir va qiziq qochirimlari bilan xon va beklar ustidan kuladi, mazax qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Abdusamatov H. Yong'oq ostidagi xandaq. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi, 1994-yil, 18-mart № 6-7 (3257).*
2. *Rahmonov M., To'laxo'jayeva M., Muxtorov I. O'zbek Milliy akademik drama teatri tarixi. Ikkinchi kitob, 1960–2000-yillar. – Toshkent: Madaniyat ishlari vazirligi Istiqbolni belgilash, uslubiyat va axborot Respublika Markazi, 2003.*
3. *Istiqlol va Milliy teatr. To'plam. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002.*
4. *Rahmonov M. Hamza o'zbek davlat akademik drama teatri tarixi. Birinchi kitob, 1914–1960-yillar.*

Odilbek Komilov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Teleoperatorlik yo'nalishi magistranti
E-mail: komilovodilbek014@gmail.com*

TEZKORLIK VA UZLUKSIZLIK – JONLI EFIR MONTAJINING YETAKCHI OMILI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada jonli efir montaj jarayonida tezkorlik va uzluksizlik tamoyillarining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Televideniye efirlarida voqelikni tabiiy va uzviy tarzda etkazish, montaj ritmi hamda kadrlar o'zaro uyg'unligini saqlashning badiiy va texnologik jihatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, zamonaviy montaj texnologiyalari, avtomatlashtirilgan tizimlar va sun'iy intellektning jonli efir sifatiga ta'siri yoritiladi. Maqolada tezkorlik va uzluksizlikning uyg'unligi jonli efirning samaradorligi va tomoshabin qabuliga bevosita ta'sir etuvchi asosiy omil sifatida tahlil etiladi.*

***Kalit so'zlar:** jonli efir, montaj, tezkorlik, uzluksizlik, televideniye, rejissyor, texnologiya, ritm, estetika.*

SPEED AND CONTINUITY ARE THE KEY FACTORS IN LIVE EDITING

***Abstract.** This article analyzes the role and importance of the principles of speed and continuity in the process of live broadcast editing. The artistic and technological aspects of conveying reality in a natural and coherent way, maintaining the rhythm of editing and the harmony of frames in television broadcasts are considered. It also highlights the impact of modern editing technologies, automated systems and artificial intelligence on the quality of live broadcasts. The article analyzes the combination of speed and continuity as a key factor that directly affects the effectiveness of live broadcasts and viewer acceptance.*

***Keywords:** live broadcast, editing, speed, continuity, television, director, technology, rhythm, aesthetics.*

Televideniye bugungi kunda axborotni tezkor, aniq va ta'sirchan shaklda etkazish vositasiga aylangan. Ayniqsa, jonli efir (live broadcast) jarayonida montaj nafaqat texnik, balki badiiy nazorat vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi [1]. Efir davomida montajning asosiy maqsadi – voqeani to'liq, tabiiy va tomoshabin uchun uzluksiz tarzda namoyish etishdir. Shu bois, jonli efir montajida tezkorlik va uzluksizlik tamoyillari etakchi o'rin tutadi. Bu tamoyillar efir jarayonining umumiy sifatiga, voqelikni qabul qilish jarayoniga hamda tomoshabinning diqqatini ushlab turish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tezkorlik (operativlik) jonli efirda voqealarning real vaqt rejimida uzluksiz namoyish etilishini ta'minlaydi. Rejissyor, operator va montajchi o'rtasidagi muvofiqlik bu jarayonning asosi hisoblanadi [2]. Bir necha soniya kechikish ham tomoshabinning voqea ritmini buzadi. Jonli efirda tezkorlik quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi: kadrlar almashinuvi tezligi, rejissyor tomonidan berilgan buyruqlarning darhol bajarilishi, kutilmagan holatlarda mos qaror qabul qila olish. Tezkorlik bu faqat harakat tezligi emas, balki ijodiy refleks va mantiqiy qaror qabul qilish qobiliyatidir [3]. Shuning uchun jonli efirda ishlovchi jamoa yuqori kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi kerak.

Rasm-1. Jonli efirda montaj pulti bilan ishlash jarayoni.

Tezkorlik va uzluksizlikning o'zaro bog'liqligi. Uzluksizlik montaj san'atining eng muhim estetik tamoyillaridan biridir. Jonli efirda bu tamoyil voqealar ketma ketligi, tasvirning tabiiy oqimi va mantiqiy bog'liqligini saqlab

qolish orqali namoyon bo'ladi. Masalan, sport translatsiyalarida kadrlar o'zaro ritmik almashsa, tomoshabin to'pning harakatini uzluksiz kuzatadi. Konsert, yoki shou dasturlarida esa musiqiy ritm bilan mos kadr almashuvi emotsional uzluksizlikni ta'minlaydi [4]. Uzluksizlik buzilsa, efir sun'iy, keskin, yoki mantiqsiz tuyuladi. Shu sababli montaj rejissyori har bir kadr o'zining oldingi va keyingi tasvir bilan uyg'unligini nazorat qiladi. Bu ikki tamoyil jonli efirda bir-birini to'ldiradi. Tezkorlik efirni dinamik, uzluksizlik esa tushunarli va estetik qiladi. Agar tezkorlik ortiqcha bo'lsa, efirni parokandalikka olib keladi. Agar uzluksizlikka haddan ziyod urg'u berilsa, efir sekin va zerikarli ko'rinadi. Shuning uchun montaj jarayonida rejissyor bu ikki omil o'rtasida muvozanatni saqlashi lozim.

Rasm-2. Sport jonli efirda rejissyorning ishlash jarayoni.

Bu muvozanat tomoshabin qabulida jonli efirni tabiiy va ishonchli qiladi. Shuningdek, O'zbekiston telekanallarida (masalan, O'zMTRK, Sevimli TV, Zo'r TV) bu tajriba ancha rivojlangan bo'lib, jonli shoular va yangiliklar dasturlarida tezkorlik va uzluksizlik uyg'unligiga katta e'tibor qaratilmoqda [5].

Texnologik taraqqiyotning ta'siri. Zamonaviy texnologiyalar jonli efir montajining tezkor va uzluksiz olib borilishida katta rol o'ynaydi. Mix, OBS Studio, ATEM Mini, TriCaster kabi tizimlar orqali kamera manbalari avtomatik almashadi, fokus va ekspozitsiya avtomatik sozlanadi, rejissyor real vaqt rejimida tahrirni

boshqaradi. Sun'iy intellekt (AI) asosidagi tizimlar esa sahnadagi harakatni avtomatik kuzatib, kadrlar ketma-ketligini algoritmik tarzda tartibga soladi. Bu esa efirda nafaqat tezkor, balki mukammal uzluksizlikni ham ta'minlaydi. O'zbekiston televideniylarida so'nggi yillarda bu yo'nalishda sezilarli yutuqlar kuzatilmoqda. Masalan, O'zMTRK va Sevimli TV studiyalarida avtomatik kamera boshqaruvi va AI asosli montaj tizimlari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda [6].

Jonli efir montaji – bu nafaqat texnik jarayon, balki ijodiy boshqaruv san'atidir. Tezkorlik efirni hayotiy va dinamik qiladi, uzluksizlik esa uni yaxlit va estetik shaklda tomoshabinga etkazadi. Shu bois, har bir televideniye jamoasi ushbu ikki tamoyilni mukammal egallashi lozim. Texnologik taraqqiyot bilan bir qatorda inson omili – rejissyor sezgisi, ritm tuyg'usi va badiiy qarash hamon jonli efirning eng muhim kalitidir. Tezkorlik va uzluksizlik uyg'unligi televideniya professional montaj madaniyatining poydevorini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Abdullayev A. Televideniya montaj san'ati.* – Toshkent: O'zMU, 2021.
2. *Xodjayev N. Audiovizual madaniyat asoslari.* – Toshkent: Kamalak, 2020.
3. *Brown B. Cinematography: Theory and Practice.* – Focal Press, 2016.
4. *Qodirov X. Televideniye rejissurasi asoslari.* – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019.
5. *Karimova M. Media madaniyat va vizual san'at.* – Toshkent: Innovatsiya, 2021.
6. *O'zbekiston Respublikasi Kinematografiya agentligi rasmiy sayti.*
<https://kinoagency.uz>
7. *O'zbekiston Respublikasi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi.* <https://aoka.uz>
8. <https://www.vmix.com>. vMix Live Production Software.
9. <https://www.obsproject.com>. OBS Studio Official.
10. *O'zMTRK rasmiy portal.* www.mtrk.uz.

Parvina Omonova

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Ovoz rejissyorligi yo'nalishi magistranti
E-mail: ergasevaslbek@gmail.com

OVOZDAGI OBRAZ: ANIMATSION SAN'ATDA IZOMORFIZM VA IFODA

Annotatsiya. Ushbu maqolada animatsiyada ovoz dizaynining badiiy va dramatik ahamiyati tahlil qilinadi. Ovoz dizayni nafaqat vizual obrazlarni qo'llab-quvvatlovchi, balki ularning estetik va psixologik ta'sirini kuchaytiruvchi mustaqil badiiy komponent sifatida ko'riladi. Maqolada animatsion obrazlarning ishonarliligi va estetik ifodasi kuchayishi yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: animatsiya, ovoz dizayni, multizvuk, izomorfizm prinsipi, mikki-mousing texnikasi, tovush va tasvir uyg'unligi, dramatik ta'sir, estetik ifoda, psixologik ta'sir, musiqiy tematizm.

THE IMAGE IN SOUND: ISOMORPHISM AND EXPRESSION IN ANIMATION ART

Abstract. This article analyzes the artistic and dramatic significance of sound design in animation. Sound design is viewed not only as a supporting element for visual imagery but also as an independent artistic component that enhances its aesthetic and psychological impact. The article highlights the enhancement of the believability and aesthetic expression of animated images.

Keywords: animation, sound design, multisound, isomorphism principle, mickey-mousing technique, harmony of sound and image, dramatic effect, aesthetic expression, psychological impact, musical thematism.

XX asrning o'rtalarida rus animatsiyasi ushbu sohada sezilarli innovatsiyalarni kiritdi. Masalan, **Boris Dyojkin**ning “Снежные Дорожки” (1963) animatsion filmi ovoz dizaynini hikoya strukturasiga faol integratsiya qilishning yorqin namunasi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu multfilmda musiqa umumiy kayfiyatni

belgilasa, tovush effektlari (SFX) qahramonlar va obyektlarning fizik xususiyatlarini kuchaytiradi. Shu bilan birga, ikki guruh qahramonlar nafaqat vizual dizayn (rang, kiyim, shakl) bilan, balki ularni ifodalovchi musiqiy temalar orqali ham qarama-qarshi qo'yilgan.

Bunday yondashuv **“izomorfizm”** prinsipi sifatida ta'riflanadi – bunda vizual harakat va audio elementlar bir-biriga mutanosib holda moslashtiriladi [1, 79-b]. Bu metod Norman McLarenning 1958-yilda yaratilgan **“Le Merle”** qisqa syurrealistik animatsiyasida ham kuzatiladi. Filmida qahramonlar tovush signallari bilan uyg'un ravishda deformatsiyalanadi yoki raqsga tushadi, bu esa syurrealistik tasvirni jonlantirishga xizmat qiladi [2, 132-b].

Ovoz dizaynidagi izomorfizm ko'pincha **“mikki-mausing”** texnikasi bilan bog'liq bo'lib, unda harakatga mos musiqiy yoki tovush aksentlari qo'shiladi. Masalan, Ksilofonning **“piling”** ovozi qahramon qoshini ko'targanda eshitilishi mumkin. Robin Hoffmann (2011) ta'kidlashicha, bu yondashuv slapstik janridagi kulgili sahnalarda juda samarali ishlaydi, ammo to'g'ri qo'llanganda dramatik kontekstda ham katta ta'sir kuchiga ega bo'lishi mumkin [3, 85-b].

Musika tomoshabin idrokini boshqarish vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, ko'tariluvchi intonatsiyaga ega musiqiy fraza vizual ravishda yuqoriga sakrayotgan to'p obrazini yanada kuchliroq qabul qildirishga yordam beradi. Shuningdek, qahramon qulayotgan sahnada musiqaning ritmik va tembr xususiyatlari harakatning dinamikasini bo'rttirib, voqeani tomoshabin ongida yanada jonli tasavvur qilish imkonini beradi [4, 116-b].

Shunday qilib, to'g'ri ishlab chiqilgan ovoz dizayni nafaqat voqeani etkazish vositasi, balki qahramonlarning hissiy va dramatik ifodasini kuchaytiruvchi mustaqil badiiy element sifatida ham namoyon bo'ladi. Zamonaviy animatsiya amaliyotida multizvuk va izomorfizm yondashuvlari animatsion obrazlarni chuqurroq idrok qilish, ularning ishonarliligi va estetik ta'sirchanligini oshirishda muhim rol o'ynaydi [5, 126-b].

Animatsiya uchun ovoz dizayni hikoyalarni jonlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, vizual tasvirlarni tomoshabinni o'ziga rom etuvchi immersiv tajribaga

aylantiradi. Ovoz elementlarini puxta ishlab chiqish orqali tovush dizaynerlari animatsion olamlarga chuqurlik, hissiyot va realizm qo'shadilar. Xoh u quvnoq multfilm qushining chug'ur-chug'uri bo'lsin, xoh ilmiy-fantastik kosmik kemaning dahshatli gumburlashi bo'lsin, samarali ovoz dizayni hikoyani boyitadi va tomoshabinni yanada chuqurroq jalb qiladi. Ushbu maqola animatsiya uchun ovoz dizaynining san'ati va ilmiga bag'ishlanib, sizga auditoriyani o'ziga tortuvchi jozibador audio yaratishda yordam beradigan amaliy maslahatlar, texnikalar va tajribalarni taqdim etadi. To'g'ri yondashuv bilan siz animatsiyangizning ta'sirchanligini maksimal darajaga etkazishingiz va tomoshabinni boshidan oxirigacha ekranga bog'lab qo'yishingiz mumkin. Ovoz dizayni shunchaki fon shovqini emas, u tomoshabin idrokini shakllantiradigan hikoya vositasidir. Animatsiyada, ayniqsa vizuallar stilizatsiyalangan yoki fantastik bo'lganda, audio tajribani "yerga tushiradi", ya'ni uni tomoshabin uchun tushunarli va ishonarli qiladi. Masalan, o'rmon sahnasidagi yaproqlarning shitirlashi yoki komedik lahzadagi idish-tovoqlarning jaranglashi sahnaga tabiiylik qo'shadi. Bundan tashqari, animatsiyada ovoz dizayni hissiyotlarni boshqaradi, taranglik yaratadi va hikoyani mustahkamlaydi. Ovoz dizaynisiz, hatto eng chiroyli vizual ham bo'sh va uzilib qolgan kabi his etilishi mumkin.

Shuningdek, tovush makon va harakat hissini hosil qiladi. 2D yoki 3D animatsion olamda aks-sado, yo'nalishga oid tovushlar yoki Doppler effekti kabi audio ishoralar muhitni dinamik qiladi. Masalan, g'orda qahramonning oyoq tovushlari aks-sadosi darhol makonning kattaligi va atmosferasini his qildiradi. Ovoz dizayniga ustuvorlik berish orqali animatorlar o'z ishlarini yanada "tirik" va immersiv his qildirishadi.

Asl mohiyatiga ko'ra, **animatsiya** – bu statik tasvirlarni harakat, hissiyot va hikoya bilan to'ldirib, ularni "jonlantirish" san'atidir. Odatda tomoshabin e'tiborini birinchi bo'lib tortadigan jihat – bu animatsiyaning vizual mahorati bo'lsa-da, yaratilgan olamga to'liq singdiradigan, ko'pincha sezilmas, ammo kuchli ta'sir ko'rsatadigan boshqa bir muhim omil ham mavjud. Bu – animatsiyada ovoz dizayni. Sehrli o'rmondagi yaproqlarning mayin shitirlashidan tortib, superqahramonning

erga tushishidagi kuchli zarba tovushigacha – ovoz dizayni animatsion hikoyaning hissiy landshafti va mazmuniy chuqurligini shakllantiruvchi “ko‘rinmas me‘moriy tuzilma”dir.

Quyida animatsiyada ovoz dizaynining ahamiyatli jihatlari, uning asosiy elementlari va audio-vizual sinxronizatsiya texnikalari tahlil qilinadi. Bu tahlil orqali puxta yaratilgan ovoz qanday qilib oddiy harakatlanuvchi tasvirlarni “haqiqiy nafas oluvchi” hikoyalarga aylantirishini ko‘rsatish mumkin.

Kayfiyat va atmosferani yaratish. Animatsiyada to‘g‘ri kayfiyat va atmosfera yaratishda ovoz dizayni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maxsus tanlangan tovushlar va musiqa orqali dizaynerlar tomoshabinni kerakli manzilga – gavjum shaharga yoki sokin o‘rmonga – olib kira oladi. Educational Voice direktori Mishel Konolli ta’kidlaganidek, “to‘g‘ri audio vizual tajribani yanada yuksaltiradi, sahnaning mohiyatini to‘liq aks ettiradi”.

Audio elementlar orqali animatsiyani kuchaytirish. Audio elementlar syujetni rivojlantirishda asosiy vositalardan biridir. Strategik tovush signallari va dialoglar realizm hamda izchillikni ta’minlaydi, ovoz ekrandagi harakat bilan uyg‘unlashib boradi. Tovush va vizual elementlar o‘rtasidagi bu sinergiya hikoyani uzluksiz etkazishda, tomoshabinni o‘ziga rom etishda muhim rol o‘ynaydi.

Ovoz dizaynining animatsiyadagi o‘rni.

Ovoz dizayni faqat fon shovqinini qo‘shishdan iborat jarayon emas. Bu – tomoshabinning animatsion olam va undagi qahramonlar haqidagi tasavvurini, tushunchasini va hissiy bog‘lanishini shakllantiruvchi, murakkab va puxta rejalashtirilgan ijodiy jarayondir.

Hissiy ohangni belgilash.

Ovoz – hissiyotlarni uyg‘otishda eng kuchli vositalardan biridir. Mayin va g‘amgin ohang bir zumda qayg‘u hissini uyg‘otishi, keskin va baland tovush esa hayajon yoki qo‘rquv tuyg‘usini hosil qilishi mumkin. Animatsiyada ovoz dizaynerlari syujetning hissiy rivojlanishiga mos “tovush palitrasi”ni puxta ishlab chiqadi. Qahramonning ichki iztirobini ifodalovchi mayin tovush, o‘ynoqi

jonivorning sakrashidagi quvnoq effekt yoki yovuz qahramon sahnaga chiqishidan oldingi xavotirli fon – bularning barchasi sahnaning hissiy rezonansini kuchaytiradi. Tovush balandligi (pitch), tempi va tembrini o'zgartirish orqali kerakli hissiyot tomoshabinga yanada kuchli etkaziladi.

Hikoya va voqeani kuchaytirish.

Ovoz faqat hissiy signallar berish bilan cheklanmay, voqeani rivojlantirishda ham faol rol o'ynaydi. Masalan, eshikning maxsus g'ichirlashi qahramon kirib kelayotganini yoki yashirin sirni bildirishi mumkin. Soatning ritmik “tiki-tiki”si vaqtning o'tishini yoki taranglikni oshiradi. Dialog hikoyaning asosiy tashuvchisi bo'lsa-da, nozik ovoz effektlari ham sahnaga kontekst qo'shadi. Masalan, tashqarida eshitilayotgan yomg'ir tovushi joy va kayfiyatni belgilaydi, keng zaldagi aks-sado esa qahramonning yolg'izligini kuchaytiradi.

Ishonchli animatsion olam yaratish.

Animatsiyada eng katta chaqiriqlardan biri – fantastik bo'lsa-da, tomoshabin uchun ishonarli dunyo yaratishdir. Ovoz dizayni bu jarayonda asosiy vositalardan biridir. Qadam tovushlarining turli yuzalarda qanday eshitilishi, qahramon uchayotganda shamolning “shuvillashi” yoki kelajak shahrining o'ziga xos shovqinlari – barchasi yaratilgan dunyoni “haqiqiydek” his qilishga yordam beradi. Media tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, audio signallar virtual muhitlarda mavjudlik va immersiyani shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega (Lombard & Steuer, 1992). Bu tamoyillar animatsiyada ham to'liq qo'llaniladi, ayniqsa atmosfera (ambient) tovush dizayni sahna muhitini va uning ichki realizmini yaratishda **muhim vositadir.**

Animatsiyada ovoz dizaynining asosiy elementlari.

Animatsiyada ovoz dizayni bir nechta asosiy elementlardan tashkil topadi, ularning har biri yakuniy eshitish tajribasiga o'ziga xos hissa qo'shadi.

Dialog va ovoz aktyorligi.

Dialog – bu ovoz orqali hikoya qilishning eng to'g'ridan-to'g'ri shakli bo'lib, unda ma'lumot etkaziladi, qahramon xarakteri ochiladi va syujet rivojlanadi. Animatsiyada ovoz aktyorligi alohida ahamiyatga ega, chunki aktyorlar faqat

chizilgan yoki raqamli modellashtirilgan obrazlarga hayot bag'ishlaydi. Ularning talaffuzi, intonatsiya o'zgarishlari va pauza berish uslubi qahramonlarni ishonarli va hissiy jihatdan boy tasvirlashda muhimdir. Dialogning aniq va ta'sirchan eshutilishi uchun yozib olish, montaj va ovoz aralashtirish (mixing) jarayonlari juda puxta amalga oshiriladi.

Tovush effektlari (SFX).

Tovush effektlari – animatsion olamni to'ldiruvchi akustik teksturalardir. Ular kundalik hayot tovushlaridan (idishlarning jaranglashi, mexanizmlar shovqini) tortib, fantastik effektlargacha (sehrli kuchning “shuvillashi”, afsonaviy maxluqning o'kirishi) bo'lishi mumkin. Animatsiyada SFX asosan post-prodakshn bosqichida yaratiladi va yuqori ijodkorlik hamda texnik mahorat talab etadi. Foley artistlar studiyada turli buyumlar yordamida kundalik tovushlarni qayta yaratadilar, tovush dizaynerlari esa mavjud yozuvlarni sintezlab yoki tahrirlab, o'ziga xos effektlar ishlab chiqadilar. Effektlarning aniqligi va sifat darajasi animatsion dunyoni ishonarli va jozibador qilishda asosiy omillardandir.

Musiqiy partituralar va saundtreklar.

Musika ko'plab animatsion asarlarning hissiy tayanchidir. U muhim lahzalarni ta'kidlashi, taranglik yaratishi, quvonchni oshirishi yoki qayg'u uyg'otishi mumkin. Animatsiya kompozitorlari rejissyor va tovush dizaynerlari bilan yaqindan hamkorlikda ishlaydi, shunda musiqa vizual va tovush effektlari bilan uyg'unlashadi. Saundtrek tarkibiga oldindan mavjud qo'shiqlar ham kiritilishi mumkin, ular muhit, voqea joyi yoki qahramon xarakterini ochib berishga yordam beradi. Tadqiqotlar musiqaning vizual tasvir bilan o'zaro bog'liqligi tomoshabin idroki va hissiy reaksiyasini shakllantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi (Buhler va boshq., 2010).

Audio va vizual uyg'unlikni ta'minlash texnikalari.

Tayming va sinxronizatsiya.

Aniq audio-vizual sinxronizatsiya animatsiyada samarali ovoz dizaynining asosi hisoblanadi. Qahramonning qadam tovushidan tortib portlash effektigacha, har bir tovush vizual voqea bilan aniq mos kelishi kerak. Bu detallar animatsiyani

yanada realistik va ta'sirchan qiladi. Sinxronizatsiya buzilganda, bu tomoshabinning immersiyasini (to'liq kirish hissini) buzishi mumkin. Shu sababli tovush dizaynerlari ko'pincha har bir kadr ustida alohida ishlaydi.

Qatlamlash va aralashtirish (layering & mixing)

Animatsion sahnalar ko'pincha juda ko'p vizual elementlarga ega bo'ladi, shuning uchun ovoz manzarasi ham murakkab va qatlamli bo'lishi kerak. Tovush dizaynerlari dialog, effekt va musiqani ehtiyotkorlik bilan birlashtiradi, ularning darajasi va chastotasini sozlab, muvozanatli va dinamik tovush manzarasi yaratadi. Qatlamlash tovushga chuqurlik va murakkablik beradi, aralashtirish esa barcha elementlarning bir-birini bostirmasdan aniq eshutilishini ta'minlaydi [6, 53-b].

Tomoshabin e'tiborini boshqarishda audio vositalarining o'rni.

Ovoz tomoshabin diqqatini kerakli yo'nalishga qaratishda kuchli vosita bo'la oladi. Kutilmagan, baland tovush ekrandagi muayyan elementga e'tiborni jalb qilishi mumkin, mayin, lekin maqsadli ovoz ishoralari esa kelajakda ro'y beradigan voqealarga ishora berishi mumkin. Tovush dizaynerlari audio elementlarni strategik ravishda qo'llab, tomoshabinning nigohini yo'naltiradi va syujetdagi muhim lahzalarni ta'kidlaydi. Masalan, uzoqlashayotgan mashina tovushining asta-sekin pasayishi qahramonning yolg'izligini kuchaytirishi mumkin, yaqinlashayotgan oyoq tovushlarining balandlashishi esa taranglikni oshiradi. Tinglash psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlar (Bregman, 1990) miyamiz muhim ovozlarga ustuvorlik berish va e'tiborni jamlash qobiliyatiga ega ekanligini ko'rsatadi, bu tamoyilni tovush dizaynerlari mohirlik bilan qo'llaydilar.

Xulosa qilib aytganda, animatsiyada ovoz dizayni – bu nafaqat vizual tasvirni to'ldiruvchi texnik vosita, balki badiiy ifoda va dramatik ta'sirning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. "Multizvuk" texnologiyasi va "izomorfizm" prinsipi asosida yaratilgan audio-vizual uyg'unlik tomoshabinning hissiy idrokini chuqurlashtiradi, obrazlarni yanada tabiiy va ishonarli qiladi. Ovoz va tasvir o'rtasidagi ritmik, semantik hamda estetik bog'liqlik animatsion asarning umumiy kayfiyatini shakllantiradi va uning badiiy qiymatini oshiradi. Shunday qilib, ovoz dizaynini

puxta ishlab chiqish zamonaviy animatsiyada obrazlar ifodasi, dramatik dinamika va estetik ta'sirchanlikni ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Дуёжкин В. Снежные дорожки [Animatsion film]. Soyuzmultfilm studiyasi, 1963.
2. McLaren N. Le Merle [Short animated film]. National Film Board of Canada, 1958.
3. Hoffmann R. Animation Sound Design: The Art of Adding Sound to Animation. *Animation Journal*, 19(2), 2011. – pp-45-62.
4. Chion M. *Audio-Vision: Sound on Screen*. – New York: Columbia University Press, 1994.
5. Altman R. *Sound Theory, Sound Practice*. – New York: Routledge, 1992.
6. Holman T. *Sound for Film and Television*. – Oxford: Focal Press, 2010.

Xilola Abdurasulova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Kino, televideniye rejissyorligi yo'nalishi magistranti
E-mail: islomimmm@gmail.com*

KINO – SAYOHATGA ELTUVCHI SAN'AT: TURKIYA MANZARALARI ORQALI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkiya kinosi misolida film orqali turizmni rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Unda “Muhtasham yuz yil”, “Sevgi iztirobi”, “Qo'rg'on sirlari”, “Choli qushi” kabi filmlar orqali Turkiya madaniyati va tarixiy merosi qanday targ'ib etilayotgani, shuningdek, Istanbul shahrining tarixiy binolari turistik omil sifatida qanday o'rin tutayotgani ilmiy asosda yoritilgan. Maqolada kino va turizm o'rtasidagi o'zaro aloqalar, davlat siyosatida kinoindustriyani qo'llab-quvvatlash tajribasi hamda xalqaro bozorda turk filmlarining muvaffaqiyati tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: kino, turizm, Turkiya, Istanbul, tarixiy filmlar, madaniyat, xalqaro bozor.

CINEMA - AN ART THAT LEADS TO TRAVEL: THROUGH THE LANDSCAPES OF TURKEY

Abstract. This article analyzes the issues of developing tourism through film using the example of Turkish cinema. It discusses how Turkish culture and historical heritage are promoted through films such as "A Magnificent Century", "The Pain of Love", "Secrets of the Citadel", "The Bird of the Dead", and also discusses the role of historical buildings in Istanbul as a touristic factor. The article analyzes the relationship between cinema and tourism, the experience of supporting the film industry in state policy, and the success of Turkish films in the international market.

Keywords: cinema, tourism, Turkey, Istanbul, historical films, culture, international market.

Zamonaviy dunyoda kino nafaqat san'at, balki iqtisodiyot, turizm va madaniy diplomatiya vositasiga ham aylanib bormoqda. Har bir mamlakat o'z tarixini, qadriyatini va madaniyatini ekran orqali dunyoga tanitadi. Bu jarayonda Turkiya

tajribasi o'ziga xos o'ringa ega. So'nggi yillarda turk kinolari nafaqat ichki bozorda, balki xalqaro miqyosda ham katta muvaffaqiyatga erishib, millionlab tomoshabinlarni jalb etmoqda. Ayniqsa, tarixiy filmlar orqali turizmni rivojlantirishda Turkiya o'z strategiyasini mukammal amalga oshirmoqda.

Kino turizmi (film-induced tourism) – bu tomoshabinlarning kinoda ko'rsatilgan joylarga sayohat qilish istagini bildiruvchi turizm turi bo'lib, bugungi kunda dunyo turizm strategiyalarining ajralmas qismiga aylangan.

Tadqiqotlarga ko'ra, film va seriallar orqali joyning imiji mustahkamlanadi, turizmga sarmoya jalb qilinadi hamda madaniy diplomatiya kuchayadi [1].

Misol tariqasida, Turkiyaning Mug'la viloyatidagi Bozüyük shaharchasi bir serial tufayli mashhur turistik manzilga aylangan. Serial sahnalari joylashgan hududlar bo'yicha maxsus ekskursiyalar, foto-sayohatlar tashkil etilgan [2].

Indoneziyadan kelgan sayyohlar ustida olib borilgan tadqiqotlar ham shuni ko'rsatadiki, turk seriallarida aks etgan manzaralar, madaniyat va oilaviy qadriyatlar ularning sayohat motivatsiyasini oshiradi [7]. Istanbul – bu shunchaki shahar emas, balki ming yillik tarixni o'zida mujassam etgan tirik sahna. Uning har bir ko'chasi, minorasi, bozor va saroylari o'z tarixini hikoya qiladi.

Shu boisdan turk rejissyorlari Istanbulni filmning to'laqonli qahramoni sifatida ishlatadilar. Masalan, "Muhtasham yuz yil" (Muhteşem Yüzyıl)

I

Istanbul – bu shunchaki shahar emas, balki ming yillik tarixni o'zida mujassam etgan tirik sahna. Uning har bir ko'chasi, minorasi, bozor va saroylari o'z tarixini hikoya qiladi. Shu boisdan turk rejissyorlari Istanbulni filmning to'laqonli qahramoni sifatida ishlatadilar. Masalan, "Muhtasham yuz yil" (Muhteşem Yüzyıl) seriali orqali dunyo tomoshabinlari Topkapi saroyi, Ayasofiya va Dolmabahçe kabi tarixiy maskanlarni tanidilar. Ushbu serial nafaqat Turkiya tarixiga bo'lgan qiziqishni kuchaytirdi, balki turizm oqimini ham bir necha baravar oshirdi.

"İstanbul is the New Cool" reklama filmi esa shaharning zamonaviy va tarixiy jihatlarini uyg'un ko'rsatib, brend sifatida shahar imijini shakllantirdi [4]. Turkiya hukumatining kinoindustriyani qo'llab-quvvatlash siyosati – kino orqali turizmni

rivojlantirishning muvaffaqiyatli modelidir. Madaniyat va turizm vazirligi xorijiy kinolarga soliq imtiyozlari, joy tanlashda logistika yordam hamda reklama imkoniyatlarini yaratgan [5]. Natijada turk seriallari 120 dan ortiq mamlakatlarda namoyish etilib, “Turk brendi”ni mustahkamladi. Filmlarda tarixiy arxitektura saroylar, masjidlar, qadimiy ko‘chalar – fon emas, balki hikoyaning o‘zagi sifatida ishlatiladi. Masalan, “İstanbul Kanatlarımın Altında” filmi 17-asr manzaralari orqali Istanbulning tarixiy ruhini aks ettiradi [6].

Shu tariqa, kino madaniy identitetni mustahkamlovchi vosita bo‘lib, xalqning ruhiyatini ekran orqali ifodalaydi. So‘nggi yillarda Turkiya turizmida sezilarli o‘sish kuzatilmoqda. 2024-yilda Turkiyaga kelgan sayyohlar soni 52,6 millionga, turizm daromadi esa 61\$ milliardga etdi [9]. Istanbul esa 18,6 million tashrifchi bilan eng mashhur shahar bo‘ldi. Mutaxassislar fikricha, bunday o‘sishning muhim omillaridan biri – Turkiya seriallari orqali mamlakat imijining kuchayishidir [8].

Turkiya tajribasi O‘zbekiston uchun ham muhim o‘rnakdir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz kabi tarixiy shaharlarimizda yaratiladigan filmlar milliy turizmni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Tavsiya etiladigan yo'nalishlar:

- Kino-turizm marshrutlarini yaratish: filmlarda ishlatilgan lokatsiyalar bo'yicha maxsus sayohatlar;
- Kino sohasini qo'llab-quvvatlash uchun davlat grantlari va soliq imtiyozlari;
- Mahalliy va xalqaro kino-turizm festivallarini tashkil etish;
- Tarixiy-madaniy merosni aks ettiruvchi filmlar orqali O'zbekiston imijini mustahkamlash [3].

Turkiya kinosi bugungi kunda nafaqat badiiy yutuqlari, balki iqtisodiy va madaniy samaradorligi bilan ham ajralib turadi. Ular orqali mamlakat o'z tarixini, me'moriy merosini va xalq ruhiyatini butun dunyoga targ'ib qilmoqda.

Turkiya tajribasi O'zbekiston kinematografiyasi uchun strategik yo'nalish bo'lib,

kino orqali turizmni rivojlantirish, milliy brend yaratish va madaniy diplomatiyani mustahkamlashda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arikan İ., Cosar Y., Kozak M. *Film-Induced Tourism: Benefits and Challenges for Destination Marketing. European Journal of Tourism Research.*
2. Mengü C., Karayılan E. *Turizmin Etkilerinin Sinema Filmleriyle İncelenmesi: 'Güler Misin Ağlar Mısın' Örneği. Journal of Tourism & Gastronomy Studies, 2022.*
3. Çıktı D., İnan R., Bulşu Ç. *Research Trends in Film Tourism: A Bibliometric Analysis Using the WoS Database. Prace i studia geograficzne, 2023.*
4. Kasap G., Kemer E., Tekeli, E. *Turizm Tanıtım Filminin Göstergebilimsel Analizi: İstanbul Tanıtım Filmi Örneği. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 2022.*
5. Özlem Öz, Kaya Özkaracalar. *The Reemergence of İstanbul's Film Industry: A Path-Dependence Perspective. New Perspectives on Turkey. Cambridge University Press.*
6. *Istanbul Beneath My Wings, 1996. Wikipedia maqolasi.*
7. Zeren U., Çavuş Ş. *The Role of Turkish TV Series in the Travel Motivations of Tourists Traveling from Indonesia to Türkiye. Journal of Tourism Gastronomy Studies, 2025.*
8. *Turkish Tourism Revenue Records \$54.3B in 2023. Travel Trade.Today, 2024.*
9. *Türkiye Sees Record \$61B Tourism Revenue in 2024. Anews.com.tr, 2025.*

Muhammadali Qahhorov

*Uzbek State Institute of Arts and Culture
Student of the Art Studies: Theater Studies Department
E-mail: qahhorovmali@gmail.com*

AUDIENCE CULTURE OF UZBEK CINEMA

Abstract. *This article analyzes the formation and stages of development of Uzbek cinema, as well as the audience's attitude to films created by national filmmakers today. The article evaluates the current position of cinema based on the opinions of viewers, their level of interest, and the situation in cinemas, using films created in recent years as an example.*

Keywords: *Uzbekfilm, audience, cinema, national cinema, cinematography, feature film, documentary film, filmmakers, film lovers.*

O'ZBEK KINOSI TOMOSHABINLARI MADANIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek kino san'atining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari, shuningdek, bugungi kunda milliy kino ijodkorlari yaratgan filmlarga tomoshabinlarning munosabati tahlil qilingan. Maqolada so'nggi yillarda yaratilgan filmlar misolida tomoshabinlar fikrlari, ularning qiziqish darajasi va kinoteatrlardagi holatlar asosida kino san'atining hozirgi o'rni baholangan.*

Kalit so'zlar: *O'zbekfilm, tomoshabin, kinoteatr, milliy kino, kinematografiya, badiiy film, hujjatli film, kino ijodkorlari, kinosevar.*

A hundred ears ago, the present Uzbek film studio producing feature films – Uzbekfilm – was established. Its original name was Sharq Yulduzi (“Star of the East”), and in 1936 it was renamed Uzbekfilm. In the 1920s, films such as *The Second Wife*, *Under the Domes of the Mosque*, *Canopy Cart*, *The Wolves of Ravot*, and *The Tent* were loved by moviegoers. Writer Abdulla Qodiriy wrote about this: “I went to see *The Wolves of Ravot*. It is no regret, but destiny that I was satisfied and pleased with the first Uzbek...”

The Uzbek people are a nation of movie lovers. When the art of cinema first entered the world of arts, Uzbek creators showed great interest in it. Not only the

artists but also the society of that time were deeply engaged with this art form. Because of its strong influence on society, cinema differs somewhat from other types of art. Therefore, from the time cinema emerged to the present day, it has been regarded and utilized worldwide as a form of “great power.”

However, what is the current state of cinema – the art that once transformed societies and influenced state development through censorship and ideology? And are there still movie lovers as before?

According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, the “Uzbekistan – 2030” Strategy, which came into force on September 12, 2023, gives special attention to the cinematography sector within the sphere of culture and art. Specifically, it sets forth the following goals:

- To place national films on the world’s ten most popular internet platforms.
- Between 2024–2030, to produce a series of 50 film projects reflecting more than three thousand years of our statehood history and the scientific, cultural, and spiritual heritage of our great ancestors, and to present them abroad – particularly at film festivals and on television channels.
- To produce ten animated films and series about national heroes.

It is clear that the government is paying close attention to cinema. But what about the filmmakers – what are they doing? In 2024, a total of 123 film products were produced by Uzbek filmmakers, including 18 feature films, 54 documentaries, 32 short films, 8 animated films, 9 TV series, and 2 commercials.

However, did the funds allocated for these films – along with the government’s attention, time, and effort – truly pay off? To answer this question, we should turn to the opinions of audiences who came to watch these films in cinemas, as only their impressions can shed light on the matter.

“Today we came to watch the film *Ajiniyoz* (directed by Q. Atadjanov). The Uzbek and Karakalpak peoples have always been united as one. We saw that, despite the distance, many movie lovers from Karakalpakstan had come to watch the film. Despite the unfavorable weather, about two thousand viewers attended. Such

an event hadn't occurred for a long time. We are very happy. The life of this great poet can serve as an example for everyone. Many thanks to the filmmakers.” [1]

“We are a family of cinema enthusiasts. On weekends, we always go either to the theater or to the cinema. Frankly speaking, it is very difficult nowadays to find anything of quality on television. Although I am an employee of the Ministry of Internal Affairs, I am deeply interested in art. Watching films and performances helps me relax and uplift my spirit – it has a very positive effect. Today, we watched the film *Three Heroes* (directed by Sh. Rasulov) about our profession with great interest. We enjoye...

“As a historian, I try not to miss any historical films. I love world-famous historical films like *Braveheart*, *Troy*, and *Gladiator*. One can learn a lot of history from them. Speaking of historical figures, Shukur Burkhanov's portrayal of Ulugbek in *The Star of Ulugbek* (directed by L. Fayziev) was outstanding. We film enthusiasts still look forward to such films. Today's film *Yalangtosh Bahodir* (directed by J. Akhmedov) turned out excellent. It was shot in a new interpretation – which is good. However, I ...

“For more than a ear, we studied online at home. At first, it was difficult, but later we adapted. Part of our student life coincided with the pandemic. Watching the film *Pandemic* (directed by A. Adamqulov) vividly brought back those days. The courage of doctors, the empty streets – everything was based on real events, which deeply affected me. We should indeed be grateful for having overcome such difficult times and for living peacefully today.” [3]

All these are the personal opinions of viewers and film lovers. Naturally, they differ significantly from those of cinema experts. Yet, it is evident that audiences are visiting cinemas. They eagerly await each premiere and watch with great interest. Moreover, not only on premiere days – even on ordinary days – many film lovers can be seen at the “Alisher Navoi Cinema Palace.”

However, this situation should not be confined solely to the capital. According to available statistics, there are currently around one hundred cinemas in the republic, although describing all of them as fully “functioning” would be an

overstatement. The operational status and material conditions of many cinemas remain unclear. It is evident that in a number of regions cinemas are either inactive or operate irregularly. Where cinemas do exist, they mainly serve urban populations. The unsatisfactory condition of regional cinemas represents one problem, while the complete absence of cinema facilities in remote and rural areas constitutes an even more serious issue.

References

1. Akbarov H. *Kino-teledramaturgiya: nazariya va amaliyot. Textbook for vocational colleges.* – Tashkent: Ilm Ziyo, 2006. – p-176.
2. Abdukhalikov F., Karimova N., Abbasov E. *Cinematography of Uzbekistan.* – Tashkent: Zamon-Press-Info, 2022. – p-496.
3. Abulqosimova X., Umarov S. *Kinodramaturgiya asoslari.* – Tashkent: Textbook, 2018. – 95-b.

Beknazar Do'stmuradov

*O'zbekiston xalq xofizi,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası professori
E-mail: bekjon198930@gmail.com*

SHASHMAQOMDAN ZAMONAVIY TA'LIMGACHA:

YUNUS RAJABIY MEROSINING PEDAGOGIK VA

MADANIY AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada o'zbek milliy musiqa merosining yirik namoyandasi Yunus Rajabiyning ilmiy-ijodiy faoliyati, xususan, uning "Shashmaqom"ni to'plash, notalash va nashr qilishdagi xizmatlari tahlil qilinadi. Maqolada Prezident farmonlari, hukumat qarorlari va milliy strategik hujjatlar asosida Rajabiy merosini o'quv dasturlariga integratsiyalash, yoshlar ongida milliy o'zlikni shakllantirish, madaniy xotirani mustahkamlashdagi o'rni ilmiy asosda yoritiladi.*

***Kalit so'zlar:** Yunus Rajabiy, Shashmaqom, milliy musiqa merosi, maqom, musiqa ta'limi, milliy o'zlik, madaniy xotira, raqamlashtirish, pedagogika.*

FROM SHASHMAKOM TO MODERN EDUCATION: THE PEDAGOGICAL AND CULTURAL SIGNIFICANCE OF THE LEGACY OF YUNUS RAJABI

***Abstract.** This article analyzes the scientific and creative activities of Yunus Rajabi, a major representative of the Uzbek national musical heritage, in particular, his services in collecting, notating and publishing "Shashmaqom". The article scientifically examines the role of Rajabi's heritage in integrating into educational programs, forming national identity in the minds of young people, and strengthening cultural memory, based on presidential decrees, government decisions and national strategic documents.*

***Keywords:** Yunus Rajabi, Shashmaqom, national musical heritage, maqom, music education, national identity, cultural memory, digitalization, pedagogy.*

“Bizning milliy musiqa merosimiz – bu xalqimizning ruhiy dunyosi, uning tarixi, tuyg‘ulari va tafakkuri aks etgan bebaho xazinadir”[1].

Yunus Rajabiy

O‘zbekistonning mustaqillikdan keyingi taraqqiyot bosqichida madaniyat va san’at sohalari jamiyat hayotining eng muhim strategik yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida milliy o‘zlikni saqlash, madaniy xotirani mustahkamlash va yosh avlodda vatanparvarlik ruhini tarbiyalash dolzarb davlat siyosatiga aylangan

[1, 7-b]. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek milliy musiqa merosining eng yuksak namunasini tashkil etuvchi “Shashmaqom” va uni ilmiy asosda to‘plab, qayta nashr etgan Yunus Rajabiy merosi madaniy-tarbiyaviy jihatdan beqiyos ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Madaniyat – xalqning yuragi, uning tarixiy xotirasi va ma’naviy tayanchi” [1, 2-b]. Shu bois, so‘nggi yillarda mamlakatda madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan kompleks dasturlar ishlab chiqildi. 2022-yil 28-yanvarda qabul qilingan PF–60-sonli Farmon bilan tasdiqlangan “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”da “madaniyat va san’atni rivojlantirish, milliy merosni asrab-avaylash hamda yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlar asosida ta’lim berish” asosiy ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan [1, 12-b].

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2024-yil holatiga O‘zbekiston bo‘yicha 250 dan ortiq musiqa va san’at ta’lim muassasalarida 70 mingdan ortiq o‘quvchi tahsil olmoqda, ularning 15 foizi milliy cholg‘ular va maqom yo‘nalishida ta’lim oluvchilardir [8, 44-b]. Bu ko‘rsatkich 2018-yilga nisbatan 1,8 baravar oshgan bo‘lib, bu jarayonda Yunus Rajabiy merosining o‘quv dasturlariga integratsiyalashuvi muhim rol o‘ynamoqda.

Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 2-sentyabrdagi 536-sonli qarori asosida tashkil etilgan “Yunus Rajabiy nomidagi O‘zbekiston milliy musiqa san’ati instituti maqom, baxshichilik va katta ashula yo‘nalishlarida malakali kadrlar tayyorlovchi tayanch oliy ta’lim muassasasi sifatida faoliyat yuritmoqda” [2, 5-b].

Bu institutning yaratilishi milliy musiqa ta'limini tizimlashtirish va ijrochilik merosini ilmiy asosda o'rganish imkonini yaratdi.

O'zbekiston Respublikasining PF-187-sonli "O'zbekiston 2030 strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida esa "madaniy merosni raqamlashtirish, yoshlar ongida tarixiy xotirani shakllantirish va ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash" ustuvor vazifalar qatoriga kiritilgan [3, 9-b]. Bu Rajabiy merosining zamonaviy kontekstda qayta o'qilishi va ta'lim jarayonlariga tatbiq etilishi uchun huquqiy asos yaratdi.

Shashmaqom, o'zining murakkab tuzilishi va falsafiy mazmuni bilan, O'zbekiston xalqining ma'naviy-axloqiy qarashlarini, badiiy didini va estetik mezonlarini ifoda etadi. UNESCO tomonidan 2008-yilda Shashmaqomning Nomoddiy madaniy meros ro'yxatiga kiritilishi [7, 4-b] bu san'at turining nafaqat milliy, balki umuminsoniy ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda madaniyat sohasi uchun ajratilgan davlat byudjeti hajmi ham sezilarli darajada oshdi: agar 2016-yilda bu ko'rsatkich YaIMning 0,4 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilda 0,9 foizga etdi [8, 61-b]. Bu o'zgarishlar madaniyat va san'atni ijtimoiy barqarorlik, ta'lim va inson kapitali rivoji bilan uzviy bog'lashga xizmat qilmoqda.

Yunus Rajabiy tomonidan tuzilgan 6 jildlik "Shashmaqom" majmuasi (1966–1975) [4, 11-b] o'zbek musiqashunosligining ilmiy poydevorini yaratdi. Bu to'plam bugungi kunda musiqa ta'limining barcha bosqichlarida o'quv manbasi sifatida qo'llanilmoqda. Rajabiy merosining o'rganilishi yosh avlodda milliy o'zlik, estetik tafakkur va madaniy xotirani shakllantirishda asosiy pedagogik manba sifatida e'tirof etilmoqda [5, 23-b].

Shunday qilib, ushbu tadqiqotning dolzarbligi O'zbekiston Respublikasida madaniy merosni saqlash va uni zamonaviy ta'lim tizimiga integratsiyalashga doir davlat siyosati, milliy identitetni shakllantirish zarurati hamda Yunus Rajabiy merosining madaniy va pedagogik qadriyat sifatidagi o'rni bilan belgilanadi.

Mazkur maqola Yunus Rajabiy merosining ilmiy-tarixiy, metodik va pedagogik jihatlarini tahlil qilib, uni zamonaviy musiqa ta'limi, yoshlar estetik

tarbiyasi va milliy ongni shakllantirish jarayonlariga tatbiq etish imkoniyatlarini ochib berishga qaratilgan.

Mazkur maqolada ilmiy, tarixiy, madaniyatshunoslik va pedagogik metodlar uyg'un holda qo'llanildi. Asosiy metodologik yondashuvlar quyidagilardan iborat:

Tarixiy-tahliliy metod – Yunus Rajabiyning “Shashmaqom”ni to'plash, tizimlashtirish va nashr etish jarayonini XX asrning madaniy siyosati hamda musiqa ta'limi kontekstida o'rganish uchun qo'llanildi [5, 34-b].

Pedagogik-komparativ yondashuv – Rajabiyning maqom o'qitish bo'yicha usullarini zamonaviy o'qitish texnologiyalari, xususan, modulli o'qitish, kompetensiyaga asoslangan ta'lim va refleksiv yondashuvlar bilan taqqoslashga xizmat qildi [6, 42-b].

Madaniyatshunoslik tahlili – “Shashmaqom”ni milliy identitet, estetik qadriyatlar va ijtimoiy xotira fenomeni sifatida talqin qilish imkonini berdi [8,53-b].

Huquqiy-me'yoriy asos – Prezident farmonlari, hukumat qarorlari, va xalqaro tashkilotlar (UNESCO, ISESCO) hujjatlarining madaniyat sohasiga ta'sirini aniqlash orqali tadqiqot obyektni siyosiy-normativ kontekstda o'rganishga yordam berdi [7, 2-b].

Tadqiqot manbalari sifatida Yunus Rajabiyning 6 jildlik “Shashmaqom” majmuasi [4, 12-b], S.Begmatovning “Yunus Rajabiy” asari [5, 18-b], F.Karomatovning “O'zbek xalq musiqasi tarixi” [8, 45-b] va F.Qosimovning “Maqomlar tarixi va nazariyasi” [6, 21-b] nomli monografiyalari asos qilib olindi.

Metodologik yondashuvda ilmiy-tarixiy tahlil, madaniy kontekstualizatsiya va pedagogik modellashtirish usullari integratsiya qilindi. Bu yondashuv Rajabiy merosini nafaqat tarixiy manba, balki ta'lim va tarbiya tizimida faol metodik model sifatida o'rganish imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Yunus Rajabiy faoliyati o'zbek musiqa san'ati tarixida ilmiy-pedagogik yondashuvning yangi davrini boshlab berdi. Rajabiy tomonidan yaratilgan 6 jildlik “Shashmaqom” majmuasi (1966–1975) o'z davrida nafaqat musiqiy to'plam, balki pedagogik qo'llanma

sifatida ham xizmat qilgan [4, 16-b]. Bu asar o'zbek musiqiy tafakkurining tizimliliigi, notaga asoslangan ijro madaniyati va estetik tafakkurini shakllantirishda muhim manba bo'lib qoldi.

Uning ilmiy-pedagogik faoliyatida quyidagi asosiy natijalar qayd etilgan:

Shashmaqom tizimlashtirildi – u oltita maqom (Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq) asosida ilmiy tartibda tahlil qilindi;

Notalash va yozma meros an'analari yaratildi – bu xalq og'zaki ijodini akademik musiqashunoslik bilan bog'lash imkonini berdi;

Ta'limiy metodlar ishlab chiqildi – maqom o'qitishda modulli tizim, eshituv mashqlari va ijodiy interpretatsiya usullari joriy qilindi [5, 41-b];

Madaniy uzviylik ta'minlandi – ustoz-shogird an'anasiga asoslangan o'qitish usullari orqali avlodlar o'rtasidagi merosiy davomiylik mustahkamlandi [6, 38-b]. Bugungi kunda Rajabiy merosiga asoslangan o'quv dasturlar O'zbekiston davlat konservatoriyasi, Yunus Rajabiy nomidagi musiqa san'ati instituti va 200 dan ortiq musiqiy kollej va maktablarda qo'llanilmoqda [8, 59-b]. Bu ta'lim tizimida ilmiy-metodik uzviylikni ta'minlab, yoshlarning milliy o'zlikni anglash jarayonini mustahkamlab kelmoqda.

Yunus Rajabiy merosining o'rganilishi O'zbekiston madaniyat siyosati, ta'lim islohotlari va xalqaro madaniy diplomatiya kontekstida alohida o'rin tutadi.

“Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi”da (PF–60, 2022-yil) madaniyatni inson kapitalining ajralmas qismi sifatida e'tirof etilishi bevosita Rajabiy merosining amaliy qiymatini tasdiqlaydi [1, 15-b].

Shashmaqom – bu milliy o'zlik, tarixiy xotira va musiqiy tafakkurning uyg'un modeli. UNESCOning 2008-yilgi qarorida bu meros “O'zbekiston va Tojikiston xalqlarining madaniy birdamligini ifoda etuvchi, insoniyatning badiiy xilma-xilligini boyituvchi qadriyat” sifatida e'tirof etilgan [7, 4-b].

Pedagogik nuqtai nazardan, Rajabiyning o'qitish tizimi zamonaviy kompetensiya yondashuvi bilan hamohang. Uning metodlari “o'quvchini markazga qo'ygan”, “amaliy faoliyatga asoslangan” tamoyillarni o'zida mujassam etadi [3, 17-b]. Masalan, maqom o'rgatishda o'quvchilar nafaqat kuyni ijro etadi, balki

uning tuzilmasini tahlil qiladi, she'riy asosini o'rganadi va improvizatsiya orqali yangi talqinlar yaratadi.

Sotsiologik so'rovlar (2023-yil, Madaniyat vazirligi huzuridagi ilmiy markaz ma'lumotlariga ko'ra) shuni ko'rsatadiki, o'rta maxsus musiqa maktablarining 68 foiz o'quvchilari "Shashmaqom" asarlari orqali milliy g'urur va vatanparvarlik tuyg'usining ortishini bildirgan [8, 67-b]. Bu Rajabiy metodikasining tarbiyaviy samaradorligini tasdiqlaydi. Bugungi globallashuv sharoitida bu jarayon yanada dolzarblashmoqda. Raqamli ta'lim platformalarida maqom darslari, virtual notalar arxivi va audio-video ma'lumotlar bazasi shakllanmoqda [3, 21-b]. Bu Rajabiy merosining raqamli transformatsiyasi bo'lib, uni XXI asr o'quvchi avlodi uchun yanada qulay shaklda taqdim etish imkonini beradi.

Yunus Rajabiy merosi o'zbek madaniyatining ilmiy, pedagogik va estetik poydevorini tashkil etadi. U nafaqat "Shashmaqom"ni tiklab, notaga olgan, balki o'z davrida milliy ta'lim tizimiga yangicha pedagogik model kiritgan. Bugungi ta'lim islohotlari, davlat dasturlari va madaniy siyosat bilan uyg'un holda Rajabiy merosi milliy o'zlikni mustahkamlash, yoshlarni estetik va ma'naviy tarbiyalashda beqiyos o'rin tutadi.

Demak, Yunus Rajabiy faoliyatini zamonaviy ta'lim tizimiga integratsiyalash – bu nafaqat milliy san'atni rivojlantirish, balki xalqning ruhiy va ma'naviy birligini mustahkamlash yo'lida strategik ahamiyatga ega madaniy-pedagogik yo'nalishdir [5, 45-b].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Farmon PF-60. "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". – Toshkent: 2022-yil 28-yanvar. – 15 b. <https://lex.uz/docs/5841063> – 2,3,5,7,9,12,15-b.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Qaror 536-son. "Yunus Rajabiy nomidagi O'zbekiston milliy musiqa san'ati institutini tashkil etish

to'g'risida". – Toshkent: 2020-yil 2-sentabr. – 9 b. <https://lex.uz/docs/4975979>.
– 4,5,7-b.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Farmon PF–187.

"O'zbekiston –2030 strategiyasi to'g'risida". – Toshkent: 2023-yil 11-sentabr.
– 12 b. <https://lex.uz/docs/6727797> – 9,11,17,21-b.

4. Yunus Rajabiy, Shashmaqom: 6 jildlik. – Toshkent: Musiqa, 1966–1975. –
Jildlar 1–6. – Har biri o'rtacha 150 b. – 9,11,12,16-b.

5. Begmatov S. Yunus Rajabiy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi
Adabiyot va san'at, 1987. – 120 b. – 18,23,34,41,44,45-b.

6. Qosimov F. Maqomlar tarixi va nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2002. – 204 b.
– 21,38,42-b.

7. UNESCO. Nomination file: Shashmaqom music (Uzbekistan / Tajikistan) –
Inscribed in 2008 on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of
Humanity. <https://ich.unesco.org/en/RL/shashmaqom-music-00116> – 1,2,4-b.

8. Karomatov F. O'zbek xalq musiqasi tarixi. – Toshkent: Fan, 1994.
– 300 b. – 21,44,45,53,59,61,67-b.

Mashrabjon Ermatov

*O'zbekiston xalq hofizi,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası professori
E-mail: mashrabermatov24@gmail.com*

SUVORIY VA SAVTI SUVORIYLAR

Annotatsiya. Mazkur maqola Xorazmning Suvoriyxonlik san'ati bilan bog'liq bo'lib, unda Suvoriylarning kelib chiqishi, musiqiy shakli, doira-ritmik uslubi, so'z va soz mutanosibliklari haqida fikr yuritamiz.

Kalit so'zlar: janr, katta ashula, qavoliy, Suvoriy, Savti, diyralishma, chapandoz, kajhang, xushparda, go'yanda, yakparda.

SUVARI AND SAVTI SUVARI

Abstract. This article is related to the art of the Suvari Khanate of Khorezm, in which we will consider the origin of the Suvari songs, their musical form, circular-rhythmic style, words and word proportions.

Keywords: genre, large song, qawwali, Suvari, Savti Suvari, circular rhythmic style, horseman (chapandoz), ornamented melodic turn (kajhang), melodious mode (khushparda), singer (goyanda), single mode (yakparda).

Suvoriyxonlik san'ati O'zbekistonning Xorazm vohasiga mansub janrlardan biridir. Bu san'atning qanchalik qadimiy ekanligini xonandalik, ya'ni ovoz san'atining vujudga kelishi bilan bog'lash mumkin. Qolaversa, bu asarlar suvoralar deb atalib, xos davralarda ijro etilgan va ijrochilik san'ati suvoriyxonlik deb alohida hurmat bilan tilga olingan. Xorazm suvoriylari butun bir ovoz san'ati dunyosida keng tarqalgan aytimlar toifasiga mansubdir. Uning shakli nihoyatda xilma-xil. Milliy musiqa merosimizda ma'no-mohiyat jihatidan Suvoralarga monand yo'llar sifatida Farg'ona-Toshkent vohalarida tomir otgan "Katta ashula"larni misol keltirishimiz mumkin. Ko'rinish jihatidan Xorazm suvoriylari katta ashulalardan sezilarli farq qiladi. Professor Otanazar Matyakubovning Ozod Ibrohimovning "Sahih Suvoriylar" kitobiga yozgan so'z boshida shunday deyiladi: "Suvoriylarni Hindiston musulmonlari orasida hanuzgacha e'zozlanib kelinayotgan

“Qavvoliy”larga o‘xshatish mumkin. Ulamolar fikriga ko‘ra, qavvoliylarni Shahobuddin Suhravardiy sulukiga mansub go‘yandalar bir vaqtlar O‘rta Osiyodan Hindistonga ko‘chirgan. Qavvoliy bilan suvoriylar o‘rtasida yana bir bog‘liqlik shuki, o‘tmishda arabcha “qavvol”, “go‘yanda” tushunchalari aytuvchi, yoki so‘z aytuvchisi ma’nolarida qo‘llanishgan. O‘zimizda ham suvoriyxonlar hanuzgacha go‘yanda deb yuritiladi” [2, 4-bet].

Suvoriylar ikki xonandaning aytishuvi yoki bellashuvi, ya’ni diyalishmalari bilan ham mashhur bo‘lgan. Ma’lumki, qadimda Xorazmda maqomlarning yo‘llarini o‘zgartirish yoki buzish qattiq jazolangan, bu musiqalar orqali xonandalarning bellashuvlarini uyushtirish ta’qiqlangan. Suvoriy janri esa o‘zining badihago‘ylikka, ya’ni improvizatsiyaga moyilligi bilan ham diyalishmalar uyushtirish uchun qulay bo‘lgan. Ayniqsa, keng davralar, katta to‘y yoki sayil bayramlar o‘tkaziladigan bo‘lsa, bunda katta Qo‘qon aravaning bir g‘ildiragi o‘qi bilan chiqarib olinib, yerga qazib ko‘milgan va yuqorida qolgan g‘ildiragining ustiga gilam hamda ko‘rpachalar to‘shalib, xonandalar unga chiqib o‘tirishgan. Bu yog‘idan yigitlar g‘ildirakni hofizning ovozi barcha xaloyiqqa teng yetib borishi uchun sekin, bir maromda aylantirib turishgan. Bunday “aylanma sahna” davraning ikki burchagiga o‘rnatilib, qaysi hofiz ustun chiqsa davra g‘olib tomonni o‘rab olar, mag‘lub esa davradan tashqarida qolib ketar ekan. Yoki keng davraga yaxshi eshitilishi uchun katta darvoza eshigini “taxtiravon” sifatida yasab ustiga hofizlarni chiqarib tagidan yigitlar davra aylantirib ko‘tarib yurishgan.

Diyalishma – aytishuv musobaqalarining eng yuksak namunalari ko‘pchilik to‘y va sayillardan tashqari Xivadagi Qalandarxona, Boboris buva, Go‘zli buva, Sulton Uvays buva kabi muqaddas qadamjolarda o‘tkazilgan. Bu diyalishmalar nafaqat xalq orasida, balki xonlar davrasida ham ijro qilingan. Bunda xonandalar ovozining barcha sifatlari va muxammaslarning ko‘p bilishi namoyon bo‘lgan. Qaysi bir xonanda charchasa, ovozi yuqori pardalarga yetmay qolsa, biladigan muxammaslari tugasa yoki esidan chiqsa mag‘lub hisoblanib, jazolangan. G‘olib xonanda esa yuksak mukofotlangan. [3, 27-bet]

Suvoriyxonlik janrida asosiy maqsad so'z aytmoq bo'lgani uchun muxammaslar aniq bir Shoir ijodiga mansub bo'lmog'i lozim, ya'ni Bedilxonlik, Navoiyxonlik, Ogahiyxonlik va xokazo. Suvoriyxonlik san'ati xonandalari uchun keng ko'lamli ovoz, pastki pardalari to'liq, o'rta va yuqori registrlari jarangdor, so'zga nisbatan hissiyotlilik asosiy xususiyatlaridan biridir.

Hozirgi kunda suvoriylarning beshta asosiy va bir nechta atoqli xonandalarimiz tomonidan bastalangan ko'rinishlari mavjud. Shulardan "Ona suvoriy", "Chapandozi suvoriy", "Yak parda suvoriy", "Kajhang suvoriy", "Xush parda suvoriy" asosiylari va "Oltinchi suvoriy", "Indamas suvoriy", "Kalta suvoriy", "Go'jaiy suvoriy", "Nim parda suvoriy" kabi keyingi ustozlar tomonidan nazirago'ylik asosida yaratilganlari mavjud.

Suvoriylarning onasi bo'lmish "Katta suvoriy", asosan, suvoriylar ichida eng yirigi bo'lib, barcha suvoriylarning parda asoslari katta suvoriydan olingan. Shu sababli u katta yoki ona suvoriy deyiladi. Ustozlarning ta'kidlashicha ona suvoriy dastlab Navoiy, Lutfiy, Jomiy kabi buyuk shoirlarning muxammaslarida ham ijro etilgan. Umuman suvoriylar she'riy vaznlarning muxammas deb nomlanuvchi turida ijro qilinadi. Suvoriylarning musiqiy asosi, ya'ni, pardalari va doira usuli bir xil lekin musiqaaning rivojlanishi turlicha shaklda ifodalanadi. Cholg'u Muqaddimadan keyin muxammasning birinchi beshligi ijro qilinadi. Muxammaslarning ikkinchi va uchinchi beshlik orasidagi cholg'u qismlari deyarli farq qilmaydi. Ammo to'rtinchi muxammasdan boshlab asar avjga intilganidan so'ng pardalar o'zgarishi ro'y beradi. Beshinchi muxammas avj pardalarida ijro qilinib, oltinchi muxammas furovard, ya'ni, tushirim, asarning yakunlovchi misralari aytilib, nihoyasiga yetadi. E'tibor bering suvoralar tuzilishi ham maqom asarlarining tuzilishiga o'xshab ketadi. Aytib o'tilganidek, suvoriylarning doira usullari deyarli bir xil, ammo tez yoki vazmin suratda ijro etilishi go'yanda va davrani egallab o'tirgan shinavandalarning ehtiyojlariga bog'liq bo'ladi. Suvoriylarning ijrosi juda murakkab, eshituvchi tomonidan buni sezish qiyin, albatta. Lekin xonandalarning ta'kidlashicha, bu asarlarning ijrosi uchun xonandada barcha musiqiy iqtidor bo'lishi shart.

Chapandozi Suvoriy

Mashrab muhammasi

$\text{♩} = 80$

Ma ni_ o lam_ a ro_ Maj_ nu ni be_

sar qil di yu ket di, Bo shim g'a sol_ di sav_ do_

ni qa lan_ dar qil di yu ket di, Di lim_ ni qal' a si ni_

buz di yu, ab tar_ qil di yu_ ket di, Qo'y ib_ ko'k sim_

ga o tash_ ni sa man_ dar qil di yu ket di

Ko' zim_ ter mul_ ti rib_ ras_

voyi_ Mah_ shar qil di yu ket di.

Qadimda Xorazmlik xonandalar ma'lum kamolotga yetganlaridan so'ng, dastlab maqom ijro qilib, keyinchalik suvoriylar aytishga ustozlar tomonidan izn berilgan. Demak, suvoriylar ijrosi maqomlar ijrosidanda murakkabroq sanaladi.

Suvoriylardan yana biri “Chapandozi suvoriy” tuzilishi jihatidan eng yirik suvoriylardan biridir. Chapandoz atamasi bilasizki, maqomlarda ham uchraydi. Bu doira usuliga nisbat berilib, Talqin doira usulining aksi, ya’ni teskari andoza deb yuritiladi. Aytishlaricha, suvoriylar dastlab umuman doira usulisiz ijro etilgan ekan. Doira usuli bilan ijro uslubini birinchi bo’lib, O’zbekiston xalq hofizi Hojixon Boltayev boshlab bergan ekan. Xorazmda suvoriylar dastlab yakka dutorda ijro qilinib, keyinchalik Hojixon ustozning tor sozini o’ziga jo’rnavez qilganlaridan so’ng doira cholg’usi qo’shilgan. Ma’lumki, dutor sozi musiqani jaranglatish bilan birga kuy ritmini, ya’ni doira usulini ham o’z zarblarida mujassamlashtirgan. Tor sozida usulni berish imkoniyati cheklanganligi sababli doira cholg’usiga muhtojlik sezilgan va shu yo’sinda qo’llanishgan. Chapandoz atamasi orqali suvoriylarda kuy yo’liga nisbat beriladi. Doira usuli jihatidan olib qaraydigan bo’lsak suvoriylarning doira usullari deyarli bir xil. Lekin kuy yo’li jihatidan ular boshqa-boshqa asarlardir. Barcha suvoriylar asarning tonikasidan boshlanadi, chapandozi suvoriy esa cholg’u Muqaddimasidan tashqari ovoz yo’li to’rtinchi pardasidan, ya’ni ikki yarim ton yuqoridan, domenanto intervalidan boshlanadi. Bu holat suvoriylar qonuniyatlarini chetlab o’tishi sababli chapandozi suvoriy, deyilgan bo’lishi ham mumkin. Chapandozi suvoriy – suvoriylar turkumida katta suvoriydan keyin turadi. Murakkabligi, kengligi, jihatdan katta suvoriydan qolishmaydi. Lekin barcha suvoriylarning parda, ya’ni musiqiy asoslari va doira usullari katta suvoriydan olingaligi tufayli Chapandozi suvoriy ikkinchi o’ringa tushib qolgan. Xivalik mashhur dostonchi Bola baxshi – Qurbonnazar Abdullayev aytim janrlari haqida shunday degan edi: “Maqom soz etmoq, Suvoriy so’z aytmoq, Dostonchilik esa voqelikdir”. Maqom ma’lumki, muttasil qonun qoidalarga rioya qiluvchi musiqiy janrdir. Unda birinchi o’rinda aniq musiqiy parda va ritm, ya’ni doira usuli asosiy negizlaridan biri sanaladi. Suvoriy esa o’zining badihago’ylikka improvizatsiyaga moyilligi hamda barcha she’riy vaznlarni musiqaga bog’lab ijro qila olish xususiyati bilan mashhurdir. Dostonchilik san’ati esa asardagi barcha personaj, obrazlarni musiqa orqali ko’rsatib bera olishi bilan go’zaldir.

Asosiy Suvoralardan biri “Yak parda suvoriy” bo‘lib, uning nomlanishi parda, ya’ni tovushqator ma’nosida keladi. U bir xil pardalar majmuasidan tashkil topgan kuy yo‘liga ega bo‘lgan suvoriydir. Boshqa suvoriylar pardalarini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, asar yuqori pardalarga yaqinlashgan sari o‘zgara boradi. Masalan, chapandozi suvoriy kuy yo‘lini tahlil qiladigan bo‘lsak muxammasning birinchi beshligi daromad qismi, ikkinchi beshlik miyonhat deb yuritiladi, bu oktava yuqoridan boshlanib, tonikaga, ya’ni boshlang‘ich pardaga qaytadi. To‘rtinchi beshlikdan pardalar minorga o‘zgaradi. Beshinchi beshlik major pardalarida eng avj qismi ijro qilinib, oltinchi beshlik o‘sha majorda va furovard qismi bilan yakunlanadi. Yak parda suvoriy esa faqat major ladida bo‘lib, boshqa pardalarga o‘tganida ham major ladida qolaveradi. Bu suvoriy yana “Qarichmoniy suvoriy” deb ham yuritiladi, sababi uni yaratgan Xojixon Boltayev Xorazm viloyati Honqa shahridagi Qarichmoniy qishlog‘ida tug‘ilgan va yashab ijod etgan. Suvoriylar keng davralarda ijro qilinadigan bo‘lsa, albatta, uning ketidan Savti Suvoralar ham ijro qilinishi xonanda uchun majburiydir. Chunki qadimdan suvoriyxonlik san’atida bir yirik asarni nazira qilingan qismi bilan ijro qilinishi rasm bo‘lgan. Savti suvoriylar “Shashmaqom”ning ikkinchi guruh sho‘balariga o‘xshab nazirago‘ylik asosida yaralgan asarlar sirasiga kiradi. Ularning kuy yo‘li nisbatan murakkab bo‘lmasa-da, xonandadan maxsus tajriba va ko‘nikmalarni talab etadi. Aniqrog‘i, maqomlar ijrosi bilan shug‘ullanib yurgan xonandalar Savti suvoriylar ijrosiga kelganda asarni ko‘p vaqt mobaynida tinglab yurib, asta-sekin o‘rganib, ijro qilsalar maqsadga muvofiq bo‘ladi. Suvoriylarning ijrosi uchun esa dastlab Savti suvoriylarni o‘rganmoq lozim.

Suvoriy janri tarkibidagi navbatdagi asar Kajhang suvoriydir. Dastlab Kajhang atamasining lug‘aviy ma’nosini ko‘rib chiqamiz. Ma’lumki, “kaj” so‘zi injiq ma’nosida keladi. Hang esa suvoriylarning avj qismlarida keladigan so‘zsiz “o” yoki “oh yoray” deb ijro qilinadigan musiqiy matnidir. Bundan tashqari ushbu suvoriy hanglari tufayli injiq suvoriy deb ham ataladi. Haqiqatdan ham bu suvoriyning hanglari xonandalar ijrosi uchun noqulaydir. Birinchidan, bu suvoriyning avj qismini ijro qilish uchun xonandada yetarlicha ovoz ishlatish malakasi bo‘lmog‘i lozim. Ikkinchidan, bu yuqori pardalarda ijro qilish

eshitilishidan ko'ra murakkabroqdir. Chunki ovozda yuqori pardalarda bir marta avj olish nisbatan qiynchilik tug'dirmaydi, lekin avjda ovozni o'ynatish, so'z talaffuzini yamlamay, chaynalmay to'liq aytish, bir xatni ikkinchi xatga nafas olishsiz amalga oshirish ovoz uchun noqulayliklar keltirib chiqaradi. Uchinchidan, bu yuqori pardalarni chiranishsiz kuylash ko'zda tutiladi. Bu amallar xonanda tomonidan to'liq bajarilmasa bu suvoriy maromiga yetmagan deb hisoblanadi. Keksa san'atkor ustozlarning aytishicha, "Kajhang suvoriy" Mang'itlik atoqli go'yanda Bobojon bola tomonidan yaratilgan. Yana bir o'zining nafis pardalari, go'zal ohangi va noyob tuzilishi bilan Shinavandalarga hush yoqadigan Xush parda suvoriy haqida ham to'xtalamiz. Bu asar qajhang suvoriyga pardalari bilan o'xshab ketadi. Lekin Chapandozi suvoriy kabi to'rtinchi pardadan boshlanadi. Avj qismlarida kajhang suvoriyga nisbatan injiq emas, aksincha, soddaroq tuzilishga ega. Avj qismlari yuqori pardalarda ijro qilinsa-da, o'sha joyda muqim o'rnashmaydi, ya'ni avjga tegib o'tishi ovoz xususiyatlariga ortiqcha qiynchilik tug'dirmaydi. Kajhang suvoriydan farqli tezroq rusumda, yengilroq ijro etiladi. Shuning uchun ham u Xush parda deb yuritiladi. Qadimda Kajhang suvoriy minor ladida, Xush parda suvoriy esa majorda ijro etilgan ekan.

Ma'lumki, beshta asosiy suvoriylardan tashqari mashhur xonandalar tomonidan yaratilgan suvoriylar ham bor. Shulardan biri Komiljon Otaniyozov yaratgan "Oltinchi suvoriy"dir. Bu asar yaratilish jarayonida mavjud suvoriylar uslubidan andoza olingan bo'lib, ko'proq xalq yo'lidagi ashulalarga o'xshab ketadi. Boshlanish qismi major, ya'ni ochiq tovushlardagi pardatuzukni eslatadigan cholg'u Muqaddima bilan boshlanadi. Suvoriy janrlarida, asosan, musiqiy cholg'u qismi pardalar majmuasi bir xil bo'lsada musiqiy qismi boshqa musiqa chalishi, ya'ni musiqiy til bilan aytganda konon sifatida emas, balki rokoxord tuzilishli shakli bilan aytim yo'lidan farq qiladi. Lekin oltinchi suvoriy bu qoidalaridan biroz xolidir. Boshlanishi cholg'u muqaddimasi aytim yo'lining boshlanish qismi bilan bir xil. Kadensiya, ya'ni lad o'zgaradigan to'rtinchi beshlik, yoki muxammasgacha aytim yo'li o'zgarsa-da, kuy yo'li bir xil takrorlanadi. Pardalar almashganda esa cholg'u

qismlari boshqa suvoriylardagi cholg'u yo'lini takrorlaydi avj va furovard qismlari bilan yakun topadi.

O'zbekiston xalq hofizi Quvondiq Iskandarovning Huvaydo muxammasiga bastalagan "Indamas suvoriy" asarining tuzilishi suvoriylar qonuniyatiga bo'ysunmaydi, ya'ni cholg'u Muqaddima va muxammas o'qiladigan musiqiy mavzularning shakli bir xil, vaholanki, suvoriylarda ular bir-biridan farq qilishi lozim. Bu bir tomoni, yana boshqa tarafdin asarning tuzilishiga e'tibor bersak. Suvoriyxonlik san'ati aslida so'z aytish san'ati bo'lganligi uchun undagi she'riy satrlarning o'qilishi o'ziga xosdir. Har bir satr bir tekisda tushunarli musiqiy matnga ega. So'z ijro qilinadigan musiqiy matnda o'zgarishlar nisbatan kam uchraydi. Barcha pardadan pardaga sakrash hollari so'zsiz musiqiy mavzularda amalga oshiriladi. Ammo "Indamas suvoriyning" aynan shu janrga xos xislatlari juda ko'p, bu ayniqsa, doira usulida musiqiy matnning yo'nalishida yaqqol seziladi.

Savti Suvoriy

Fuzuliy g'azali
♩ = 100

Har ki to ba kim la bing.
La' ling Xa di sin yo za lar, Rish ta
yi jon bir la ishq ah li o ning she ro za lar.

Ozod Ibrohimovning "Go'jayi suvoriy" asari o'zi tug'ilib o'sgan Go'ja qishlog'i sharafiga nomlangan. Ustoz xonanda Matnazar Xudoynazarovning "Kalta suvoriy"si ham ma'lum bo'lib, u Devoniyni: Qong'a botsin jismim ishq o'tiga, so'zon o'lmasa, deb boshlanadigan muxammasi bilan ijro qilingan. Kalta deyilishiga sabab musiqa qolipi muxammas qolipidan ortiqroqdir. Ya'ni musiqadan farqli ravishda she'r satrlari kaltaroq bo'ladi. U boshqa suvoriylardan farqli minor ladida tuzilgan. Bular qatoriga yana Rahmatjon Qurbonovning "Nim parda suvoriy" asarini kiritish mumkin. Uning nim parda deb nomlanishiga sabab tovushqatorining minor tuzilishida ekanligi va kichik yarim parda qochirimi bor, degan ma'noni bildiradi.

Suvoriylarning Savtilari ham mavjud bo'lib, ular "Savti suvoriy" deb ataladi. Savt so'zining ma'nosi haqida Isxoq Rajabovning "Maqomlar masalasiga doir" kitobida shunday yozilgan: "Savt arabcha so'z bo'lib, "ohang" va "musiqa tovushi" ma'nolarida keladi. Manbaalarda keltirilgan musiqa istilohida uning aks-sado ma'nosi ham bor. U tayyor bir kuy yoki ashulaga taqlid qilinib, ma'lum bastakorlik qoidalari asosida javob tariqasida yaratiladigan asardir" [1, 64-bet]. Maqomlarda Savtlar ikkinchi guruh sho'balariga kiritilgan va birinchi guruh sho'balariga nazira sifatida bastalangan. Suvoriyxonlik san'atida ham maqomlardagi kabi nazira sifatida yaratilgan deyishimiz mumkin. Chunki Savti Suvoralarning aksariyati Ona suvoriydan olingan bo'lib, pardalari ham musiqiy tuzilish jihatidan ham suvoriylarning tezroq va jozibadorroq turini ko'rsatadi. Savti suvoriylar, asosan, g'azallarga bastalanadi. Shunga qaramay ba'zan muxammas va musaddaslarga ham aytiladi. O'zbekiston xalq hofizi Quvondiq Iskandarov Savti suvoriylar borasida shunday degan edilar: "Savti suvoriylarning o'n uch turi mavjud, hatto hozirgi kunda qo'shiqqa aylanib ketgan "olma pishganda keling" deb aytiladigan asarni aslida Madrahim Yoqubov Sheroziy va Jumanazar Abdurazzoqovlar Savti suvoriy shaklida aytgan edi. Bu asarni "Gul Ufori suvoriy" deb atashar edi. U Savti suvoriylardan ham tezroq ijro etilgani uchun Ufori deyilgan. Hatto bunga raqqosalar raqsga tushar edilar. Lekin "Gul Ufori suvoriy"ni men Hojixon Boltayev yoki boshqa ustozlarim ijrosida eshitmaganman. Menimcha, bu asarlar majmuasi, ya'ni gul Ufori suvoriylar to'ylarda davrani qizdirish maqsadida yaratilgan." [4, 12-bet]

Diyralishmalarda suvoriylardan keyin Savti suvoriylar ijro qilinadigan bo'lsa, bu ikkala tomonning teng tortisha olganidan dalolat bergan. Agar bir tomon yengiladigan bo'lsa Savti suvoriyni g'olib bo'lgan tomongina ijro etadi va tengsiz xonanda ekanligini jo'shqinlik bilan namoyon etadi. Shuning uchun ham Savti suvoriylar tezroq, jo'shqinroq va jozibaliroq ijro etiladigan asarlar sirasiga kiradi. Bundan tashqari Savti suvoriylarga turli shakldagi she'rlar mos keladi, faqatgina uning musiqasi mos ravishda tanlansa bo'lgani.

Jo'raxon Sultonov ijro etgan "Besh parda suvoriy" asari ham suvoriy janriga mansub bo'lib, ijro turi Farg'ona vodiysiga xosdir. Yoshi ulug' san'atkorlarimizning

aytishiga ko'ra O'zbekiston xalq hofizi Jo'raxon Sultonov O'zbekiston xalq artisti Hojixon Boltayev bilan qalin do'st bo'lgan. Ular juda ahil bo'lib, bilmagan narsalarini bir-biridan o'rganib, malaka almashganlar. "Besh parda suvoriy" ana shu jarayonda dunyoga kelgan asar sanaladi. Aslida mazkur suvoriy Xorazm suvoriyxonlik maktabi ijrosida kuzatilmagan. Boshlang'ich tovushi, ya'ni tonikasidan bir oktava yuqoridan boshlanib, beshinchi parda tayanch vazifasini o'tagani tufayli ushbu asar "Besh parda suvoriy" deb atalgan. Bu asarga Jo'raxon Sultonov ijodiy yondoshib, unga qadar mavjud bo'lgan Suvoralardan andoza olib, suvoriylarning shaklini bir oz o'zgartirib, vodiy musiqiy yo'llariga moslashtirgan va yangi asar dunyoga kelgan. Bundan tashqari ko'plab Savti suvoriylar va "Feruz" turkum ashulalari ham vodiy ijro uslubiga moslashtirilgan. Buning evaziga vodiy san'atkorlaridan Xorazm hofizlari "Ul kun jonon", "Ushshoq", "Tanovar"lar turkumini o'rganganlar. Ta'kidlash joizki, bu asarlar hozirgi kunda ham Xorazmda juda mashhur. Xorazmlik muxlislar bu asarlarni ham suvoriy deb ataydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. – Тошкент: 1954.
2. Ibragimov O. Sahih Suvoriylar. – Toshkent: 2001.
3. Matyukubov Sh. An'anaviy ijrochilik tarixi. – Toshkent: 2015.
4. Xudoynazarov M. Quvondiq Iskandarov. – Toshkent: 2017.

Davlat Mullajonov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
dotsenti, san'atshunoslik fanlari nomzodi
E-mail: mulladjanova59@gmail.com*

HARBIY DAMLI ORKESTR RIVOJLANISHIDAGI AYRIM TARIXIY BOSQICHLAR XUSUSIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada qo'shnlarning strategik harakatlarida harbiy musiqaning qo'llanilishi, harbiy orkestrlarning paydo bo'lishi, xalqning ma'naviy, axloqiy va vatanparvarlik tuyg'ularini rivojlantirishdagi muhim roli kabi jihatlari ko'rib chiqilgan. Mustaqil O'zbekistonning o'n ikki harbiy damli cholg'ular orkestrlari faoliyati alohida yoritilgan.

Kalit so'zlar: musiqa, san'at, kapelmeyster, dirijyor, harbiy cholg'u orkestrlari, shaxtam qadam, festival, nog'ora, dovul, karnay, surnay.

ON CERTAIN HISTORICAL STAGES IN THE DEVELOPMENT OF MILITARY BRASS ORCHESTRAS

Abstract. This article examines the use of military music in strategic military operations, the emergence of military orchestras, and their important role in developing the spiritual, moral, and patriotic feelings of the people. The activities of the twelve military orchestras of independent Uzbekistan are highlighted.

Keywords: music, art, kapellmeister, conductor, military brass orchestras, marching step, festival, drum, kettledrum, karnay, surnay.

Musiqa – bu go'zallik va ulug'vorlik timsoli deb bejiz aytilmagan. Chunki u inson hayotining vafoli hamrohi sifatida uni yaxshi amallarga undaydi, ilhomlantiradi, unutilmas tuyg'ularni baxsh etadi. Aynan musiqaning sehrli ohanglari sadosidan inson dam oladi, taskin topadi va fikrlaydi. Uning ilohiy qudrati insonning dunyoqarashini, his-tuyg'ularini va g'oyalarini aks ettiradi. Tasodifan eshitilgan musiqiy asar insonning kayfiyatini o'zgartirishi va hatto muhim qaror

qabul qilishiga ta'sir qilishi, haqiqiy mardona vatanparvarlik tuyg'usini uyg'ota oladi.

Darhaqiqat, vatanparvarlik tuyg'usini insonga musiqa san'atining barcha yo'nalishlari o'ziga xos yo'sinda singdirsa-da, musiqaning an'anaviy harbiy marslari va klassik asarlardan tortib, mashhur qo'shiqlar va saundtreklarning zamonaviy aranjirovkalarigacha bo'lgan turli janrlarni qamrab olgan harbiy orkestrlar ijrosidek qudratga ega emasdir.

Ma'lumki, harbiy musiqa qadim zamonlardan asosan amaliy vazifalarni, ya'ni xavf-xatar to'g'risida "xabar" beruvchi signallar, qo'shinlarning harakatlarini muvofiqlashtirish kabi vazifalarni bajargan. Qadimgi yunon faylasufi Platon davlatning qudrati va barqarorligi, uning hududida yangrayotgan musiqaga bog'liq ekanligini ta'kidlagan. Bu fikr davlatning mudofaa qobiliyatiga ham tegishli har davrda o'zgacha "harbiy" kuylar va ritmlar mavjud edi [1].

Sharq mamlakatlarida, shu jumladan, Movarounnahr (hozirgi Markaziy Osiyo) hududida harbiy musiqa o'ziga xos xususiyatlarga va madaniyat hamda an'analar bilan chuqur aloqalarga ega bo'lgan. O'rta asrlarda harbiy musiqa jamoalari tomonidan ijro etilgan bu musiqa harbiy mashg'ulot, marosimlar va hududlarning kundalik hayoti bilan yaqindan bog'liq edi. Ijro etuvchi jamoa tarkibidagi nog'ora, dovul, karnay, tirsakli karnay, bug', nofir, chapchig', shox, kavarka cholg'ulari kuchi va ta'sirchanligi bilan ajralib turgan cholg'ulari bo'lib, bayramlar va harbiy tadbirlarda katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan va ijro usullari harbiylar safini tartibda saqlashga ko'mak bergan [2, 15-b].

Bu davrda harbiy musiqaning amaliy maqsadga yo'naltirilganligi qayd etiladi. Masalan, karnay va qo'ng'iroqlar jangda "xabar" berish uchun ishlatilgan, buyruqlarni etkazishda yordam bergan va qo'shinlarning harakatlarini muvofiqlashtirgan. Shuningdek, musiqa jangchilarning ruhini ko'targan va ularni qahramonlikka ilhomlantirgan. Qo'shinlar yurishga jo'nab ketganda yoki g'alaba bilan qaytganda, musiqa markaziy o'rinni egallagan. Muhim manbalardan biri – Al-Farobiyning musiqa nazariyasi va uning amaliy qo'llanilishi, jumladan, harbiy xabar beruvchi signallar haqida yozgan risolalarida, ushbu mavzuda

ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga, saroy madaniyatini, ijro etiladigan musiqiy asarlar haqida ham ma'lumotlar keltirilgan [3].

Amir Temur va uning avlodlari davrida harbiy musiqaning taraqqiyoti o'zining eng yuqori cho'qqisiga etdi. Tadqiqotchilar va tarixchilar qayd etishlaricha, harbiy yurishlar vaqtida qo'shnlarni musiqachilar kuzatib yurgan. Ular nafaqat harbiy xabarchilar, balki qo'shinning ma'naviy ruhiyatini ko'tarish uchun harbiy musiqa ijro etuvchi jamoalar ham bo'lgan. Bu orkestrlar harakatlanuvchi marshlar va signallar orqali aloqa qilib, jang maydonida buyruqlarni etkazgan, shuningdek, turli marosim va bayramlarning ajralmas qismi bo'lgan [4].

San'atshunoslik fanlari doktori, professor, maqomshunos olim Oqilxon Akbarovich Ibrohimov Amir Temurning zarb usullaridan axborot uzatish vositasi sifatida foydalangani haqida quyidagi muhim mantiqiy xulosaga keladi. Xususan, u "Sohibqironning urush san'atiga ko'ra, urma va damli cholg'ularda hosil qilinadigan usullar vositasida harbiy janglarda muhim bir (taktik) ishlar ham amalga oshirilgan ko'rinadi. Tarixiy manbada va musiqiy risolalarni o'rganish hamda musiqiy meros namunalarini maqsadli tahlili orqali Sohibqiron urush "teatri"ning "dramaturgiyasi"ga oid maxsus zarbli usullar tizimi ishlab chiqilganligi haqida shunday xulosaga kelindi.

Nazarimizda, bu usullar bevosita jang maydonlarida yuzaga kelgan muayyan vaziyat va sharoitga qarab qo'llanilgan, ya'ni urushni boshqarayotgan Amir Sohibqiron (bosh qo'mondon)ning harbiy buyrug'i (masalan, "olg'a", "ortga", "qurshov" va h.k.) oldingi safda jang olib borayotgan sarkardalarga cholg'u usullari vositasida (o'ziga xos Morze telegrafi tarzida) maxfiy etkazib turgan. Mazkur usullarning aniq ifodalanishi nog'orachilar zimmasida bo'lgan, nafir (karnay) va burg'u damli cholg'ulari esa bu usullarning yanada kuchli sadolanishiga ko'mak bergan" – degan ilmiy xulosaga kelgan [2, 21-b]. Shuningdek, olim bobokalonimiz Sohibqiron Amir Temur davri musiqa san'ati so'fiylik an'analari bilan izchil bog'liq bo'lgani xususida fikr yuritir ekan, harbiy musiqaga ham uning ma'naviy unsurlari kiritganini o'z tasdig'ini topgan. Bunday ta'sir kuy va aytim yo'llarida namoyon bo'lib, qahramonlik va adolat mavzularini aks ettirgan epik voqealarni ifoda etgan.

Shuningdek, harbiy tartibni saqlash va qo'shinning ma'naviy kayfiyatini ko'tarish uchun maxsus kuylar ijro etilgan.

Ko'plab tarixiy manbalarda Amir Temur davrida qo'shinlarning safar yurishlari vaqtida ularni musiqachilar kuzatib yurgani haqida ma'lumotlar berilgan. Xususan, Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" (G'alabalar kitobi) asarida ta'kidlanishicha, musiqa Sohibqironning armiya hayotida muhim o'rin tutgani, uning ta'riflarida yurishlar paytida qo'shinni kuzatib yurgan musiqachilar haqida ham gap boradi. Ular nafaqat damli va zarbli cholg'ularda ijro etgan kuylari bilan ruhiyatni ko'targan, balki tartibni, intizomni saqlashga ham xizmat qilgan [5].

Tarixchi Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"ning avvalgi variantida ham armiyani musiqa bilan kuzatish an'analari haqida bayon qilingan. Musiqa nafaqat ko'ngilochar vazifalarni bajargan, balki jang oldidan marshlar, g'alabalarni nishonlash kabi tadbirlarda ham ishlatilgan.

Hukmdorning avtobiografik asari "Malfuzot-i Temuriy"da (Amir Temurning avtobiografiyasi, garchand uning haqiqiyliги shubha ostida) ham saroy musiqachilari va jamoalar haqida so'z boradi. Ular harbiy marosimlar va yurishlar bilan bog'liq odatlarda qatnashgan [6].

"Amir Temur davri harbiy musiqasi asosan cholg'u janrlaridan iborat bo'lgan. To'g'ri, goho xushxon hofizlar ham jang maydonlariga jalb qilingan"

[3]. Mazkur fikrni tasdiqlovchi Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma"sida [4, 308-309-b] Runga qarshi jangga 40 ming lashkar bilan birga yana shuncha karnay, nog'ora va bolabon cholg'ulari va to'rt ming hofizi xush qatnashgani zikr qilinadi deb yozadi san'atshunoslik fanlari doktori, professor, maqomshunos olim Oqilxon Ibrohimov [2, 16-b].

Bu manbalardan ko'rinib turibdiki, Amir Temur davrida musiqa nafaqat amaliy, balki ramziy ahamiyatga ham ega bo'lib, hukmdorning buyukligini, armiyaning intizomini va davlatning qudratini namoyon etgan.

O'rta asrlarda harbiy musiqa marosimlarda tantanavor muhit yaratish maqsadida qo'llanila boshladi. XV asrdan boshlab Usmoniylar imperiyasi armiyalarida mexterlar (harbiy orkestrlar)dan foydalanila boshlangan. Ular faqat

qo'shinlarni kuzatib yurish uchun emas, balki saroy marosimlari va bayram tadbirlari vaqtida ham ijro etilgan. Bu sultonning qudratini ta'kidlash va askarlarni ruhlantirish vazifasini bajargan [3].

XVI–XVII asrlarda Yevropaning Uyg'onish va reformatsiya davrlarida musiqiy an'analar harbiy marosimlar jarayoniga ham joriy qilindi. Masalan, XVIII asrda Rossiya va Rossiya armiyalarida harbiy orkestrlar tuzilgan bo'lib, ular paradlar, bayramlar va dafn marosimlarida qatnashgan. Aynan shu davrdan boshlab musiqa harbiy jasorat va milliy g'urur g'oyalari bilan bog'lana sug'orila boshladi. Shuningdek, Rossiyada Pyotr I davrida harbiy orkestrlar davlat qo'lloviga ega bo'lib, armiya marosimlarining muhim qismiga aylangan [8].

XIX asrda milliy harakatlarning ko'tarilishi jarayonida harbiy musiqa janrlarida vatanparvarlik (patriotik) tamoyillar shakllana boshladi. Yevropa mamlakatlarida harbiy marshlar, gimnlar va qo'shiqlar askarlar jasoratini ulug'lab, milliy birlik g'oyalarini mustahkamladi. Bu borada Fransiya inqilobining ramziga aylangan "Marseleza" va Avstriyadagi Iogann Shtraus asarlari kabi harbiy marshlar davlat yutuqlarini madh etganini yodga olish kifoya [7].

Rossiyaning Turkiston o'lkasini o'z tarkibiga qo'shib olishi bu hududda harbiy damli orkestrlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Bu orkestrlarning kapelmeysterlari A.Eyxgorn va N.Mironov XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ko'p qirrali faoliyati mintaqa musiqa madaniyati rivojiga katta hissa qo'shdi.

A.Eyxgorn ilk bor Markaziy Osiyo xalqlari musiqiy folklorini to'plovchilar va tadqiqotchilardan biri sifatida tanildi. U mazkur etnografik materiallar asosida harbiy damli orkestr ijrosiga moslashtirish yo'nalishidagi dastlabki urinishlarni amalga oshirgan. Eyxgorn Toshkentda kapelmeyster lavozimida faoliyat yuritib, konsertlar tashkil qilgan va musiqa jamoalarini boshqargan. Shu bilan birga, etnografik tadqiqotlar jarayonlarida Markaziy Osiyo xalqlarining musiqiy cholg'ularini to'plab, 1885-yilda Sankt-Peterburgda "Markaziy Osiyo xalqlari musiqiy asboblarning to'liq kolleksiyasi" nomli katalogni chop etgan. Mazkur katalog ayni paytga qadar mintaqa madaniy an'analarini o'rganish uchun muhim etnografik manba bo'lib xizmat qilib kelmoqda [8].

Shuningdek, N.Mironov ham Turkistonning madaniy hayotida faol ishtirok etib, kapelmeyster sifatida ishlagan va mintaqada musiqa jamiyatlarini tashkil qilishga yordam bergan. Eyxgorn kabi, u ham G'arb musiqa an'alarini ommalashtirish bilan bir qatorda mahalliy madaniyatni o'rgangan. Xususan, 1884-yilda Toshkentda mahalliy va rus musiqachilarini, jumladan Eyxgorn va Mironovni birlashtirgan musiqa jamiyati tashkil etilgan. Ular tomonidan amalga oshirilgan ishlar mintaqa professional musiqa ta'limi va ijrochilik san'atining rivojlanishi uchun asos yaratib, musiqa ta'limi tizimini yaratish va musiqa san'atini ommalashtirishda ulkan hissa qo'shgan.

Harbiy vatanparvarlik tamoyili madaniyatning muhim elementi sifatida SSSRda ham rivojlandi va jangchi ruhini qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynadi. Sovet Ittifoqida harbiy orkestrlar ikkinchi jahon urushida askarlar ruhini ko'tarish, jangchilarni frontga kuzatish marosimlarida qatnashib, vatanparvarlik mavzusidagi qo'shiqlar va marsllarni, shuningdek, ta'ziya marosimlarida ham faol qatnashdi.

O'zbekiston Respublikasining harbiy musiqasi ko'rib chiqilayotgan davrda sovet an'alarini mahalliy madaniy unsurlari bilan uyg'unlashdi. Respublikadagi harbiy orkestrlar Yevropa va an'anaviy o'zbek cholg'ularini ham tarkibda qo'lladi. Shuningdek, milliy kuy va aytim yo'llarni ommalashtirish va ularni harbiy jamoalar uchun ijro etilgan tarzda ishlab chiqish ishlari olib borildi.

Harbiy musiqa professional ijrochilarini tayyorlashda maxsus o'qitish muassasalari, harbiy-musiqa maktablari va dirijyorlari maktablari katta rol o'ynagan. Harbiy orkestrlar jamiyat hayotida ham ishtirok etib, paradlar, mitinglar va boshqa muhim tadbirlarda faollik qilgan.

Mustaqillikni qo'lga kiritish bilan xalqimizning boy tarixiga to'g'ri baho berildi, milliy qadriyatlarimizga nisbatan ehtiyotkorona munosabat boshlandi, milliy an'ana va odatlar qayta tiklandi va rivojlandi. Dunyo tajribasi, tendensiyalar, yutuqlar va natijalarini chuqur o'rganish asosida madaniyat va san'at sohasidagi muassasalar faoliyati samarali tashkil etildi. Shuningdek, ushbu muassasalarda faoliyat yuritayotgan ilmiy kadrlar salohiyatini mustahkamlashga katta e'tibor qaratildi, bu borada yangi amaliy ishlar amalga oshirildi. Xususan, O'zbekiston

Respublikasi Milliy gvardiyasining harbiy damli orkestri, O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligining orkestri, O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi orkestri, O'zbekiston Respublikasi Chegara qo'shinlari orkestri, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar akademiyasi orkestri, Chirchiq shahridagi Ma'naviyat va ma'rifat markazi orkestri, Toyifalangan obyektlarni qo'riqlash qo'mondonligi orkestri va beshta hududiy orkestr tashkil etilib, ular mamlakatimiz madaniyat hayotining muhim qismiga aylandi. Ushbu harbiy orkestrlar "Vatan himoyachilari kuni", "8-mart – Xalqaro ayollar kuni", "Navro'z", "9 may – Xotira va qadrlash kuni"da Toshkentdagi "Motamsaro Ona" monumentiga gul qo'yish marosimlari, "2-iyul – O'zbekiston Respublikasi davlat Gerbi kuni", "Mustaqillik kuni"da orkestrlar konsertlari va paradlari, har yili 25–30-sentyabrda harbiy orkestrlar festivali, 18-noyabrda "O'zbekiston Respublikasi Bayrog'i kuni" konsertlari, "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi kuni – 8-dekabr"ni nishonlashda va Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHHT)ning xalqaro madaniy dasturlarida "Труба мира", "Спасская башня", "San'at karvoni" kabi festivallarda faol ishtirok etmoqda.

Harbiy orkestrlarning repertuari xilma-xildir, unda nafaqat madhiyalar, marshlar, xalq kuylari va qo'shiqlarini zamonaviy aranjirovkada ijro etish bilan cheklanmay, balki mashhur estrada va jaz kompozitsiyalari ham o'rin olgan. Ular mamlakatimizda va xorijda ko'plab festivallar va konsertlarda faol ishtirok etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Amir Temur o'g'itlari.* – Toshkent: O'zbekiston, 2007.
2. *Ibrohimov O. Amir Temur va temuriylar davri musiqa madaniyati. Darslik.* – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2023. –15-35-b.
3. *Назаров А. Темурийлар даврида ҳарбий музыка.* – Тошкент: Гулистон, 1997. №4.
4. *Тошкандий, Салоҳиддин. Темурнома.* – Тошкент: Чўлпон, 1990. –308-309-б.

5. Оркестр военный // Советская военная энциклопедия. Том 6.
– Москва: Воениздат, 1978. – с-113-114.
6. Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских.
– Х.: Университетская типография, 1818. – с-372.
7. Музыкальная энциклопедия. Том 1. – Москва: Советская энциклопедия, 1973. – с-821-822.
8. Джани-заде Т. Музыкальная культура Русского Туркестана (по материалам музыкально-этнографического собрания Августа Эйхгорна, военного капельмейстера в Ташкенте (1870-1883 гг.)).
Каталог-исследование. – М., ВМОМК имени М.И.Глинки, 2013.

Sobir Madiyev

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
O'quv ishlari bo'yicha prorektori, dotsent
E-mail: sobirmadiyev5@gmail.com

MUSIQA TA'LIMIDA UZVIYLIK MASALALARI

Annotatsiya. *Ijrochilik san'ati doimiy rivojlanib boruvchi jarayondir. Boshqa sohalar singari cholg'u ijrochiligi ham yildan-yilga rivojlanib bormoqda. Mazkur maqolada cholg'u ijrochiligini o'qitishda musiqiy ta'lim tizimining uzviy ravishda olib borilishi muhim ahamiyatga ega ekanligi, musiqa ta'limini tizimli tashkil etilishi, ijrochining mohir sozanda sifatida rivojlanishi uchun asosiy omil hisoblanishi masalalari haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *cholg'u ijrochiligi, musiqiy ta'lim, bolalar musiqa va san'at maktablari, o'rta maxsus bilim yurtlari, oliy ta'lim muassasalari, dutor.*

ISSUES OF CONTINUITY IN MUSIC EDUCATION

Abstract. *Performing arts are a constantly evolving process. Like other areas, instrumental performance is also developing from year to year. This article discusses the importance of the continuous implementation of the musical education system in teaching instrumental performance, the systematic organization of musical education, and the main factors for the development of a performer as a skilled musician.*

Keywords: *instrumental performance, music education, children's music and art schools, secondary specialized educational institutions, higher education institutions, dutor.*

Musiqiy ta'lim tizimidagi uzviylik sozandaning mukammal bilim olib, yetuk mutaxassis bo'lib shakllanishi uchun asosiy omil hisoblanadi. Bu jarayon bolalar musiqa va san'at maktablari, o'rta maxsus musiqa bilim yurtlari hamda oliy ta'lim muassasalarini o'z ichiga oladi.

O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik madaniyatining o'sishi, jahon klassik kompozitorlari asarlarining o'zlashtirilishi, O'zbekiston kompozitorlarining xalq

cholg'ulari uchun maxsus asarlar yaratishi o'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik san'atini yanada yuksalishi uchun muhim zamin bo'ldi. Shu bilan birga yuqori malakali ilmiy-pedagogik va ijrochi kadrlarni tayyorlash masalasi ham kun tartibiga qo'yildi. O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilikning keyingi davrlardagi yuksalishi Toshkent (hozirgi O'zbekiston) davlat konservatoriyasi faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. 1948-yildan boshlab mamlakatimizdagi musiqa oliy o'quv yurtlarida, shu jumladan M.Ashrafiy nomidagi Toshkent (hozirgi O'zbekiston) davlat konservatoriyasida ham xalq cholg'ulari ijrochiligi bo'yicha ta'lim berish boshlandi. O'zbek xalq cholg'ulari bo'limiga rahbarlik qilish, o'quvchilarni saralab yig'ish, o'quv rejalarini tuzish A.Petrosyan tomonidan amalga oshirilgan [1, 42-b]. Bilim yurtida o'zbek xalq cholg'ulari ijrochiligi bo'yicha professional ta'limni yo'lga qo'yishda V.Uspenskiy, M.Ashrafiy, A.Petrosyan, I.Blagoveshenskiy, B.Gienko, G.Sobitovlarning xizmatlari beqiyosdir.

Ijrochilik san'ati doimiy rivojlanib boruvchi jarayondir. Musiqiy ta'lim tizimining barcha bosqichlarida sozandaning ijrochilik mahorati rivojlanishi uchun nazariy hamda amaliy bilimlarni talab darajasida o'zlashtirishi, olgan bilim va ko'nikmalarini to'g'ri shakllantira olishi muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, professional musiqiy cholg'uda ijro etishni o'rganish maktab yoshidan boshlanadi. Yosh avlodning kelajakda yetuk sozanda sifatida kamol topishi uchun uning musiqa maktabida oladigan bilim va ko'nikmalari muhim ahamiyatga ega. Darhaqiqat, bino mustahkam bo'lishi va uzoq yil xizmat qilishi uchun uning poydevori mustahkam bo'lishi lozim. Musiqa maktabi ham sozanda uchun poydevor vazifasini bajaradi. Musiqa maktabining asosiy vazifasi yosh avlodni musiqa va san'atning boshqa turlariga yo'naltirish va qobiliyatlarini to'g'ri shakllantirishdan iborat. Bu yerda bolalarning milliy qadriyatlarimiz va an'analарimizga nisbatan hurmati, e'tibori yanada rivojlanadi. Ma'naviy saviyasi, estetik didi shakllanishni boshlaydi. Bir qarashda u san'at bilan birgalikda atrofdagilar bilan muloqot, jamoa bilan munosabat, sahna madaniyatini o'rgana boshlaydi. O'z cholg'usiga nisbatan muhabbati paydo bo'ladi. Tabiiyki, ijrochilik san'atining rivojlanishi bolalar musiqa va san'at maktablarida o'qitish uslubiga,

ijrochilik amaliyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi [2, 25-b]. Bugungi kunda bolalar musiqa va san'at maktablarida o'qitish uchun yangi-yangi asarlarga, ya'ni repertuarga bo'lgan ehtiyoj ortmoqda. Bugungi kun ta'lim tizimi talab darajasiga javob beradigan o'quv qo'llanmalari, darsliklar yaratish ushbu ehtiyojlarning oldini olish uchun xizmat qiladi.

Bolalar musiqa va san'at maktablarida o'qitish uslubi o'quvchiga cholg'u haqida ilk ma'lumotlarni berish, cholg'uda ijro holati (postanovka)ni to'g'ri qo'yish hamda nazariy bilimlarni asta-sekinlik bilan o'rganishdan boshlanadi.

O'quvchini musiqa maktabiga qabul qilish imtihonlarida uning iste'dodi, eshitish qobiliyati, eslab qolish qobiliyati, ritm hissi sinovdan o'tkaziladi. Tabiiyki, ba'zi bir o'quvchilarda ritm his qilish qobiliyati pastroq bo'lishi mumkin, ba'zilarida esa eshitish qobiliyatida kamchiliklar bo'ladi. Ana shu kamchiliklarni to'g'rilash, musiqiy qobiliyatni rivojlantira olish kerak. Ya'ni, ritm his qilish qobiliyati pastroq o'quvchi bilan o'qitish jarayonida ko'proq ritm ustida ishlash maqsadga muvofiqdir. Dars mashg'ulotlarida o'qituvchi qarsak chalish orqali turli xil ritmlarni chalib berishi va o'quvchidan ushbu ritmni takrorlashni talab qilishi uning ritm his qilish qobiliyatini asta-sekinlik bilan rivojlanishiga turtki bo'ladi. Albatta, ushbu jarayonda oddiy, sodda ritmdan asta-sekin murakkabga o'tish kerak.

Dastlabki dars mashg'ulotlarida o'quvchiga o'z cholg'usining kelib chiqish tarixi, cholg'uning tuzilishi, ushbu cholg'uda ijro etgan mashhur ustoz sozandalar, cholg'uning o'quv jarayonidagi ahamiyati, uning orkestrda tutgan o'rnini haqida umumiy tushunchalar berish maqsadga muvofiqdir. Cholg'uda ijro holati (postanovka)ni to'g'ri shakllantirish muhimdir. Ilk mashg'ulotlardan o'quvchining to'g'ri o'tirishiga alohida e'tibor berish kerak. O'tirish holatida yuzaga keladigan kichik bir xato ham o'quvchining ijro mahoratining past bo'lishiga hamda gavdaning rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda ahamiyat beradigan asosiy vazifa o'quvchiga to'g'ri o'tirishni o'rgatayotganda uning bo'yi, qo'l-oyoqlarining uzunligini hisobga olgan holda postanovka qo'yishdir. Ya'ni har bir o'quvchining individual holatidan kelib chiqqan holda uni sozanda sifatida to'g'ri rivojlantirish bu ustozning muhim vazifasi hisoblanadi [3, 12-b]. Musiqa

maktablarida cholg'uni ijro etish bilan birgalikda musiqa nazariyasi hamda solfedjio fanlari o'qitiladi. Ushbu fanlarni mukammal egallash ijrochi uchun muhim. Musiqadagi nazariy fanlarni puxta egallamaslik ijrochining kelajakdagi bilim olishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ijrochiga cholg'uda ijro etish ko'nikmalari bosqichma-bosqich o'rgatib boriladi. Bolalar musiqa va san'at maktablarida har bir cholg'uda o'qitish uchun o'quv dasturi mavjud. Dasturning aprobatsiyasi yakunlari Respublika ta'lim markazi qoshidagi "Musiqa madaniyati va san'at" ilmiy-metodik kengashida muhokama etilib, amaliyotda foydalanish uchun tavsiya etilgan.

Ushbu o'quv dasturi dutor cholg'usida o'qitishning maqsad vazifalari, mazmun mohiyatini belgilaydi. Dasturning maqsadi o'quvchilarning iste'dodini, madaniy saviyasini, dunyoqarashini kengaytirish, milliy va jahon musiqa namunalari bilan tanishtirishdan iborat.

Mazkur oquv dasturi bolalar musiqa va san'at maktablarining besh yillik ta'lim yo'nalishiga mo'ljallangan bo'lib, bu davr ichida o'quvchi imkoni boricha musiqa ijrochiligidan professional mahoratini egallashi va notaga qarab ijro etish malakasini hosil etishi ko'zda tutilgan. Dasturda uslubiy ko'rsatmalar hamda sinflar kesimida o'quvchilar ijro etishi uchun tavsiya etilgan namunaviy asarlar ro'yxati keltirilgan.

Dutor sinfida mashg'ulotlar har bir o'quvchi uchun tuzilgan shaxsiy ish reja asosida olib boriladi. O'qituvchi o'quvchining badiiy va texnikaviy malakalari o'sishini muntazam kuzatib borishi lozim. O'quvchining musiqiy bilimni oshirish maqsadida musiqa asarlarini varaqdan o'qish mashg'ulotlarini olib borish maqsadga muvofiqdir. Notani varaqdan o'qish mashg'ulotlari o'quvchining nota o'qish tezligi oshishiga yordam beradi. Notani varaqdan o'qish orkestr, ansambl sinflarida ham kerak. Ushbu mashg'ulotni puxta egallash o'quvchining kelajakdagi bilim olishiga albatta ijobiy yordam beradi [4, 33-b].

Bolalar musiqa va san'at maktabini bitirgan o'quvchi keyingi ta'lim bosqichiga yo'l oladi. Bu bosqich o'rta maxsus bilim yurtlaridir. O'rta maxsus bilim yurtlarida ta'lim berish jarayonlarida o'quvchini kasbga yo'naltirishning ilk

bosqichlari boshlanadi. O'rta maxsus bilim yurtlarida o'quvchini ham mohir sozanda sifatida, ham pedagog sifatida rivojlantirish masalasi yotadi. Bolalar musiqa va san'at maktabidan farqli ravishda o'quvchi o'rta maxsus bilim yurtida professional ijro etish ko'nikmalarini hamda o'z ustida mustaqil ishlashni o'rganadi.

O'qituvchi ijrochining bolalar musiqa va san'at maktabidagi bilim va ko'nikmalarni qay darajada o'zlashtira olganligini hisobga olgan holda ish olib borishi maqsadga muvofiq. Albatta, ijrochining bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishi hamda mohir sozanda bo'lib yetishishida ustozning ahamiyati katta. Shunday holatlar ham kuzatiladiki, musiqa maktabida bilimlarni o'rtacha o'zlashtirgan, ijro imkoniyatlari ham talab darajasida bo'lmagan o'quvchilar o'rta maxsus ta'limda bilimlarni a'lo darajada o'zlashtirib, ijrochi sifatida ham ijro imkoniyatlari rivojlanib, yuqori natijalarga erishishi mumkin. Bu, albatta, o'rta maxsus bilim yurtidagi ta'lim berish sifatiga hamda mutaxassislik o'qituvchisining pedagogik mahoratiga borib taqaladi.

Ahamiyatli jihati shundaki, o'quvchiga o'z cholg'usini sozlashni o'rgatish muhim masalalardan biridir. Bunda eshitish qobiliyati asosiy rol o'ynaydi. Eshitib sozlash orkestr, ansambl darslarida juda ham muhim. Konsert dasturlari bo'ladimi, yoki turli ko'rik tanlovlar sahnada asar ijro etishdan oldin birinchi navbatda cholg'uning sozi tekshiriladi. Agar o'quvchining eshitish qobiliyati yaxshi bo'lsa cholg'usini mustaqil sozlay oladi. Kuy mohirona ijro etilmasin, agar cholg'u sozlanmagan bo'lsa asar mazmun mohiyatini yo'qotadi. Mohir sozanda bo'lishni istagan ijrochi ko'p o'z ustida mustaqil ishlashi kerak. Har kuni cholg'usida ijro etishi, nafaqat musiqiy asar ustida ishlashi, avvalo, mashqlar, gammalar ko'p chalishi kerak.

Respublikamizda madaniyat va san'at sohasida ta'lim beradigan qator oliy ta'lim muassasalari mavjud. Xususan, O'zbekiston davlat konservatoriyasi, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti, Yunus Rajabiy nomidagi o'zbek milliy musiqa san'ati instituti, O'zbekiston davlat konservatoriyasi huzuridagi Botir Zokirov nomidagi milliy Estrada san'ati instituti va boshqalar.

Oliy ta'limda ijrochi boshlang'ich va o'rta maxsus ta'limda egallagan bilim va ko'nikmalarini, ijro mahoratini mustahkam bir yo'lga soladi. Oliy ta'limda cholg'u ijrochiligida ko'proq ahamiyat beriladigan jihatlar asarni ijro etishda ko'proq badiiylikka, mazmun mohiyatiga e'tibor qaratiladi. Dutor cholg'usi ijrochiligida oliy ta'lim bosqichida ba'zi muammolar mavjud. Xususan, repertuar masalasida yetishmovchiliklar kuzatilmoqda. Ayniqsa, dator alt cholg'usida ijro qilish uchun asarlar yetishmaydi. Ushbu kamchilikni hisobga olgan holda, o'zbek kompozitorlarimiz asarlar yaratishmoqda. Mohir ustoz sozandalar do'mbirada ijro etiladigan qozoq xalq kuylarini dator alt cholg'usi uchun moslashtirishmoqda. Dutor va do'mbira cholg'ulari tuzilishi va ijro uslubi jihatidan juda yaqin. Biroq repertuar hali ham yetarli deb bo'lmaydi. Kompozitorlardan dator cholg'usi uchun yangi asarlar yozish taklifi berilmoqda.

Oliy ta'limda talaba professional ijrochi bo'lib yetishishi ta'limning maqsadidir. Asarni mohirona ijro qilish uchun bir qancha talablar mavjud. Murakkab asarlarni mohirona ijro etish bu faqat asarni tez tempda ijro etish degani emas. Asarni ijro etishda uning badiiy jihatlari ham katta ahamiyatga ega. Oliy ta'limga kelgan talabalarda asarni ijro etishda badiiylilik tamoyillarining etishmasligi ko'p kuzatilmoqda. Musiqiy asarni ijro qilishni o'rganishni boshlashdan avval asarning mazmunini tushunib yetish kerak. Buning uchun asarning kompozitori, yozilgan davri, janri, shakli bilan tanishib chiqish tavsiya etiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish joizki, musiqiy ta'lim yo'nalishidagi uzviylikda kuzatilayotgan umumiy kamchiliklar quyidagi jihatlarda kuzatilmoqda: asarni talab darajasida ijro qila olmaslik, ijro holatidagi kamchiliklar, asarda badiiylilik yetishmasligi, musiqiy nazariy fanlarning puxta egallanmaganligi, nota o'qishdagi kamchiliklar. Bu nimaga borib taqaladi? Albatta, o'quv jarayonida tizimli standart dastur mavjud emasligiga taqalmoqda. Ta'lim muassasalarida o'quv qo'llanma va adabiyotlarning viloyatlar kesimida teng taqsimlanmaganligi, chekka joylarda o'quv qo'llanmalarining yetishmasligi ta'lim tizimining hozirgi zamon talablariga mos ravishda rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Musiqa ta'lim tizimida o'qitish jarayonida o'quvchini bir bosqichdan keyingi ta'lim bosqichiga

o'tib, ta'limni uzviy davom ettirishida uni to'g'ri yo'naltirish, qobiliyatlarini inobatga olgan holda dars jarayonlarini tashkil etish, sozanda sifatida rivojlantirish unga ta'lim berayotgan o'qituvchilarning pedagogik mahoratiga, va albatta, ta'lim muassasasining ta'lim berish sifatiga borib taqaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tashmatova A. *Ijrochilik san'ati tarixi (darslik)*. – Toshkent: Musiq, 2017. – 42-b.
2. Yunusov U. *Xalq cholg'ularida ijrochilik (dutor)*. – Toshkent: Musiq, 2024. – 25-b.
3. Nazarov O. *Qashqar rubobi (musiq va san'at maktablari uchun o'quv-uslubiy qo'llanma)*. – Toshkent: Nishon-Noshir, 2013. – 12-b.
4. Rahmatullayeva U., Atayeva N., Rasulova F. *Dutor (bolalar musiq va san'at maktablari uchun o'quv dasturi)*. – Toshkent: Musiq, 2019. – 33-b.

Yusufxon Saydaliyev

*O'zbekiston davlat konservatoriyasi
"Xalq cholg'ularida ijrochilik" kafedrası dotsenti
E-mail: syusufxon@gmail.com*

YANGI O'ZBEKISTONDA YOSHLARDA MUSIQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida yoshlar o'rtasida musiqiy madaniyatni rivojlantirishning dolzarb masalalari, istiqbollari va innovatsion yondashuvlari tahlil qilinadi. Mustaqillik davrida shakllangan madaniy siyosat, ta'lim tizimidagi islohotlar hamda yosh avlodning estetik dunyoqarashini kengaytirishga qaratilgan davlat dasturlari asosida musiqiy madaniyatni rivojlantirish yo'nalishlari ilmiy jihatdan yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *Yangi O'zbekiston, yoshlar, musiqiy madaniyat, estetik tarbiya, madaniy siyosat, innovatsion rivojlanish, raqamli texnologiyalar.*

PROSPECTS FOR DEVELOPING MUSICAL CULTURE AMONG YOUTH IN NEW UZBEKISTAN

Abstract. *This article analyzes the current issues, prospects and innovative approaches to the development of musical culture among young people in the conditions of New Uzbekistan. The directions of developing musical culture based on the cultural policy formed during the period of independence, reforms in the education system, and state programs aimed at expanding the aesthetic outlook of the younger generation are scientifically highlighted.*

Keywords: *New Uzbekistan, youth, musical culture, aesthetic education, cultural policy, innovative development, digital technologies.*

Yoshlar estetik madaniyatini yuksaltirishda estetik tarbiyaga alohida e'tibor berilishi jamiyatning yangi taraqqiyot bosqichida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan jarayondir. Yuqoridagi masalaning yechimini topishda musiqiy estetik tarbiyaning roli beqiyosdir. Estetik tarbiya masalasi ancha keng bo'lib, insonni jamiyatdagi

go'zalliklarni boricha sezish va idrok etishni o'rgatadi. Shu bilan birga, estetik faoliyat, voqelikni estetik kategorial qonun-qoidalarini asosida qobiliyatli shaxsni o'z tarbiyasiga oladi, bu rivojlanish insonning estetik ongi, munosabatlari va estetik faoliyatning vujudga kelishidan tashkil topgan uzoq davom etuvchi jarayon ekanligini ko'rsatadi.

Yangi O'zbekistonda yoshlar estetik madaniyatini yuksaltirish inson ma'naviy kamolotida o'z o'rniga ega ekanligini ko'rsatib, biror kishining xohish-istagi tufayli bo'lmay, balki jamiyatdagi qonuniy ehtiyojlardan kelib chiqadigan zaruriyatdir. Yoshlar estetik madaniyatini yuksaltirishga e'tibor kecha yoki yaqin o'rtada paydo bo'lgani yo'q. Uning ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston, Yunoniston, Rim faylasuflari inson ma'naviy va jismoniy kamoloti masalalariga jiddiy e'tibor qaratishgan. Arastu, Navoiy, Rumi kabi mutafakkirlar ta'limotlarida ma'naviy kamolot komillikning muhim sharti sifatida ta'kidlab o'tilgan. Bugungi davrda ham insonni borliqdagi go'zallikka, nafosat olamiga yaqinlashtirish, ya'ni estetik tarbiya davlatimizning ijtimoiy rivojlantirish vazifalari bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki estetik tarbiya ijtimoiy hayotimizning barcha sohalariga tegishlidir.

“Biz qurayotgan erkin fuqarolik jamiyati va unda har bir shaxsning yuksak estetik didga erishishi zamon talabidir. Chunki estetik did egasigina haqiqiy erkin fikrlash salohiyatiga, dunyo, Vatanni, hayotni go'zallik prizmasi orqali ko'rish qobiliyatiga ega bo'ladi [1, 102-b]. Estetik tarbiyaning oldida turgan vazifasi faqatgina go'zallikni tushunish va baho berishni o'rgatish bo'lmay, ijtimoiy hayotda amalga oshirish uchun faol ishtirok etishga xayrixohlik hissini tarbiyalashdir.

“Estetik tarbiya muammosi avvaldan jamoatchilik diqqat markazida bo'lib, so'nggi paytlarda bu to'g'risida juda ko'p fikrlar aytilgan. Ba'zilar estetik tarbiyaning asosiy vazifasi xalqda ijodiy faollikni tarbiyalash, deyishsa, boshqalar go'zallikni xunuklikdan farqlashni o'rgatish, uchinchilar yuksak ma'naviyat, rivojlangan estetik didni tarbiyalash deya ta'kidlashadi” [2, c-278]. Darhaqiqat, estetik tarbiyaning asosiy vazifalaridan biri estetik madaniyatni

yuksaltirishdan iborat. Estetik madaniyat tizimida alohida o'rin tutuvchi estetik did eng ziddiyatli, nozik, o'z o'rnida qiziqarli va dolzarb, shuningdek murakkab masalalardan biri hisoblaniladi. O'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan estetik madaniy did voqelikka, narsa yoki hodisani ko'rgan holatda beriladigan bahoda paydo bo'ladi. Birinchi marta ko'rib turgan san'at asari, mutolaa qilingan adabiyotga mushtariy yoshi, kasbi, ma'lumoti darajasiga ko'ra turli xil baho beradi. Ushbu jarayonning o'zi uning faqat alohida insongagina xos bo'lgan, jamiyat uchun ham muhim ekanligini, ya'ni "shaxsiy masala" emasligini ko'rsatib turibdi. Bu shunchaki "yoqadi yoki yoqmaydi" so'zlari bilan ifodalansa-da, bizning estetik dunyoqarashimiz didimiz, madaniyatimizni ko'rsatib beradi. Bizning tajribamiz qarashlarimizda paydo bo'ladi, biz yashayotgan jamiyat, davr qarashlari ham ma'lum ma'noda o'z-o'zidan namoyon bo'ladi.

Estetik madaniyat hissiyot hamda tafakkur birligi, shaxs o'zligini ifodalovchi, bir vaqtning o'zida ham uning, ham unga berilgan bahodir. Estetik madaniyat biz yashagan davr, biz ko'z ochgan vatan, biz eshitgan qo'shiq, biz qiziqib o'qiydigan kitob, gazeta va jurnallar kabi ma'naviy boyliklarni idrok etish jarayonida shakllanadi va rivojlanib boradi. "Har bir inson o'z davlatining fuqarosi bo'lgani kabi, o'z davrining ham fuqarosidir va agar o'zing yashayotgan axloq va odatlar bilan o'sha doiradan chiqish mumkin bo'lmasa, unda o'z faoliyating, diding va ehtiyojlaringni tanlash" [3, c-253] mumkin.

Estetik madaniyat insonni o'rab turgan muhit orqali shakllanadi. Inson go'zallikni his qilib matbuot va go'zal buyumlar va narsalar olamida yashasa, matbuot g'oyaviy-estetik jihatdan yetuk badiiy asarlar bilan muloqotda bo'lsa, go'zallikdan zavqlanishni o'rganib boradi uni his etadi, uni yaratadi. Tuban muhit esa aksincha, inson didini ham tubanlashtirib qo'yadi. Badiiy did bilan estetik did orasida farq bo'lsa-da, doimo bir-birini to'ldirib turadi va badiiy did estetik didga asoslanadi. Turli janrlardagi badiiy adabiyotdagi namunalar, ya'ni qissalar, mumtoz asarlar hikoyalar, ulardagi badiiy obrazlar, tasviriyy vositalar jurnalxonning his-tuyg'ulariga o'z ta'sir kuchini ko'rsatadi, shu bilan birga,

badiiy qadriyatlarni, an'analarni o'zlashtirishga yordam berishi natijasida estetik tafakkurga zavq-shavq bag'ishlashida ko'zgudek namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ma'naviyatimizni yuksaltirish, ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirishga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Har qanday mustaqil davlatning qudrati o'zining yuksak ma'naviyati va madaniyati bilan buyukdir. Olim Abdulla "She'r estetik did tushunchasining o'ziga xosligi shundaki, u bir tomondan, idrok, fahm, farosat kabi ildizi aqlga borib taqalsa, ikkinchidan, o'zining ehtiros, his-hayajon, subyektiv baholash xususiyati bilan ulardan ajralib turadi. Yoki, boshqacha qilib aytganda, biz ongning, birinchi hodisada – haqiqatga, keyingisida – ezgulikka, uchinchisida – go'zallikka munosabatini uchratamiz" [1, 92-b]. Ushbu fikridan ham anglashimiz mumkinki, estetik did axloqiy va estetik madaniyat bilan bevosita bog'liq. Zero, u ham axloqiy ham aqliy, shu bilan birga, hissiy tarbiya bilan uyg'unlashgan umumiylikdan iborat. Chunonchi, estetik did go'zallik yoki xunuklik to'g'risida hukm chiqaruvchi qobiliyat bo'lib, shu o'rinda estetik baholash darajasidir. Insonlarning madaniylik toifasi bilan bog'liq bo'lgan jamiyat taraqqiyotida kishilarning ko'pchiligini yuksak estetik didga ega bo'lganligi natijasida uning axloqiy-estetik va madaniy jihatdan taraqqiy etishida muhim o'rin egallaydi.

G'arb dunyosini faqat qora bo'yoqlarda ko'rsatish ham adolatdan emas. Shu ma'noda jahondagi mashhur bastakorlar: Betxoven, Mosart, Bax, zamondosh bastakorlar yaratgan musiqa holat va kayfiyatga qarab insonga turlicha ta'sir qilishi aniqlangan. Ular bastalagan kuylar ezgulik va insonparvarlik ruhida bo'lgani uchun ham hanuz muxlislar tomonidan sevib tinglanadi. Hatto ba'zi mukammal kuylar umidbaxsh va hayotbaxshligi bilan farqlanib, tibbiyotda, tibbiy muassasalarda qo'llanayotgani hamda yaxshi samara berayotgani ham e'tiborga loyiqdir.

Zamondosh olimlar musiqani suv kristallariga qanday ta'sir qilishini o'rganib hayratlanarli natijaga kelganlaridan xabaringiz bordir. Suv unsurlari ichida o'z ta'sirchanligi bilan ajralib turadi va bu ba'zi sohalardagi eksperimentlarda qo'l kelmoqda. Rep, rok kabi taqir-tuqur musiqa sadosi ostida qolgan suv kristalli xunuk, g'alati, qo'rqinchli manzara kasb etgani holda, yoqimli, sokin musiqa sadosi

eshittirilgan suv kristalli o'zida xuddi sovuqda derazamiz oynasiga gul yasaydigan qor uchqunlaridek rang-barang naqshlar kolleksiyasini hadya etgani aniqlangan. Modomiki, suv shunday ta'sirchan ekan, yarmi suvdan va nozik to'qimalardan iborat inson qalbi, yosh, murg'ak farzandlarimiz yuragi musiqani eshitib qanday manzara kasb etarkin? Yoqimsiz musiqalar qalbga qanday naqsh solarkan? Ajdodlarimizdan, mehribon onalarimizdan latif allalarni tinglab kelgan yuraklar jarohatlanmaydimi? Yuqorida ta'kidlanganidek, ayrim yoshlarning mumtoz musiqalarimizga pisandsizlik bilan qarab, g'arb estradasi mahsulotlariga moyilligi juda xatarlidir. Chunki, g'arbning quloqni batang qilib yangragan musiqasini eshitib, "bebbi bumer"larga ergashgan zamonaviy yoshlardan Vatanga, oilaga, millatga sadoqat ruhini kutib bo'lmaydi.

Agar adolat bilan kuzatsak, shunga amin bo'lamizki, mumtoz kuyni eshitganda asab tinchlanib, sarak-sarak bo'lib, boshlar qimirlagan bir holatda g'arb estradasi ohanglariga o'z-o'zidan oyoqlar harakatga keladi. Bosh bilan oyoqning farqi, ularning vazifasi yaxshi ma'lum. Shundan ham ayon bo'ladiki, kishining bosh yoki oyog'ining qimirlashidan qanday inson ekanligini aniqlab olish oson. Shunday kuzatuv usuli bilan o'rta asrlarda diniy ixtiloflar, kurashlar chog'ida musulmon mamlakatida musulmonlar orasiga kirib olgan missioner-ayg'oqchilar ushlab olingan.

Milliy musiqaning yoshlar dunyosidagi muhim ahamiyatlaridan yana biri, yoshlarni estetik madaniyatini yuksaltirishda, jamiyatda o'z o'rnini topishida barkamol avlodni gavdalandirishdadir. Ma'lumki, milliy musiqa inson qalbida kuchli emotsional tuyg'u uyg'otadi va bu iboralarni biz yuqoridagi fikrlarimizda aytib o'tganmiz. Demak, yoshlarning musiqiy madaniyatining yuksalishida uning badiiy idroki o'sadi va hissiyoti yanada boyib boradi. O'z o'rnida tahliliy xulosalarga kelar ekanmiz, yoshlardagi musiqaviy idrokni rivojlantirmay, ularning musiqaga mehr-muhabbatini kerakli darajada o'rgatmay, qiziqitirmay turib, boy ma'naviy, jismoniy va axloqiy sifatlarni tarbiyalab bo'lmaydi.

Yoshlarda milliy musiqaga qiziqishi ularning estetik madaniyatini yuksalishida kuchli ta'sir ko'rsatadi, o'ziga xos ko'nikma va estetik didning

shakllanishini ta'minlaydi. Milliy kuy va qo'shiqlar estetik va ma'naviy kayfiyatning ulkan manbayidir. Bu tuyg'u kishiga uning butun hayoti davomida ta'sir o'tkazib, his-tuyg'u uyg'otadi, hayajonlantirib, harakatga chorlaydi. Musiqa kishini ilhomlantirib, uning qalbini to'lqinlantiradi, tetiklashtirib, kuch-quvvat bag'ishlaydi. Shu bilan birga, mungli yangragan kuy kishini g'am-g'ussaga, iztirobga soladi. Bu ko'p jihatdan tinglovchining musiqani qay darajada anglab eshitishiga, uning tinglash madaniyati va qobiliyatiga, estetik didiga bog'liq bo'ladi. Shunday ekan, musiqani tushunib eshitishning vazifasi va mazmunini aniqlash muhimdir. Bular insonning har tomonlama rivojlanishi, jumladan, estetik tarbiya vazifalari bilan bog'liq bo'lgan umumiy maqsadlar bilan belgilanadi.

Milliy musiqa inson ichki dunyosi va intilishiga, uning mazmunini tushunish va his etishga bog'liq bo'lgan ta'sirini inobatga olganda, voqelikni to'g'ri aks ettirgan musiqiy asardan foydalanish muhim ekanligini ko'rsatadi. Ma'lumki, musiqiy obrazlar shakllanishining asosiy manbayi tabiat va kishi nutqiga mos kelishiga, bizni o'rab turgan dunyodagi go'zallikni idrok etishga bevosita bog'liq.

Qadim zamonlardan beri inson milliy musiqa madaniyatining asosi bo'lgan kuy va qo'shiqlar orqali yoki cholg'u sozlari ijrosida o'zi tinglagan qushlar ovozi, aks-sadolarini, suvlarning oqishini, hasharotlar navosini aks ettirish uchun harakat qilib kelgan. Milliy musiqa san'at sifatida insonning fikrlash va ifodalash hissiyotining asosi bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, u insonlar ichki dunyosi va tafakkur doirasiga ta'sir o'tkazib, yon-atrofdagi voqelikni emotsional idrok etadi va uni yana tiklash va o'zgarishiga yordam beradi. O'zining ilg'or emotsional ifodasini aks ettiradigan musiqa madaniyati inson hissiyotiga, dunyoqarashiga tafakkuriga ta'sir ko'rsatib, uni yangi marra va maqsad sari yo'llaydigan, atrof- muhitga bo'lgan qarashlarini o'zgartiradigan go'zal olamning sir-u asrorlarini jonlantiradi.

Estetik madaniyatni yuksaltirish jarayonida bir qator muhim vazifalar amalga oshiriladi. Emotsional qarash orqali musiqani shakllantirish, Insonga xos bo'lgan kechinmalarni ifoda etishga qodir bo'lgan musiqa madaniyati tinglovchilarni birlashtiradi va ular o'rtasida o'ziga xos muomala vositasi vazifasini bajaradi. Mashhur pedagog K.D.Ushinskiy ta'kidlaganidek, "qo'shiq bir necha ayrim

hissiyotlarni bir kuchli hissiyotga va bir necha qalblarni bitta kuchli his qiluvchi qalbga birlashtirishi mumkin. Agar o'smirni musiqa, qo'shiqni tinglayotganda, raqs ijro etilayotganda kuzatib turilsa, uning mimikasi, holati, harakati qanday o'zgarishiga osongina ishonch hosil qilish mumkin. O'smir umumiy kayfiyatini ta'riflashda xato qilishi, to'g'rirog'i uni anglatish uchun kerakli so'zlar topa olmasligi mumkin, biroq uning butun xatti-harakati uni asar qanchalik qamrab olganini va o'z hissiyotini ifoda etishni istashini aytib turadi".

Estetik madaniyat axloqiy his-tuyg'ularni tarbiyalashga, o'z yaqinlariga, o'z xalqiga va shu xalqning qahramonlariga xayrixohlik uyg'otishga yordam beradi. Estetik madaniyat yoshlarning fikrlarini va hissiyotini rivojlantiradi, taassurotlarini boyitib boradi. Bu vazifalar yoshlarni o'zlarining yoshlariga mos keluvchi asarlar bilan tanishtirish orqali amalga oshiriladi. Estetik madaniyat asosini kishilar hayoti, hodisalarni aks ettiruvchi cholg'u pyesa va qo'shiqlar tashkil qiladi. Shuni ta'kidlash joizki, musiqa madaniyati o'zining ijtimoiy rivojlanishida taraqqiy etuvchi ifoda vositalari yangilanib boradi va bu jarayonda yoshlarning musiqani to'g'ri idrok etishga tayyorlaydigan asarlardan o'z o'rnida foydalanish muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Yoshlarning estetik madaniyatini yuksaltirish uchun musiqiy faoliyatning har xil turlarida qatnashtirish maqsadga muvofiqdir.

Estetik madaniyatning tarkibiy qismiga ijrochilik (musiqa asboblarni chalish qo'shiq aytish, o'yin – inssenirovka), musiqani idrok etish musiqaga oid bilimlari, musiqa ijodi kabilar kiradi. Bu vazifalarni bajarish uchun musiqa asarlariga qo'yiladigan asosiy talab – yuksak badiiylik va soddalikka rioya qilingan taqdirdagina hal qilinishi mumkin. Ritmik harakatlar (fortepiano va vokal)ga mo'ljallangan asarlar dinamikligi, xarakterliligi, aniq strukturasi bilan ajralib turadi. Musiqa faoliyatning har bir turi singari bilim doirasini kengaytiradi, qo'shimcha bilimlar egallashga yordam beradi.

Yoshlar estetik madaniyatini yuksaltirishda ularning umumiy musiqa qobiliyati, ijro qobiliyat, qo'shiq kuylash faoliyatlarini o'stirish qaratish lozim. Bunda yoshlar musiqa qobiliyatining sifat darajasi belgilab beriladi (oddiy

emotsiyadan boshlab, to ijodning namoyon bo'lishigacha), bu esa o'z navbatida yoshlarning individual moyilligi, aqliy qobiliyatlari va iroda kuchlariga bog'liq bo'ladi. Shu o'rinda ularning eng asosiysi vazifalari emotsional va eshitish komponentlaridir. Yoshlar estetik madaniyatini yuksaltirishda ijro intonatsiyalari, turli xarakterdagi cholg'u pyesalarga nisbatan emotsional ta'sirni tarbiyalashga e'tiborini qaratish lozimdir. Shu bilan birga, ularning musiqiy asarni tanlash, farqlash, qarama qarshi va o'xshash qismlarini qiyoslashga, tovush, ritm, dinamik o'zaro munosabatlarni bilishga o'rgatib, musiqa, kuylash qobiliyati, ritmni his qilish va shuningdek, ijrochilik qobiliyatlari o'stiriladi.

Jamiyatning yangi taraqqiyoti bosqichida yoshlardan ba'zilar kuylash yoki raqsga tushishni, musiqa asboblarni chalishni yoki musiqa tinglashni afzal ko'rishiga osongina ishonch hosil qilish mumkin. Bu doimo o'sib va takomillashib borishi kerak bo'lgan estetik madaniyatning xilma-xilligidan dalolat beradi. Musiqa obrazlari yoshlar hissiyotini qo'zg'aydi, uni musiqa nima haqida "hikoya qilayotganligi" ustida fikr yuritishga majbur qiladi. U tovushlarni, ular birikmasini go'zalligini, garmoniklikni idrok qilar ekan, bularning barchasini birorta real narsa bilan qiyoslashga intiladi va asta-sekin jaranglovchi olamning intonatsiya tabiatini tushunib yetadi: jo'shqin yoki sokin hikoya, uzuq-yuluq yoki ravon bayon, savollar va javoblar, xitoblarni anglashga erishadi. Badiiy obraz ancha tushunarli va konkret bo'lib boradi, musiqa ifodali vositalarining she'riy so'z (qo'shiqda), syujet (dasturli pyesada), harakat (dramalashtirilgan o'yin, raqsda) bilan birikishi tufayli kuchli taassurot qoldiradi. Xulosa qilib aytganda, musiqaning estetik qonuniyatlarini musiqiy tafakkur orqali emotsional ta'siri yoshlar badiiy musiqiy obrazi natijasida paydo bo'ladi va shu asosida estetik madaniyatning dastlabki elementlari yoshlarning estetik tafakkurida sodir bo'ladi.

Yoshlar estetik madaniyatini yuksaltirish uchun ularning musiqiy faoliyatiga ijobiy munosabatini yo'naltirish kerak. Bu esa ularning mazkur sohada bilim va malakalarni egallashlarida yordam beradi. Har bir yosh yigit qizning ijodiy tasavvurlari musiqiy idrokni, obrazni boricha ifodalash, qo'shiq, kuy, o'yin, raqsga

qiziqish va ishtiyoqni o'zlashtirishga yordam beradi. Bu yoshlar estetik madaniyatini yuksaltirishda muhim metodik talab bo'lib xizmat qiladi.

Estetik tarbiya yoshlar jamiyatda estetik madaniyatini egallab olishiga bog'liq bo'lib, turli yo'llar va shakllar yordami bilan amalga oshiriladi. Jamiyatning estetik madaniyati deganda, insoniyat butun rivojlanishi tarixi jarayonida to'plagan moddiy va ma'naviy qadriyatlari majmui tushuniladi. Yoshlar estetik madaniyati uning jamiyat madaniy merosini ijodiy va faol, o'zlashtirishi bilan hosil bo'ladi. Insonning go'zallik bilan o'zaro munosabati, shuningdek, yoshlar ayrim sifatlarining o'zaro ta'siri natijasida ularning estetik madaniyati har doim o'zgarib turadi. Yoshlar estetik madaniyatining asosiy tarkibiy

qismlari – idrok, estetik ong, ehtiyoj, hissiyotlar, munosabatlar va estetik faoliyatlardir. “Estetik did shaxsda uning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarining qo'shilishi natijasida hosil bo'ladigan murakkab hodisadir” [4, 80–98-b]. Estetik madaniyat esa estetik axborotlar oqimi, estetik va axloqiy me'yorlar yig'indisi orqali shakllanadi va shaxsning buyum, hodisalarga estetik baho berishida yaqqol namoyon bo'ladi. Estetik tuyg'u – insonning buyum yoki voqeaga estetik baho berish munosabatini boshdan kechirishdir. Estetik tuyg'u yoshlarga mazkur buyumning shakli, rangi va mazmunini mushohada qilishga yordam beradi.

Musiqqa inson hissiyotlarining barcha rang-barang jilolanishlarini aks ettirishi mumkin. Musiqqa eng nozik kechinmalar, murakkab tuyg'ular, kayfiyatlarni ham ifoda eta oladi. Musiqqa vaqt qonuniyatlariga bo'ysunib, kechinmalarning o'zgarib turishlari, mavjlanishi va so'nishi jarayonlarini qamrab oladi. “Musiqqa madaniyati o'ta murakkab ijtimoiy tuyg'ularni, eng avvalo, hayotdagi so'zlashuv ohanglari yoki xatti-harakat vaznlari ko'rsatib beriladigan axloqiy- insoniy his-tuyg'ular, sevgi, nafrat, qo'rquv g'urur, estetik san'at yoxud tabiat nafosati, kulgili ulug'vorlik, fojiali, tuyg'ularni ifodalaydi” [4, 80–98-b].

Musiqaning kayfiyat faoliyatini ifodalashda imkoniyatlari katta. Insonning kayfiyati murakkab tuyg'ulardan tashkil topgan bo'lib, undan ikkilamchi tomonlar chiqarib tashlanadi va insonning voqelikka bo'lgan tuyg'u – munosabatini belgilaydigan eng muhim jihatlari ajratib olinadi. Musiqaning kuch-qudrati shundaki, u qayg'urish

shodlanish, xayol surish, tushkunlik bardamlik va shunga o'xshagan ruhiy munosabatlarni xususiy va umumiy tarzda o'zaro mushtaraklikda bir-biriga singib ketgan holda ifodalaydi. O'zbek milliy musiqa madaniyati durdonasi bo'lgan "Shashmaqom" xalqning murakkab tarixi, zavq-shavqi, kechinmalari, orzu-umidlari qayg'u-hasratlari, shu qadar teran, nafis, chuqur, ehtirosli jozibali, ifoda etilganki, uni eshitgan kishi o'zi bilmagan holda shirin xayollar dunyosiga kirib ketadi.

Musiqa ohangdorlik ifodasining eng muhim vositasidir. Musiqaviy ohangdorlik insonning oddiy kundalik nutqi ohangiga o'xshaydi. Inson o'zining his-tuyg'u holatini atrofdagilarga nutqi ohangi vositasida bildiradi, gapirish ohangi ovozning balandligi, pastligi, tebranish, vazni orqali namoyon bo'ladi. Shuni aytish joizki, inson nutqi ohangining ulkan ifoda imkoniyatlari musiqaviy ohangiga tabiiy shart-sharoit yaratadi, unda ohang butunlay yangi badiiy ko'rinish oladi. Musiqada inson nutqi ohangi musiqa badiiy tilning asosi bo'lib, bastakorning voqelikka munosabatini musiqada aks ettirishda vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ko'p asrlik tajriba nutq ohangi imkoniyatlari insoning musiqaviy sezgirligi va idrokliligi, musiqani idrok etish qobiliyatini vujudga keltiradi.

Musiqada ifodalilik asar tanasidagi qonini, qalbidagi jonini anglatadi. Kuy musiqa fikrini uning asosiy matnini aks ettiradi. Kuy bir ovozli (solo) va ko'p ovozli (polifoniya) ko'rinishlardagi mavjud bo'lib, sharq xalqlari musiqa madaniyatida bir ovozli kuy asosiy o'rinni egallaydi. Hozirgi davrda esa musiqa san'atida ko'p ovozli asarlarga asosiy e'tibor qaratilayotganini kuzatyapmiz.

Globalashuv sharoitida axloqsizlik g'oyalarini targ'ib qiladigan, milliy mentalitetimiz, komil inson g'oyasi ruhiga to'g'ri kelmaydigan voqealar, shuningdek san'at asarlariga bo'lgan tanqidiy nuqtayi nazarni shakllantirish, milliy turmush tarzi estetikasini rivoj topishida, inson ma'naviyatini mazmunan boyitishda axloqiy va estetik madaniyat asosiy va zaruriy vosita sifatida ko'riladi. Bu esa milliy musiqasiz amalga oshmaydi. Zero, shaxsning kamol topishi, eng avvalo, unda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishga asoslanadi. Shaxs estetik madaniyati, ularning o'zaro dialektik aloqadorligini jamiyat bilan qaror toptirishi, mustaqillikning ma'naviy mustahkamlanishini muhim shartlaridandir.

“Estetik madaniyatning o‘ziga xos dunyosiga kirgan insonlar, uning mislsiz ummon ekanligini anglashi muqarrardir. Bu ummon – moziydan sadolanish, tarix davomida zamon va makon qonuniyatlari negizida shakllanishi, ijodiyot degan ilohiy ne‘mat asosida, jonli ravishda rivojlanib borishi bilan xarakterlanadi. Har bir davr o‘zining milliy musiqiy qadriyatlari estetik madaniyati an‘analari bilan izohlanishining ham hikmati shundandir. Milliy musiqaning ilohiy yoki samoviy ekanligi ba’zi bir tarixiy manbalarda o‘z aksini topgan. Insonlar bo‘lsa, o‘z estetik madaniyati darajasida uning ma’naviy boyliklarini shakllantirib, asrlar osha rivojlantirib kelganlar. Bu jarayonda har bir soha zamonlar yemirilishida charxlanib, mukammallashib yangidan yangi ijobiy munosabatlar negizida boyib, o‘z samarasini namoyon etib kelgan. Estetik madaniyatning azaliy qadriyatlaridan zamonaviylik mezonlariga bo‘lgan jarayonlarni faqatgina kuylarda yangragan takrorlanmas asarlardangina anglash mumkin. Bu esa ko‘lami keng murakkab jarayon, ularni tasavvur ham qilish qiyin. Hayot degan jarayonda milliy hamda mahoratli omillar bilan sug‘orilib kelingan har bir xalqning o‘z madaniyat estetikasi, ma’naviyati bo‘lib, buning negizida ikki katta tafakkur oqimi mavjud bo‘lib ularning biri-xalq ommaviy milliy musiqasi bo‘lsa, ikkinchisi esa estetik tafakkurning individual ijodiy faoliyatidir” [4, 80–98-b].

Xulosa qilganda, milliy musiqa san’atining saqlanib kelgan azaliy an‘analari, qadriyatlarini o‘zbek san’ati uchun munosib hissa qo‘shgan olimlar va ular qoldirgan boy meros tufayli bugunga qadar milliy kuylarimiz saqlanib, sayqallanib kelayotganini guvohimiz va u butun bashariyatga ijodiy ta’sirini o‘tkazganligi fanda o‘z ifodasini topganidir. Hayot taraqqiyoti jarayonlarida G‘arb madaniyatining o‘ziga xos kamol topganligini, hozirgi yoshlar estetik madaniyati ko‘lamidan ilg‘ab olish mushkul emas. Buning negizida musiqa san’ati va uning ichki unsurlarini professionallik darajasida umumlashish bosqichlarini o‘tashi, bu jarayonda mutanosib tovush pardalarini uyg‘unlashtirish hamda uni barcha xalq barobar qabul qilishi kabi mezonlar, umumbashariyat musiqa san’atining jozibador, go‘zallashuviga olib kelganligini ta’kidlab o‘tish kerakdir. Natijada, G‘arb musiqa san’atiga intilish, uning musiqasiga, madaniyatiga ko‘r-ko‘rona ergashishlar kabi

holatlar yuzaga keladi. Har bir xalq o'zining milliy musiqa madaniyati bilan birgalikda, ularga yondashgan holda g'arbona musiqa ijodiyotini shakllantirishga urinadilar. Buning ilk bosqichlari taqlidiy munosabat ekanligiga ham shubha yo'q. Bizning vazifamiz O'zbekistonda yoshlarining estetik madaniyatini yuksaltirishda milliy musiqani rivojlantirish orqali oliy maqsadlarga erishishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sher A., Xusanov B., Umarov E. *Estetika*. – Toshkent: O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati, 2010. – 92-102-b.
2. Махмудов Т. *Эстетика и духовные ценности*. – Тошкент: ГРИПК. Шарк, 1993. – с-278.
3. Шиллер Ф. *Собрание сочинений*. – Т-6. Москва: Государственное изд. худ. Лит, 1957. – с-253.
4. Karimova D. *Musiqiy pedagogik mahorat asoslari*. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2008. – 80-98-b.

Fayoza Mannonova

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Musiqali teatr san'ati" kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: fayoza.mannonova@mail.ru

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI NAMANGAN VILOYAT MUSIQALI
DRAMA VA KOMEDIYA TEATRINING SHAKLLANISHI VA
TARAQQIYOT BOSQICHLARI (1931–1939)**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Farg'ona vodiysining muhim madaniy-ma'naviy markazlaridan biri bo'lgan Alisher Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatrining tashkil topishi, dastlabki faoliyati, badiiy yo'nalishi, repertuar shakllanishi, professional teatrga aylanish bosqichlari tahlil etilgan. Arxiv hujjatlari, teatr arboblarning esdaliklari va matbuot materiallari asosida yozilgan ushbu maqola 1930-yillar o'zbek teatr san'atining rivojida Namangan teatrining tutgan o'rnini ko'rsatishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: obraz, rejissyor, aktyor, spektakl, teatr, tomoshabin, musiqa, rol, milliy, iste'dod.

**"FORMATION AND STAGES OF DEVELOPMENT OF THE NAMANGAN
REGIONAL MUSICAL DRAMA AND COMEDY THEATRE NAMED
AFTER ALISHER NAVOI" (1931–1939)**

Abstract. This article analyzes the establishment, initial activities, artistic direction, repertoire formation, and stages of transformation into a professional theater of the Namangan Regional Musical Drama and Comedy Theater named after Alisher Navoi, one of the important cultural and spiritual centers of the Fergana Valley. This article, written on the basis of archival documents, memoirs of theater figures, and press materials, aims to show the place of the Namangan Theater in the development of Uzbek theater art in the 1930s.

Keywords: image, director, actor, performance, theater, audience, music, role, national, talent.

Alisher Navoiy nomidagi Namangan viloyati musiqali drama va komediya teatri Farg'ona vodiysidagi kenja o'zbek teatrlaridan. U o'z faoliyatini 1931-yilning iyun oyida boshladi. 15-iyunda shahar majlisining qarori bilan 18 nafar muallimdan iborat drama to'garak davlat teatriga aylantirildi [1, 31-b].

Ushbu majlisda qabul qilingan qaror teatrning tugal tashkil topganligini tasdiq etuvchi muhim voqealardan biri bo'ldi. Zero, bu yerda uyushtirilishi lozim bo'lgan sostav ustida emas, balki o'z faoliyatini boshlab yuborgan, endilikda esa ishlarini keng yo'lga qo'yib yuborish va buning uchun sostavning yana to'ldirilishi, zarur bo'lgan kollektiv ustida so'z bormoqda. Qarorda "Namangan truppasida qizlar yetishmaganligi uchun, O'zbekiston maorif kommissariatidan bir oz kuch bilan ta'min etishni so'rash, truppa ma'muriyatiga turmushga yaqin, proletariat sahnasiga munosib asarlarni yaratish, ikkinchi asosiy truppa hisoblangan – Andijon truppasiga ekskursiya qilib, rahbarlikni olib borish" vazifalari topshirilgan. Teatrda havaskorlik harakati Namanganda sovet hokimiyatining dastlabki davridayoq boshlangan. Namanganda qo'yilgan birinchi spektakl 1919-yilga oiddir. Bu inqilobiy yillarda o'zining jangovar so'zi bilan ko'ringan jurnalist Himoyiddin Yo'ldoshqoriyev "O'g'uzxon", "Omon polvon" nomli asarlari bilan tanilgan va u "Ko'k ko'ylak" uyushmasi tomonidan sahnaga qo'yilgan [2]. 1922-yilda ushbu asarning yangi varianti "Yosh qurbonlar" nomi bilan "Бокток" klubida qayta qo'yiladi. Bu haqda "Qizil bayroq" gazetasi

1922-yil, 20-iyul sonida xabar bergan. Shoir Rafiq Mo'min ham teatr havaskorlik ishlarida faol ishtirok etgan bo'lib, xususan, uning "Yoril tosh" asari 20-yillarda havaskorlar orasida yoyiladi. 1926-yilda "Sayyor tanqidiy truppa" uyushmasi tuziladi, "Бокток" klubida atoqli sozanda Usta Ro'zimatxon Isaboyev rahbarligida hofiz va sozandalar guruhi tarkib topadi. Bular o'z atrofiga xalq orasidan yetishib chiqqan san'atkorlar va iste'dodli yoshlarni uyushtirgan bo'lib, rasmiy tartibda o'z faoliyatini davom ettirib kelganlar.

Maorif bo'limi qarorining 4-punktida mazkur truppalardagi iste'dodli kishilarni teatr sostaviga uyushtirish masalasi ko'riladi. Namanganda hozirgacha yashab turgan mayda har xil truppalarning hisobini olish va o'zboshimchalik bilan

omma o'rtasiga o'yin olib chiqmasligi haqida ogohlantirilgan edi. Razzoq Hamroyev tashabbusi bilan uyushgan Nasriddin Roziqiy, Boydada Iminiy, Abdulla To'raxonov, Soli Otaxonov, Oysha Ortiqboyeva, Muborak Nuriddinova, Sora Yo'ldosheva, Farida Raxmonova, Aziza Adhamova, Lobarxon Umarova singari o'qituvchilardan iborat truppa sostaviga Usta Ruzimatxon Isaboev boshliq bir guruh san'atkorlar qo'shiladi. Bular Burxonjon Yusupov (chang), Nabijon Muhammadov (nay), Abdurahmon Toshboyev (doira), Ikromjon Tojiboyev (tanbur), Boydada Olimovdek o'sha paytdayoq xalq orasida obro' qozongan sozanda va xonandalar edi.

Teatr xalq uchun yangi davr g'oyalarini ilgari surishda, tarbiyaviy qurol sifatida kerak edi. Uning ishini tez o'nglab yuborish uchun partiya va sovet tashkilotlari zarur choralarni ko'radilar: Shahar maorif bo'limining 1931-yil, 12- avgust qaroriga ko'ra "avval ajratilgan besh ming so'm dotasiya sarf qilib bo'lingani uchun qo'shimcha 10000 so'm miqdorida teatr hisobiga yangi dotasiya o'tkaziladi". Namangan shahar majlisining 1931-yil, 6-avgustda chiqargan qarorida "Босток" klubi teatrning hozirgi ma'muriy binosi o'rni zaminida "75 ming shahar xalqi dam oladigan" teatr binosini tiklash va buning uchun shu joy atrofidagi xo'jaliklarni besh kun ichida boshqa erga ko'chirish haqida ko'rsatma beriladi [3]. Maorif bo'limining 1931-yil, 14-oktyabrda chiqargan 34-sonli qarorida Andijonda ishlab turgan asli namanganlik bo'lgan Mukarrama Azizova va Olim Qosimovlarni teatrga qaytarib kelishga turtki bo'ldi. Shuningdek teatrga Sobir Rahmonov, Tursunxon Ja'farova, Akbar Rahimovalar jalb etiladilar. 1932-yillarga kelganda teatr tarkibi 40 kishidan oshadi.

Teatr bir qarashda tuzukkina tarkibni belgilab olgan bo'lsada, lekin maktab ko'rgan, yoki professional teatrdan xabari bo'lgan na rejissyorga, na rassom va na aktyorga ega edi. Kollektivga boshchilik qilish, rejissyorlik ishlari bilan shug'ullanish vazifasi avval havaskorlik kollektivlari bilan aloqador bo'lgan Razzoq Hamroyev va Nasriddin Roziqiy zimmasiga yuklanadi. Usta Ro'zimatxon Isaboyev musiqa rahbari, aktyorlardan biri, bezak ishlariga layoqatli Hojimirza Sharipov rassom, usta Abdusamad Holiqov grimchi qilib belgilanadilar.

Dastlabki choralarda teatr kollektivi uchun o'sha davrda ikkinchi Respublika drama teatri nomini olib, Farg'ona vodiysiga shuhrati ketgan Yo'ldosh Ohunboboyev nomli Andijon teatri tajribalari namuna bo'lib xizmat qildi. Teatr rasman uyushuvi bilanoq kolektivning katta qismi Andijonga kelib, rejissyor Muzaffar ota Muhamedov rahbarlik qiluvchi teatrning ish tajribalarini o'rganadi: spektakllar ko'radi, sexlar bilan tanishadi, repetitsiyalarda bo'ladi, aktyor va rejissyorlarning suhbatlarini tinglaydi.

Namangan teatrining birinchi spektakli shu o'rganishlar asosida tug'ildi. Bu jurnalist A.Sultonovning "Intilish" asari edi. Kolxoz qurilishi mavzusidagi mazkur asarga R.Isaboyev xalq kuylaridan musiqa bastalaydi va uni N.Roziqiy va R.Hamroyev sahnaga qo'yadi. Andijon teatri rejissyorlari amaliy yordam ko'rsatadilar: Abduvahor Azimov "Hujum", Madaminbek Bahodirov "O'rtoqlar", Rasuljon Sultonov "Ikki boyga bir malay" kabi asarlarni qo'yib beradilar. Bir-ikki mavsum ichidayoq Andijon sahnasidan ketgan "Halima", "Ontarish", "Arshin mol-olon", "Malikai Turondot", "Uylanish", "Signal" kabi asarlar qayta Namangan teatri repertuariga kirib keladi.

Andijon teatri yordamida Namangan teatrida repertuar dunyoga keldi: bu avvalo musiqali drama va sof drama janrlarini baravariga o'stirishga qaratuvchi repertuar ekani bilan qimmatli edi. K.Yashinning "O'rtoqlar", R.Rahimiyning "Ontarish" asarlari esa zamonaviy mavzuni asosiy o'ringa olib chiqishdan dalolat beradi. Aktyorlar hamkasblari ijrosida avval ko'rgan, kuzatgan asarlarini endi o'z sahnalarida o'ynar ekanlar, o'sha Andijon spektakllarida ko'ringan ochiq hajvchilik, sahnaviy bo'yoqdorlik, yumor va improvizatsiyaga moyillik jihatlarini egallash va namoyon etishga urindilar. R.Hamroyevni "Hayotim mazmunini" kitobida "Hujum", "O'rtoqlar", "Malikai Turondot" kabi spektakllarni aktyor faolligini oshirishdagi o'rni haqida batafsil to'xtalishi bejiz emas.

20-yillarda shuhrat topgan musiqali dramalarning qo'yilishi esa tomoshabinlarni teatrga gurullab kelishiga asos bo'ldi. Tomoshabinlarning Halima, Ne'mat singari sevimli qahramonlarni o'z sahnasida ko'rishi, g'ururlanishga arzigulik yuqori ovozli aktyorlarga ega bo'lishi, xalqning azaliy orzu-niyatlari endi

amalg osha boshlaganini ko'rsatar edi. "E'tibor oshirish, tomoshabinlar orttirishda Namangan davlat truppasi kuchlidir, – deb yozgan edi "Zarbdor" gazetasi 1933- yil, 6-fevral sonida, – 1932-yil oxirgi kvartal planini 121 protsent bajardi, 1932-yilda 78 ming so'm sof foyda keltirdi" [4].

Shuni ham qayd etish lozimki, Andijon teatri variantlari asosida tiklangan spektakllar Namangan teatriga foydali tajribalar olib kelish bilan bir qatorda, realistik metodga zid tendensiyalarning kirib kelishiga ham sabab bo'lgan edi. Rejissyorlar ma'lum namunalarni mexanik tarzda tiklash yo'lidan borganlari tufayli, Andijon teatrining ba'zi spektakllarida ko'ringan eklektizm, poetik umumlashma o'rniga turmushga taqlid etish hollari Namangan sahnasiga ham kirib keldi. Bu hol o'rinli ravishda o'sha davr matbuotining ham jiddiy e'tirozlariga sabab bo'lgan. "Aktyorlarni rolga nisbatan o'z hukmini chiqara olmasligi, sahnani shartli ekanini esdan chiqarib, o'sha rolning xuddi o'zi bo'lib ketish, musiqa, yorug', bo'yoqlar g'oyani tomoshabinga tezroq yetkazib berishda yordamchi unsurlar ekanini unutish, ortiqcha dekoratsiyabozlikka berilish va boshqa salbiy hodisalar yanglishlarga yo'l ochgan", [4] – deyiladi teatr haqida chiqqan maqolalardan birida.

Teatrni, avvalo, tashkiliy jihatdan mustahkamlash zarur edi. 1934-yilda teatrga Amin Turdiyev badiiy rahbar bo'lib keladi. Teatrni 1935-yilda shahar Soveti ixtiyoridan Respublika maorif Komissarligi byudjetiga o'tkazilishi, uning tashkiliy qayta qurilishida jiddiy voqea bo'ldi. Teatrga "Akmal Ikromov nomidagi Namangan Davlat musiqa teatri" degan nom berilib, vokal, drama, balet va orkestr uchun alohida shtatlar ajratiladi. A.Turdiyev, garchand, rejissura sohasida o'zini ko'rsatishga hali ulgurmagan bo'lsa-da, lekin aktyor sifatida sog'lom sahnaviy tajriba orttirgan, zamonaviy teatrning xususiyat va vazifalarini yaxshi his etuvchi san'atkor edi. U Namangan teatrini ijodiy qayta qurish ishiga alohida tashabbuskorlik bilan kirishadi. Uning ishtiroki va rahbarligida 1936-yilda Toshkentda teatrning dekadasi va 1937-yilda besh yillik yubileyi o'tkaziladi.

Namangan teatri A.Turdiyevning kelishi bilan eng yetuk o'zbek kollektivi bo'lmish Hamza nomli O'zbek davlat akademik drama teatri ta'siri ostida rivojlanib boradi. A.Turdiyev sahnalashtirgan ayrim spektakllarda "Hamza" teatrida

qo'llanilgan talqin usullarini qaytarilganligi tabiiy. Masalan, u Ziyosaid va N.Safarovning "Tarix tilga kirdi" asarini qo'yar ekan, uni Hamza nomli teatr postanovkasiga qiyosan yaratilganligini inkor etmagan edi. Lekin masala mutlaqo bunda emas edi. Ajoyib san'atkorlarga ega bo'lgan Hamza nomli teatr 30-yillarning boshidan o'zbek dramaturgiyasining chin laboratoriyasiga aylanadi. Komil Yashil, Umarjon Ismoilov, Nazir Safarov, Zinnat Fathullin kabi dramaturglar, aynan Hamza nomli teatr orqali dramaturg sifatida balog'at topib, xalqqa tanila boradilar. Qaysiki viloyat teatri rejissura, yoki aktyorlik sohasida yirik muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritgan ekan, bunga avvalo, shu akademik teatrning ilg'or tajribalarini anglash, ularni ong'li ravishda o'zlashtira borish orqali erishganlar.

Namangan teatri akademik teatr repertuaridagi asarlarni olish bilan o'z repertuarini boyitdigina emas, u avvalo, ijtimoiy qimmati baland, adabiy jihatdan mukammal asarlarga duch keldi. Bu hol rejissyor va aktyorlarga asarga yangicha yondashish, o'z iste'dodlarini namoyon etish imkoniyatlarini berdi.

Oktyabr inqilobi mavzusiga bag'ishlangan, o'tmishning alamli lavhalarini jonlantiruvchi U.Ismoilovning "Rustam" asari ko'pgina namanganlik san'atkorlar biografiyasida bosqich bo'lib qoldi. Teatr "Vatan" bog'ida tiklangan yozlik binosining 1935-yil 12-mayda shu spektakl premyerasi bilan ochgan edi. Yangi binoga armug'on bo'lganidan ham u butun kollektivning ardoqli spektakli tarzida tug'ildi. Razzoq Hamroyev shu spektaklda birinchi marta, pul va zo'rlikka qarshi isyon ko'targan, jo'shqin qalbli qahramon "Rustam" qiyofasida ko'ringan edi. Tursunxon Ja'farova "Qimmat", Mukarrama Azizova "Hamro", Mirzajon Dadaboyev "Petrov" singari aktyorlar ilhombaxsh izlanishlar olib bordilar. "Rustam" spektaklining yana bir jihati shundaki, u aylanma sahnada, rus rassomi Patyomkinning ixcham, obrazli bezagi bilan qo'yilgan bo'lib, o'zining badiiy birligi, musiqa, nur kabi ifoda vositalarida uyg'unlik hosil etgani bilan qimmatli edi.

K.Yashinning "Tor-mor" asarini qo'yishga shu dramani Hamza nomli teatrdan sahnalashtirgan atoqli rejissyor Etim Bobojonov taklif qilinadi. E.Bobojonov mualliflar bilan ishlash, o'zbek dramaturgiyasi asarlarni qo'yishda eng yetuk rejissyorlardan biri sifatida ko'zga ko'ringan edi. Agar Hamza nomli teatr 30-

yillarda erishgan ikki cho'qqining biri "Gamlet" spektakli Mannon Uyg'ur iste'dodini namoyish etgan bo'lsa, ikkinchisi "Boy ila xizmatchi" postanovkasi E.Bobojonov izlanishlarining samarasi bo'lgan edi.

1937-yilda teatr F.Shillerning "Makr va muhabbat" asariga murojaat qiladi. V.Vitt tomonidan qo'yilgan bu spektaklning ba'zi nuqsonlarini, xususan, ayrim epizodlarni asossiz olib tashlaganligi, Gofmarshal (S.Rahmoniy) obrazini "haddan tashqari oshirib o'ynalgan"ligi matbuotda tanqid qilingan. Bundan qat'iy nazar "Makr va muhabbat" teatr hayotida G'arb dramaturgiyasidan olingan birinchi tragediya sifatida iz qoldirdi. Ma'rifatchilik davrida nemis hayotiga xos asror-u atiqalar, hashamdor saroy ko'rinishi, pariklar (grimchi A.Abdullayev), kiyim-kechaklar, ayniqsa, spektaklda yetakchi yo'nalish tarzida jaranglagan Ferdinand (R.Hamroyev) va Luiza (T.Jafarova)ning samimiy muhabbati, ularning o'z erki uchun intilishlari tomoshabinlar uchun katta yangilik edi.

Namangan teatrini Farg'ona vodiysidagi boshqa teatlardan farqli ravishda "Musika teatri" deb nomlanishi diqqatga loyiq. Bunday nomga musiqa va vocal ijrochilik sohasida kuchlarning mavjudligi asos bo'lgan edi. Usta Ro'zimatxon Isaboyev boshliq sozandalar safini kengayib berganligi, ovozli aktyorlarni konsert ijrochilikda ham, spektakllarda ham yaxshi ko'rinib borganligi Namangan teatrini ko'proq musiqali teatr tarzida o'sishiga sabab bo'ldi.

1934-yilning may-sentyabr oylarida R.Hamroyev, K.Yashin va M.Muhammadovning "Ichkarida", M.Azizova va O.Qosimov Xurshidning "Farhod va Shirin" musiqali dramalarini qo'yadilar. Shu spektakllar teatrni musiqali drama sohasida keng imkoniyatlarga ega ekanini tasdiq etdi. Matbuotda "Farhod va Shirin" spektakli "katta muvaffaqiyat, zo'r jasorat" deya ta'riflanar ekan, bunda M.Azizovani "g'ayrat ko'rsatib" Farhodning kurashini asosiy mavzu tarzida ifoda etganligi, yoki rus rassomi Patyomkin bilan birgalikda "Ortiq zavq berarli darajada haqiqiy o'sha zamon" [5] ruhini aks ettirganligi ko'zda tutilmas edi. Har bir rolni ikki yoki uch aktyor o'ynab, Farhod – I.Tojiboyev, Shirin – T.Ja'farova, M.Azimova, – ularning har biri o'z ovozi, qaynoq nafasi bilan ko'ringanligi ham e'tiborga olingan edi.

Musiqali dramani quloq yoydirish teatr rivojlanishining obyektiv talabi edi. Buni A.Turdiyev ham angladi va shu maqsadda teatrga malakali mutaxassislarni jalb etishga urindi. Shoir Abdulhamid Majidiy bilan yaratilgan “Otasiz” ham shu urinishning samarasi edi.

Asarda o'g'irlanib, befarzand xonga “in'om” etilgan farzand, o'g'il dardida sarson kezgan Ota baxshi haqida hikoya qilinadi. 3 parda, 9 ko'rinishli bu asarni Xorazm dostonchiligi ruhida, she'riy tarzda yozilganligi, unga musiqa bastalagan Usta Ruzimatxon Isaboyevga samimiy, xalq ohanglariga to'la, anchagina, arya va qo'shiqlarni yaratish imkonini bergan edi. Spektaklning shu jihati va xonlik sharoitida farzand dog'ida kuygan ota-onalarning ayanchli taqdiri zalga sig'may ketgan tomoshabinlarning qayta-qayta qilgan olqishlari, sahnaga otilgan guldastalari postanovkaning juda maroqli va go'zal chiqqanini tasdiqlaydi. Bu bosh rejissyor A.Turdiyev va yordamchi rejissyor E.Sharipovlarning g'ayrat bilan ishlaganligini ko'rsatadi [6], – deb yozdi gazeta.

Orkestr ifodaviyligini oshirish, professional vokal ijrochiligini chuqurlashtirish – kollektiv oldida turgan muhim vazifalardan edi. Shu ma'noda “Layli va Majnun” (1935) spektakli ustidagi ish teatr uchun chin bosqichga aylanadi. Kollektiv birinchi bor shu spektaklda Respublika musiqa teatri tajribalarini uning rejissyori M.Muhammadov rahbarligida birga ish olib borgan vakillari: kompozitor Tolibjon Sodiqov, baletmeyster T.Kukina, konsertmeyster J.Kostyuchenkolar orqali o'zlashtirishga uringan edi. Ayniqsa, bu ijodiy guruhda musiqa muallifi T.Sodiqov va Layli rolining ajoyib ijrochilaridan Nazira Ahmedovaning ishtirok etganligi orkestr jarangi va uyg'unligini oshirishda, qahramonlar ruhiyatini ifoda etishda yosh dirijyorlar B.Yusupov, K.Mansurov kabi sozandalarga, aktyorlar Layli – T.Ja'farova, Majnun – I.Tojiboyevga misoli maktab bo'lib xizmat qilgan edi.

Teatrning besh yilligiga sovg'a tarzida A.Turdiyev, R.Hamroyev, M.Azizova 1936-yilning noyabrida “Gulsara” spektaklini yaratadilar. “Gulsara” avval qo'yilgan “Ichkarida”ning dramaturgik va musiqaviy jihatdan qayta ishlangan yangi varianti bo'lib, teatr shu variantda xotin-qizlar ozodligi mavzusini davr taqozosiga ko'ra keng ko'lamda ifoda eta oldi. Matbuot dirijyor B.Yusupovning “32-xil kuyni

Namangan sharoitiga qaratib, ishlab chiqqani”

[7] haqida yozadi. Bu sahnaviy xatti-harakat, musiqaviy va vokal ifodalari orasida garmonik birlik tug'ilganini anglatuvchi izoh edi. Spektakl kontrastik tasvir va ko'rinishlar asosiga qurilgan bo'lib, bundan asosiy maqsad davrning bosh mavzusi bo'lmish – paranjiga qarshi kurash g'oyasini yana ham kuchaytirib tasvirlash edi. Bu butun postanovkaning pafosini belgilab berardi. Spektaklning yurak tepishi ikki aktrisaning iste'dodi bilan belgilanadi. Bular Gulsara va Oysara rollarining mohir ijrochilari sifatida ko'ringan Tursunxon Ja'farova va Mukarrama Azizova edilar.

1931–1939-yillar davomida Alisher Navoiy nomidagi Namangan musiqali drama va komediya teatri havaskorlik asosida boshlangan faoliyatini qisqa fursatda professional bosqichga olib chiqdi. Andijon va Hamza teatrlarining tajribalaridan unumli foydalanish, kuchli ijodiy rahbarlarning sahnalashtirishda qatnashuvi, repertuar tanlovining ijtimoiy va estetik jihatdan puxta tashkil etilishi teatrning tez sur'atlarda yuksalishiga sabab bo'ldi.

Namangan teatri o'zbek teatr san'atining shakllanishida muhim o'rin egalladi. Ayniqsa musiqali drama, realistik aktyorlik maktabi, yangi avlod aktyor va rejissyorlarini tayyorlashda teatrning xizmatlari alohida e'tirof etishga loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Хамраев Р. Хаetim мазмуни. – Тошкент: Гафур Гулям, 1981.*
2. *Известие. Наманганского Совдеп, 1919 йил, 6 август.*
3. *Наманган область давлат архиви. Ф.13.1.д.336.1.19.*
4. *Газета. Зарбдор, 1932 йил, 30 май, 50 сон.*
5. *Газета. Удамик, 1934 йил, 28 октябрь, 114 сон.*
6. *Газета. Зарбдор, 1936 йил, 17 август, 135 сон.*
7. *Газета. Удамик, 1938 йил, 30 март, 73 сон.*

Gulshan Umarova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası o'qituvchisi
E-mail: gulshan.umarova@gmail.com*

O'ZBEKISTONDA MUSIQA ARXIVLARINI RAQAMLASHTIRISH MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI

***Annotatsiya.** Maqolada O'zbekistondagi musiqa arxivlarini raqamlashtirish masalasi, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari yoritilgan. Muammo texnik, tashkiliy hamda huquqiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, xorijiy tajribalar asosida milliy raqamli arxiv modeli ishlab chiqish zarurati asoslanadi.*

***Kalit so'zlar:** musiqa arxivi, raqamlashtirish, madaniy meros, maqom, metadata, milliy identitet.*

PROBLEMS AND PROSPECTS OF DIGITIZING MUSIC ARCHIVES IN UZBEKISTAN

***Abstract.** The article discusses the issue of digitization of music archives in Uzbekistan, existing problems and ways to overcome them. The problem is analyzed from a technical, organizational and legal perspective. It also substantiates the need to develop a national digital archive model based on foreign experience.*

***Keywords:** music archive, digitization, cultural heritage, maqom, metadata, national identity.*

Hozirgi globallashuv davrida madaniy merosni asrash – nafaqat jismoniy obyektlarni himoyalash, balki ularni raqamli shaklda saqlash va jamoatchilik uchun ochiq qilish jarayonini ham o'z ichiga oladi. O'zbekiston musiqiy madaniyatida maqom, doston, katta ashula, folklor va estrada ijrochiligi bo'yicha minglab yozuvlar mavjud. O'zbekiston radiofondida 120 mingdan ortiq audio yozuv mavjud bo'lib, ularning aksariyati hali analog formatda saqlanmoqda [1, 39-b]. Magnit lentalarining eskirishi yozuvlarning yo'qolish xavfini oshirmoqda, shu sababli raqamlashtirish masalasi madaniy siyosatning eng muhim yo'nalishiga aylanmoqda.

Musika arxivi – xalqning estetik xotirasi va tarixiy tafakkurining ifodasidir. Har bir fonogramma o'z davrining ruhini, ijro maktabini va milliy uslubini saqlab qoladi. Shu bois ularni raqamlashtirish – nafaqat ilmiy, balki ma'naviy jarayon hamdir [2, 4-b].

Mamlakatimizda bir nechta yirik musiqa fondlari mavjud: O'zbekiston radiofondi – 120 mingdan ortiq yozuvlar mavjud, lekin 80 foizi analog ko'rinishda [1, 40-b];

Yunus Rajabiy maqom markazi – 400 dan ortiq maqom yozuvlarini saqlaydi;

O'zbekkonsert DK – estrada ijodkorlari fonotekasi mavjud, biroq to'liq raqamli fond yaratilmagan;

San'at va madaniyat instituti – tadqiqotlar asosida to'plangan yozuvlar mavjud;

Shaxsiy arxivlar – ayrim san'atkorlarning oilaviy fondlari hali raqamli tizimga kiritilmagan. Yozuvlarning aksariyati turli formatda, tizimlashtirilmagan holda saqlanadi. Bu esa tahlil va ochiq foydalanish imkoniyatini cheklaydi [3,22-b].

Asosiy muammolar:

Texnik infratuzilmaning zaifligi. Ko'plab yozuvlar magnit lentalarda bo'lib, ularni raqamlashtirish uchun maxsus texnik vositalar va server tizimlari yetarli emas [4, 17-b].

Kadrlar malakasining pastligi. Arxivshunos, musiqashunos va IT mutaxassislarini birlashtirgan kadrlar kam. Shu bois raqamlashtirish sifati past bo'lib qolmoqda [5, 11-b].

Yagona standartlarning yo'qligi. Har bir yozuv uchun metama'lumotlar (ijrochi, asar, sana, janr) yagona formatda kiritilmaydi [6, 5-b].

Moliyalashtirishning cheklanganligi. Maxsus davlat dasturi yo'qligi sababli raqamlashtirish ishlari sekin kechmoqda. Aksariyat hollarda xalqaro grantlar hisobidan amalga oshiriladi [2, 6-b].

Huquqiy nomuvofiqliklar. Raqamli merosni saqlashga oid Prezident qarori mavjud bo'lsa-da, musiqiy arxivlarga oid aniq me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilmagan [7, 2-b].

Xalqaro tajriba. Dunyo miqyosida musiqa arxivlarini raqamlashtirish keng yo'lga qo'yilgan. Masalan, AQSh Kongress kutubxonasi 3,5 milliondan ortiq fonografik yozuvni saqlaydi va ularning aksariyati raqamli shaklda ochiq foydalanish uchun taqdim etilgan [8, 1-b]. Europeana Sounds loyihasi esa Yevropa davlatlaridagi musiqa yozuvlarini yagona platformada jamlab, foydalanuvchilarga janrlar bo'yicha izlash imkonini beradi [9, 2-b]. Janubiy Koreya Milliy Gugak markazi koreys an'anaviy musiqasini raqamlashtirib, interaktiv portal orqali ommaga taqdim etmoqda [10, 3-b]. Ushbu tajribalar O'zbekiston uchun samarali model sifatida xizmat qilishi mumkin [11, 4-b].

Taklif va tavsiyalar:

Yagona metadata tizimini ishlab chiqish. Dublin Core yoki MARC standartlariga asoslangan milliy ma'lumotlar modeli yaratilishi lozim [12, 5-b].

Hududiy raqamlashtirish markazlarini tashkil etish. Har bir viloyatda raqamlashtirish laboratoriyalari ochilib, eski yozuvlar raqamli shaklga o'tkazilishi kerak [3, 24-b].

"Milliy musiqa merosi" onlayn portalini yaratish. Ushbu portalda foydalanuvchilar yozuvlarni tinglash, izlash va baholash imkoniga ega bo'lishlari lozim [9, 3-b].

Mutaxassislar tayyorlash. Arxivshunoslik va axborot texnologiyalarini birlashtirgan ta'lim dasturlari joriy etilishi kerak [5, 12-b].

Huquqiy asos va moliyaviy mexanizmlarni takomillashtirish. Mualliflik huquqlarini himoya qilish va davlat dasturi asosida barqaror moliyalashtirish tizimi yaratish zarur [7, 3-b]. O'zbekiston musiqa arxivlarini raqamlashtirish – bu shunchaki texnik jarayon emas, balki milliy madaniyatni zamonaviy texnologiyalar vositasida asrab qolishning muhim bosqichidir. Raqamlashtirish orqali o'tgan asrda yozib olingan maqom, doston, xalq qo'shiqlari va estrada ijrochiligi namunalarini

yo'qolishdan saqlab qolish, ularni ilmiy tahlil uchun ochiq qilish imkoniyati yaratiladi.

Hozirgi holat shuni ko'rsatadiki, mavjud fondlarning katta qismi hali ham analog shaklda bo'lib, ularni saqlash sharoitlari ko'p hollarda talabga javob bermaydi. Bu esa nafaqat yozuvlarning fizik eskirishiga, balki ularni kelajak avlodlar uchun yo'qotish xavfiga olib keladi. Shu bois, musiqa arxivlarini raqamlashtirish milliy madaniyat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Maqolada olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatli raqamlashtirish jarayoni uchun uchta asosiy omil zarur: texnik baza, malakali mutaxassislar va yagona huquqiy-me'yoriy tizim. Texnik jihatdan, arxivlarni zamonaviy uskunalar bilan jihozlash va server infratuzilmasini yaratish talab etiladi. Kadrlar tayyorlash borasida, arxivshunoslik, axborot texnologiyalari va musiqashunoslikni birlashtirgan yangi o'quv dasturlari joriy etilishi zarur. Huquqiy jihatdan esa, raqamli merosni saqlash va undan foydalanish bo'yicha aniq tartib va standartlar ishlab chiqilishi kerak.

Xalqaro tajriba (AQSh Kongress kutubxonasi, Europeana Sounds, National Gugak Center, Estoniya Folklor Arxivi va boshqalar) shuni ko'rsatadiki, metama'lumotlar tizimini to'liq kiritish, ochiq onlayn platformalar yaratish va jamoatchilik ishtirokini yo'lga qo'yish raqamli arxivlarning barqaror ishlashini ta'minlaydi. O'zbekiston ham ushbu yo'nalishda bosqichma-bosqich harakat qilsa, qisqa muddatda sezilarli natijalarga erishishi mumkin.

Raqamlashtirilgan musiqa arxivlari nafaqat tadqiqotchilar uchun ilmiy manba, balki yosh avlod uchun ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi. Ular milliy musiqiy an'analarni o'rganish, zamonaviy kompozitsiyalarda foydalanish, hamda xalqaro maydonda O'zbekiston madaniyatini targ'ib etish imkoniyatini kengaytiradi.

Shu nuqtayi nazardan, maqolada ilgari surilgan takliflar – milliy metadata standarti yaratish, hududiy raqamlashtirish markazlarini tashkil etish, "Milliy musiqa merosi" onlayn portalini yaratish, hamda kadrlar tayyorlash dasturlarini

joriy etish – mamlakat madaniy merosini saqlash strategiyasining poydevorini tashkil etadi.

Agar bu chora-tadbirlar izchil amalga oshirilsa, O'zbekiston o'z musiqiy merosini yo'qotish xavfidan himoya qiladi, uni raqamli formatda asrab qoladi va global madaniy maydonda o'zining milliy ovozini eshittira oladigan ilg'or davlatlar qatoriga kiradi. Shu tariqa, raqamlashtirish jarayoni nafaqat arxivlarni saqlash, balki milliy o'zlikni zamon bilan uyg'unlashtirish vazifasini ham bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov A. *Digital Archives in Central Asia: Issues and Prospects*. – *Central Asian Journal of Cultural Studies*, 2023. – №2. – 38–49-b.
2. PQ-3667-son qaror. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining madaniy merosni raqamlashtirish strategiyasi to'g'risida, 2024-yil 14-mart. – www.lex.uz
3. UNESCO. *Cultural Heritage and Digitization*. – Paris: UNESCO Publishing, 2021.
4. Library of Congress. *Major Audio Collections at the Library of Congress*. – www.loc.gov
5. Maarten Brinkerink. *Europeana Sounds Receives High Praise*. – *Sound & Vision Blog*, 2017.
6. Europeana Radio. *Discover Europe's Sound Heritage*. – www.europeana.eu
7. National Gugak Center (Korea). – www.gugak.go.kr
8. Estonian Folklore Archives. – www.folklore.ee
9. Karimova N. *Musika arxivlarini raqamlashtirishda xalqaro tajriba*. – *TDIU Ilmiy axboroti*, 2022. – №3. – 22–25-b.
10. Raxmonov Sh. *Madaniy merosni raqamli formatda saqlash masalalari*. – *O'zDJTU Ilmiy to'plam*, 2021. – №1. – 17–19-b.
11. UNESCO. *World Sound Heritage Program*. – Paris: UNESCO, 2020.
12. "Raqamli O'zbekiston – 2030" konsepsiyasi. – Toshkent, 2021.

Lobar Mo'minova

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası o'qituvchisi
E-mail: muminova@gmail.com

O'ZBEK MILLIY MUSIQA MEROSI TARAQQIYOTIDA AN'ANA VA INNOVATSIYA DIALEKTIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbek milliy musiqa merosining tarixiy shakllanish bosqichlari, uslubiy xususiyatlari va ularning zamonaviy innovatsion jarayonlar bilan o'zaro aloqasi tahlil qilinadi. An'ana va innovatsiya o'rtasidagi dialektik munosabatlar musiqiy amaliyotda qanday namoyon bo'lishi, bu jarayonda ijodkor, pedagog va tinglovchi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: O'zbek milliy musiqa merosi, an'ana, innovatsiya, tarixiy-sistemali tahlil, maqom, folklor, modernizatsiya.

THE DIALECTICS OF TRADITION AND INNOVATION IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK NATIONAL MUSICAL HERITAGE

Abstract. This article analyzes the historical stages of formation and stylistic features of Uzbek national musical heritage, as well as their interaction with contemporary innovative processes. It explores how the dialectical relationship between tradition and innovation is manifested in musical practice and elucidates the roles of the creator, the educator, and the listener within this process.

Keywords: Uzbek national musical heritage, tradition, innovation, historical-systematic analysis, maqom, folklore, modernization.

O'zbek milliy musiqasi xalqimizning tarixiy xotirasi, madaniy o'zlik va milliy identigining ajralmas tarkibiy qismidir [1, 18-b]. U asrlar davomida shakllanib, og'zaki an'analar asosida avloddan-avlodga o'tgan holda boyib kelgan. Bugungi globallashuv jarayonida ushbu merosni asrab-avaylash, uni ilmiy asosda o'rganish va yangi avlodga yetkazish masalasi tobora dolzarb tus olmoqda [3, 56-b].

XXI asrda raqamli texnologiyalar, ommaviy madaniyat va global axborot oqimining kuchayishi milliy musiqiy qadriyatlarimizga ham yangi yondashuvlarni talab etmoqda [7, 22-b]. Shu nuqtayi nazardan O'zbek milliy musiqa merosini tarixiy-sistemali yondashuv asosida o'rganish, an'ana va innovatsiya o'rtasidagi dialektik munosabatlarni tahlil qilish zamon talabi bo'lib qolmoqda.

O'zbek milliy musiqasining tarixiy shakllanish bosqichlari

O'zbek musiqasi boy tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Uning shakllanish jarayonlari ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy omillar bilan chambarchas bog'liq [5, 14-b].

Qadimgi davr (mil. avv. II ming yillik – milodiy III asr)

Arxeologik topilmalar (Dalvarzintepa, Afrasiab freskalari) musiqaning qadimiy marosim shakllarini tasdiqlaydi [2, 73-b]. Musiqa bu davrda diniy va ma'naviy marosimlarda muhim rol o'ynagan.

Islomiy uyg'onish davri (IX – XII asrlar)

Bu davrda Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi allomalar musiqani ilmiy jihatdan o'rgandilar. Ayniqsa, Forobiyning "Musiqa ilmi haqida kitob" asari O'rta asr Sharq musiqa nazariyasining yuksak namunasi hisoblanadi [1, 102-b]. Musiqa fani "ilmlar sultoni" darajasida e'tirof etilgan [2, 148-b].

Temuriylar davri (XIV – XV asrlar)

Temuriylar saroyida musiqaga alohida e'tibor berilgan. Alisher Navoiy, Jomiy va Mirzo Ulug'bek davrida maqom san'ati taraqqiy etdi, hofizlik va sozandachilik maktablari shakllandi [5, 87-b]. Shu davrda Shashmaqom tizimining dastlabki shakllari yuzaga keldi [6, 33-b].

Xonliklar davri (XVIII – XIX asrlar)

Buxoro Shashmaqom maktabi, Xiva dutorchilik va baxshichilik an'analari, Qo'qon katta ashula maktabi – bular o'zbek musiqa merosining turli tarmoqlarini ifodalaydi [4, 61-b]. Og'zaki an'ana ustoz-shogird tizimi orqali davom etgan.

Sovet davri (XX asr)

1930-yilda tashkil etilgan O'zbekiston Davlat Konservatoriyasi milliy musiqa ta'limining markaziga aylandi [5, 201-b]. Shu davrda Shashmaqom ilk bor notaga

olinib, ilmiy o'rganila boshlandi [6, 119-b]. Biroq, ayrim hollarda an'anaviy musiqaga "eski qolip" sifatida qaralgan [3, 132-b].

Mustaqillikdan hozirgi davr (1991-yildan hozirgacha)

Mustaqillik yillarida milliy musiqa merosi qayta tiklandi. Maqom, baxshichilik, katta ashula va folklor yo'nalishlari rivoj topdi. Shashmaqom 2003-yilda YUNESCO tomonidan insoniyat nomoddiy madaniy merosi ro'yxatiga kiritildi [8].

2022–2024-yillar davomida milliy cholg'ular uchun yangi dasturlar yaratildi, raqamlashtirish loyihalari amalga oshirildi [9]. Bu esa, an'anaviy qadriyatlarni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirishning yaqqol ifodasidir [7, 44-b].

"An'ana" tushunchasi madaniyatning tarixiy xotirasida barqarorlik va avlodlar uzviyligini ta'minlaydi [10, 73-b]. O'zbek musiqa an'anasi – maqom, baxshichilik, hofizlik, marosim musiqasi, ustoz-shogird maktablari kabi elementlar majmuasidir [4, 98-b]. "Innovatsiya" esa, yangilanish, yangi texnologiyalar, raqamli muhit va global ta'sirlar orqali ifoda topadi [7, 88-b]. Musiqa san'atida innovatsiya – bu elektron asboblardan, multimedialik konsertlar, AR/VR formatdagi makom loyihalarini o'z ichiga oladi [9].

An'ana va innovatsiya dialektikasi: uyg'unlik misollarida

a) Shashmaqomda uyg'unlik

Og'zaki shakldagi Shashmaqom bugun akademik ijroga aylantirildi. Notaga olinishi, sahnalashtirilishi, kamer orkestrlar bilan ijro etilishi – bu innovatsion bosqichdir [6, 75-b].

b) Baxshichilikda yangi nafas

Yosh ijrochilar baxshichilikni rap va elektron musiqa bilan sintez qilmoqda, bu orqali yoshlar orasida milliy san'atga qiziqish ortmoqda [10, 133-b].

c) Dutor va tanburda modern amplifikatsiya

Zamonaviy audio-ovozlash va effektlar yordamida milliy cholg'ular yangi talqinda eshitilmoqda [7, 97-b].

Musiqa ta'limi va ilmiy izlanishlarda dialektik yondashuv

An'ana	Innovatsiya
Ustoz-shogird an'anasi	Musiq.edu.uz platformasida onlayn ta'lim
Og'zaki yod olish	QR-kodli darsliklar va notaga asoslangan ijro
Sinfiy ansambllar	Virtual konsertlar va onlayn orkestrlar
Mahalliy tajriba	Xalqaro master-klasslar va ZOOM mashg'ulotlar

Bu uyg'unlik milliy musiqa ta'limida yangicha yondashuvlarni shakllantirmoqda [11, 62-b]. Davlat siyosatida ham an'anani asrash va innovatsiyani qo'llab-quvvatlash birgalikda olib borilmoqda [9]. "Maqom" va "Baxshichilik" xalqaro festivallari – an'anani saqlashga, madaniy raqamlashtirish esa innovatsiyaga xizmat qilmoqda [8].

O'zbek milliy musiqa merosi – xalqimizning asrlar davomida shakllangan ma'naviy xazinasidir. U nafaqat estetik zavq manbai, balki milliy tafakkur, tarixiy xotira va ijtimoiy birlikning asosiy ko'zgusidir. Tarixiy-sistemali tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek musiqasi rivojlanishining har bir bosqichi ijtimoiy hayot, siyosiy tuzum va madaniy jarayonlar bilan bevosita uzviy aloqada bo'lgan [1, 18-b; 5, 201-b].

An'ana va innovatsiya o'rtasidagi dialektika zamonaviy musiqa rivojining bosh tamoyiliga aylangan. An'anaviy ustoz-shogird tizimi, og'zaki ijrochilik va milliy cholg'ular ijrosi bugun raqamli texnologiyalar, elektron sahna formatlari va global madaniy almashinuv sharoitida yangi mazmun kasb etmoqda [7, 44-b; 9]. Bu uyg'unlik orqali musiqiy merosimiz nafaqat saqlanmoqda, balki yangi estetik qiyofaga ega bo'lmoqda.

Zamonaviy texnologiyalar – raqamlashtirish, virtual konsertlar, 3D audio, AR/VR makom loyihalari – o'zbek musiqasini jahon miqyosida targ'ib etish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda [9]. Shu bilan birga, bu jarayonlar an'anani yo'qotmasdan, uning falsafiy va estetik asoslarini saqlagan holda amalga oshirilishi

zarur. Chunki an'ana – bu yangilik uchun poydevor, innovatsiya esa – uning tabiiy davomidir.

Ta'lim tizimida esa milliy musiqa fanlari bilan zamonaviy pedagogik metodlarni integratsiyalash orqali yangi avlod musiqa mutaxassislari shakllanmoqda [11, 62-b]. Ular nafaqat ijrochi, balki tadqiqotchi, media ijodkor va innovatsion loyiha mualliflari sifatida faoliyat yuritmoqdalar.

Xalqaro miqyosda esa Shashmaqom, baxshichilik va katta ashula singari yo'nalishlarning YUNESCO tomonidan e'tirof etilishi o'zbek musiqasining jahon madaniy merosidagi o'rini yanada mustahkamladi [8]. Bu esa milliy san'atimizni global miqyosda tanitishda an'ana va innovatsiyaning uyg'un amal qilayotganidan dalolat beradi.

Umuman olganda, o'zbek milliy musiqa merosining bugungi taraqqiyoti – bu tarixiy ildizlar va zamonaviy yangilanishlarning sintezidir. Bu sintez milliy o'zlikni asrab qolish, yosh avlodda estetik did va vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish, xalqaro maydonda milliy brend sifatida musiqamizni ilgari surish uchun mustahkam nazariy va amaliy zamin yaratmoqda. Shu bois, musiqa sohasida har bir yangilik – an'anaga tayanib, uni yangi shaklda ifodalashga qaratilishi zarur. Faqat shunda biz milliy musiqaning abadiyligi va zamon bilan hamnafasligini ta'minlay olamiz [10, 133-b].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Al-Farobiy. Musiqa ilmi haqida kitob.* – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. – 248-b.
2. *Beruniy A. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar.* – Toshkent: Fan, 1976. – 320-b.
3. *Karimov I. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch.* – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 170-b.
4. *Jo'rayev N. Maqom san'ati va milliy o'zlik.* – Toshkent: O'zRFA Matbuot xizmati, 2017. – 112-b.

5. Inoyatov U. *O'zbek musiqa madaniyati tarixi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – 214-b.
6. Xakimov N. *Shashmaqom: tarix, tizim va estetik tahlil*. – Buxoro: Buxoro, 2020. – 160-b.
7. Rashidov M. *Musiqa va zamonaviylik: innovatsion yondashuvlar*. – Samarqand: Zarafshon press, 2021. – 135-b.
8. UNESCO. *Nomoddiy madaniy meros ro'yxatlari*. – URL: <https://www.unesco.org>
9. *O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'atni 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi (2022-yil 23-avgustdagi PQ-366-son)*. – Lex.uz.
10. Bobomurodov A. *Folklor va zamon: yangilanish yo'llari*. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 185-b.
11. Turg'unov A. *Musiqa va ta'lim: zamonaviy metodik yondashuvlar*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 143-b.

Farrux Usmonov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Ashula va raqs yo'nalishi magistranti
E-mail: usmonovfarrux@gmail.com

YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISH VA TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA MUSIQA SAN'ATINING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada musiqa san'atining yoshlar tafakkurini rivojlantirish va ularning ma'naviyatini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Musiqa inson tafakkuriga qanday ta'sir ko'rsatishi, uning tarbiyaviy, ijtimoiy va psixologik jihatlari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Tadqiqot jarayonida musiqa orqali yoshlarning estetik dunyoqarashi, madaniy xabardorligi va ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan munosabatining shakllanishi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: musiqa san'ati, yoshlar tafakkuri, ma'naviyat, madaniy meros, neyrobiologik ta'sir, estetik tarbiya, milliy qadriyatlar.

THE ROLE OF MUSIC ART IN ENHANCING YOUTH SPIRITUALITY AND DEVELOPING THINKING

Abstract. This article analyzes the role of music in developing the thinking of young people and shaping their spirituality. The influence of music on human thinking, its educational, social and psychological aspects are highlighted based on scientific sources. In the process of research, the formation of the aesthetic worldview, cultural awareness and attitude of young people to spiritual values through music is studied.

Keywords: music art, youth thinking, spirituality, cultural heritage, neurobiological impact, aesthetic education, national values.

Musiqa san'ati inson tafakkurini shakllantirish, uning ma'naviy va estetik olamini boyitish, ruhiy dunyosini uyg'unlashtirish jarayonida muhim vositalardan biri hisoblanadi. Har bir millat o'z tarixiy taraqqiyotida musiqadan nafaqat ko'ngilochar vosita sifatida, balki tarbiyaviy, axloqiy, ruhiy hamda ijtimoiy ongini shakllantiruvchi kuch sifatida foydalangan [1, 12-b].

Musiqaning inson ruhiyatining eng nozik qatlamlariga ta'sir qiluvchi san'at turi sifatida qadimdan qadrlanib kelgan. Uning yordamida inson o'z his-tuyg'ularini ifoda etadi, ruhiy holatini engillashtiradi va estetik zavq oladi. Shu boisdan ham Sharq mutafakkirlari – Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Navoiy kabi allomalar musiqaning inson ruhiyatiga foydali ta'siri haqida chuqur ilmiy fikrlar bildirganlar [2, 36-b].

Forobiy o'zining “Musiqaning ilmi haqida katta kitob” asarida musiqani inson ruhiy muvozanatini tiklovchi vosita sifatida talqin etgan. Ibn Sino esa “Shifo” asarida musiqaning tibbiy va ruhiy ta'sirini ilmiy asosda tahlil qilgan [3, 74-b]. Bu esa musiqaning inson tafakkuriga ta'siri qadimdan ilmiy asosda o'rganib kelinganligini ko'rsatadi.

Zamonaviy neyrobiologiya fanida musiqa inson miyasining turli qismlarini faollashtiruvchi kuchli stimulyator sifatida qaratiladi. 2019-yilda Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi (APA) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda musiqa tinglash inson miyasida dofamin, serotonin va oksitotsin ajralishini faollashtirib, stress darajasini 65% gacha kamaytirishi aniqlangan [4, 27-b].

Oksford universiteti olimlari tomonidan 2021-yilda olib borilgan tadqiqotlarda esa musiqa tinglash vaqtida dofamin darajasi o'rtacha 9% ga oshgan. Bu jarayon insonda motivatsiya, quvonch va ijodiy faoliyatga bo'lgan qiziqishni kuchaytirgan [5, 66-b].

Daniel Levitin o'zining “This Is Your Brain on Music” asarida musiqaning inson miyasida kognitiv jarayonlarga bevosita ta'sir etishini ilmiy asosda isbotlagan. Unga ko'ra:

- musiqa miyada diqqat va xotirani boshqaruvchi markazlarni faollashtiradi;
- serotonin ishlab chiqarilishini oshirib, kayfiyatni ko'taradi;
- oksitotsin orqali ijtimoiy yaqinlik va mehr hissini mustahkamlaydi [6, 42-b].

Harvard Medical School tadqiqotchilari tomonidan 2021-yilda o'tkazilgan tajribalarda klassik musiqa tinglagan talabalarda stress gormoni – kortizol darajasi 42% ga pasaygani qayd etilgan [7, 31-b].

Jadval 1. Musiqaning inson miya faoliyatiga ta'siri

Neyrogormon	Musiqqa ta'siri	Natijasi
Dofamin	Miya mukofot tizimini faollashtiradi	Motivatsiya oshadi, ijodiy fikrlash kuchayadi
Serotonin	Klassik va milliy musiqa eshitilganda ishlab chiqiladi	Stress kamayadi, kayfiyat barqarorlashadi
Oksitotsin	Jamoaviy kuylash, orkestr musiqasi vaqtida ortadi	Ijtimoiy yaqinlik va ishonch mustahkamlanadi

Ushbu ilmiy dalillar shuni ko'rsatadiki, musiqa inson tafakkurining shakllanishi, ijodiy fikrlash va hissiy barqarorlikni saqlashda muhim neyrobiologik omil hisoblanadi.

Musiqa yoshlarning tarbiyasi, estetik didini shakllantirish va milliy qadriyatlarni anglashida beqiyos rol o'ynaydi. H.Sayfullayev o'zining "San'atshunoslik asoslari" asarida musiqa orqali yosh avlod ongida milliy identifikatsiya jarayoni tezlashishini ta'kidlaydi [8, 58-b].

A.Abdullayev esa "O'zbek musiqa san'ati tarixi" kitobida maqom, baxshichilik va xalq qo'shiqlari yoshlar ongida vatanparvarlik, g'urur va milliy iftixor tuyg'ularini mustahkamlayotganini ilmiy jihatdan asoslab beradi [9, 122-b].

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligining 2020-yilgi tadqiqotlariga ko'ra, 87% yoshlar milliy musiqa orqali o'z madaniy xabardorligini oshirganini bildirgan. Ayniqsa, 18–25 yosh oralig'idagi talabalar orasida bu ko'rsatkich eng yuqori bo'lgan [10, 14-b].

Jadval 2. Milliy musiqa va yoshlar orasidagi ijtimoiy natijalar

Tadqiqot manbasi	Asosiy natija	Ishtirokchilar soni
O'zbekiston Madaniyat vazirligi (2020)	87% yoshlar milliy musiqa orqali madaniy xabardorlikni oshirgan	1000 nafar talaba
Harvard Medical School (2021)	Stress darajasi 42% ga pasaygan	150 talaba
Oksford Universiteti (2021)	Dopamin darajasi 9% ga oshgan	Neyrobiologik tadqiqot

Sotsiologik so'rovlar natijasiga ko'ra, 78% yoshlar milliy musiqa ularning madaniy xabardorligini oshirishini, 65% esa ularning vatanparvarlik tuyg'usini kuchaytirishini aytgan [10, 16-b].

Globalashuv sharoitida yoshlar xorijiy musiqalarga keng imkoniyatga ega bo'lishmoqda. Bu esa milliy musiqa madaniyatiga bo'lgan e'tiborning pasayish xavfini keltirib chiqarmoqda [11, 71-b]. Shu sababli, milliy musiqani zamonaviy shakllarda targ'ib qilish dolzarb masalaga aylangan.

O'zbekistonda so'nggi yillarda "Maqom san'ati festivali", "Baxshichilik san'ati festivali", "Sharq taronalari" kabi tadbirlar orqali milliy musiqa keng targ'ib qilinmoqda [12, 5-b]. Bunday tashabbuslar yoshlar orasida milliy musiqaga bo'lgan qiziqishni oshirib, ularning madaniy immunitetini kuchaytiradi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda musiqa san'ati ta'lim tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Yaponiyada bolalar bog'chasidan boshlab musiqa majburiy dars sifatida o'qitiladi, Germaniyada esa musiqa madaniy integratsiyaning asosiy vositasi sifatida qaraladi [13, 23-b].

Jadval 3. Musiqa ta'limi va milliy musiqani targ'ib qilish tajribasi

Davlat	Musiqa ta'limining xususiyati	Maqsad
Yaponiya	Maktablarda musiqa darsi majburiy, milliy cholg'ular o'rgatiladi	Ijodiy fikrlash va madaniy identitetni mustahkamlash
Germaniya	Musiqa madaniy integratsiya vositasi sifatida targ'ib qilinadi	Ijtimoiy uyg'unlikni rivojlantirish
O'zbekiston	Maqom va baxshichilik festivallari, musiqiy dasturlar amalga oshirilmoqda	Milliy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, musiqa san'ati inson tafakkuri, ma'naviyati va ijtimoiy rivojlanishining ajralmas qismidir. U:

- miyada neyrobiologik ijobiy jarayonlarni rag'batlantiradi;
- yoshlarning estetik va milliy qadriyatlarga bo'lgan munosabatini shakllantiradi;
- ijtimoiy moslashuv va stressni yengishda muhim psixologik vosita sifatida xizmat qiladi.

Tavsiyalar:

Ta'lim tizimida musiqa fanining rolini oshirish – maktab va oliy ta'lim muassasalarida milliy musiqa bo'yicha maxsus modullar tashkil etish zarur.

Milliy va zamonaviy musiqaning uyg'unligini ta'minlash – milliy kuylar asosida yangi, zamonaviy formatdagi musiqiy loyihalar yaratish lozim.

Raqamli texnologiyalar orqali milliy musiqani targ'ib qilish – onlayn platformalar, podkastlar va ijtimoiy tarmoqlarda milliy musiqani targ'ib etish zarur.

Ilmiy tadqiqotlar sonini ko'paytirish – musiqa va neyropsixologiya sohasida milliy tadqiqotlarni rivojlantirish kerak.

Xalqaro hamkorlikni kengaytirish – rivojlangan mamlakatlar tajribasidan foydalanib, o'zbek musiqasini jahon sahnasida targ'ib qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I. *Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch.* – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176-b.
2. Forobiy A. *Musiqa ilmi haqida katta kitob.* – Toshkent: Fan, 1998. – 320-b.
3. Ibn Sino. *Kitob ash-shifo.* – Qohira: Al-Azhar Press, 1956. – 210-b.
4. Thoma M. et al. *The Effect of Music on Stress Levels.* // *American Psychological Association Journal*, 2019. – №12. – p p-18–25.
5. Zatorre R., Salimpoor V. *Neurobiological Effects of Music.* // *Oxford University Research Papers*, 2021. – pp-65–70.
6. Levitin D. *This Is Your Brain on Music.* – New York: Penguin, 2006. – p-322.
7. Harvard Health Publishing. *Effects of Classical Music on Stress Reduction.* – Boston, 2021. – pp-31–38.
8. Sayfullayev H. *San'atshunoslik asoslari.* – Toshkent: O'zbekiston FA, 2020. – 180-b.
9. Abdullayev A. *O'zbek musiqa san'ati tarixi.* – Toshkent: Fan, 2015. – 230-b.
10. O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. *Milliy musiqa bo'yicha tadqiqot hisobotlari.* – Toshkent, 2020. – 25-b.

11. Abdullayev S. *Milliy musiqa va globallashuv*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021. – 142-b.
12. Madaniyat vazirligi. *Milliy musiqani targ'ib qilish bo'yicha davlat dasturi*. – Toshkent, 2019. – 28-b.
13. *Yaponiyada musiqa ta'limi tizimi*. // *Japan Education Review*, 2020. – №3. – pp-22–26.

Abduxalil Mavrulov

*O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
professori, tarix fanlari doktori
E-mail: mavrulov54@icloud.com*

IJTIMOY-MA'NAVY MUHIT BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA ZIYOLILAR O'RNI MASALASIGA DOIR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada, sovet mustabid tuzumi sharoitida o'zbek ziyolilariga nisbatan olib borilgan siyosat, har qadamda ularni ta'qib etishga qaratilgan munosabatlar, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashda ziyolilarning o'rni masalasi, mustaqillik davriga kelib jadidlarga berilgan xolisona baho va bugungi kun ziyolisiga qo'yilgan talablar haqida bahs yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy muhit, ziyoli, jadid, mustaqillik, muammo, Yangi O'zbekiston, kelajak, ta'lim, tarbiya.*

ON THE ISSUE OF THE PLACE OF INTELLECTUALS IN ENSURING THE STABILITY OF THE SOCIO-SPIRITUAL ENVIRONMENT.

Abstract. *This article discusses the policy pursued against Uzbek intellectuals under the Soviet authoritarian regime, the attitude aimed at persecuting them at every step, the role of intellectuals in ensuring the stability of the socio-spiritual environment, the objective assessment given to the Jadids in the period of independence, and the demands placed on today's intellectuals.*

Keywords: *social environment, intellectual, Jadid, independence, issue, New Uzbekistan, future, education, upbringing.*

Bugungi shiddat bilan kuchayib borayotgan globallashuv jarayonlari jahon miqyosida ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligiga o'ziga xos tarzda ba'zan ijobiy, ayrim hollarda salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday holni Yangi O'zbekiston misolida ham ko'rish mumkin. Masalan, tinchlik, ijtimoiy hamkorlik, barqaror taraqqiyot masalalari mamlakatimizda ham eng muhim ijtimoiy qadriyatlar sifatida tan olinmoqda va unga amal qilinmoqda. Buni davlat rahbarining xalqaro

miqyosdagi sa'y-harakatlari, tinchlik va barqarorlikni ta'minlashga yordam beradigan ko'plab tashabbuslarida ham ko'rish mumkin.

Ayni paytda, globallashuvni jamiyat ijtimoiy-ma'naviy muhitiga salbiy ta'sirini ham har qadamda ko'rish mumkin. Ijtimoiy-ma'naviy muhitning beqarorlashuviga ayrim hollarda jamiyatda sodir bo'layotgan ma'naviyatsizlik, axloqsizlik, qadriyatlarning yemirila borishi, mafkuraviy bo'shliq, g'oyasizlik kabi salbiy holatlar jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Nazarimda, jamiyat ijtimoiy-ma'naviy muhitini barqarorlashtirishga ijobiy ta'sir etuvchi omillar juda ko'p bo'lsa-da, biroq, bu jarayonda ziyolilarning o'rni va roli alohida kasb etadi. Tarixchi bo'lganim uchun yaqin tariximiz, sovet mustabid tuzumi sharoitida o'zbek ziyolilariga nisbatan olib borilgan siyosat, har qadamda ularni ta'qib etishdan iborat munosabatni tahlil qilishga harakat qildim.

Gap shundan iboratki, mustabid tuzum maddohlari ziyolilarni "dushman tabaqa" sifatida quvg'unga olib, ular faoliyatidan har qadamda "siyosiy-mafkuraviy buzg'unchilik elementlari"ni qidirdilar. "Milliylik", "milliy o'zlik", "o'zbek", "milliy madaniyat" kabi so'zlar va tushunchalardan shu darajada azoblanardilarki, pirovard natijada bunday so'zlarni tilga olganlar asta-sekin maxsus organlarning "qora ro'yxati"ga kiritildilar, keyinchalik ular qatag'on qilindilar.

Shu nuqtayi nazardan qayd etish kerakki, sovet mustabid tuzumi tom ma'noda milliy ziyolilarimiz uchun og'ir davrlar bo'ldi. Adolatni istash, to'g'ri gapni gapirish, milliy manfaatni himoya qilish, hattoki, ajdodlar ruhini shod etish kabi azaliy qadriyatlar oyoq-osti qilindi. Ziyolilar tomonidan yaratilgan har bir asar shubha ostiga olindi, ming chig'iriqdan o'tkazilib, g'oyaviy-siyosiy andozalar orqali tahlil etildi.

Essiz, o'sha davrlar, qanchadan-qancha davlatimiz, millatimiz tarixiga, milliy o'zlik va mentalitetimizga, buyuk bobolarimiz ijodiga bag'ishlangan asarlar atayin yo'q qilindi, bunday asarlar mualliflari esa quvg'unga olindi. Eng yomoni shu bo'ldiki, ayrim e'tiqodi sust, qiyinchiliklar oldida esankiragan, sovet davlatining arzimagan "rahmatlari-yu mukofotlari" oldida milliy manfaatlarni inkor etgan

manqurlarning paydo bo'lishi jamiyatda jiddiy ijtimoiy bo'linishning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Bular oqibatida ma'naviy tanazzul yuz berdi.

Boshqa tarafdin, o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlangan jahoniy ma'naviy buzilishlar o'zining o'tkir salbiy ta'sirini hali ham ko'rsatib kelmoqda. Boz ustiga ular yanada "takomillashib" bormoqda. "Eng rivojlangan mamlakatlar ham barham bera olmayotgan ma'naviy tanazzul balosi, – deb yozadi mamlakat rahbari Shavkat Mirziyoyev, – aynan o'sha, bundan 60-70 yil ilgari ko'plab taniqli olimlar tomonidan ishlab chiqilgan, hayotga zudlik bilan tatbiq etilgan va insoniyatni ma'naviy g'ariblashtirishga olib kelgan ma'naviyatsizlik va g'oyasizlik texnologiyalarining natijasi ekani bugun ko'pchilikka ayon. Ammo o'tgan asrning 70-yillariga kelib ushbu tamoyillar ustuvor qiyofa kasb etib, ular asosidagi texnologiyalar jamiyat hayoti va odamlar tafakkurini buzib bo'lgan, ya'ni "poyezd ketib bo'lgan", jamiyat, ayniqsa, yoshlar o'zgargan, ularning ongi va tafakkuriga buzg'unchi g'oyalar ta'siri o'rnashib qolgan edi. Oqibati esa ma'lum"

[1, 233-b]. Endi-chi, endi vaziyat mutlaqo o'zgardi. Mustaqillik tufayli milliy ziyolilarimizning ko'krigiga shabboda tega boshladi, tom ma'nodagi ijod va yaratish erkinligiga erishila boshlandi. Bu jarayon, ayniqsa, keyingi sakkiz-to'qqiz yil ichida jiddiy rivojlandi. Agar sovet davrida rasmiy hokimiyat ziyolilar timsolida o'zining "ashaddiy dushmani"ni ko'rgan bo'lsa, keyingi yillarda bu toifa kishilar jamiyatda to'planib qolgan turli muammolarni hal etishga, uning samarali yo'llarini topishga jiddiy kirishgan, mamlakat farovonligi yo'lida faol harakat qiluvchi ijtimoiy tabaqa sifatida tanila boshladilar.

Boshqacha so'z bilan aytganda, bugungi ziyolilar Yangi O'zbekistonni, Uchinchi Renessansni barpo etishning ilmiy-konseptual va adabiy-badiiy poydevorini qurishga bel bog'lagan kishilar tarzida mamlakat aholisi tomonidan tan olinmoqda. Eng muhimi, mamlakat rahbariyati yangi jamiyat va ma'naviy makon, ma'rifatli davlat barpo etishda ziyolilar bosh rolni o'ynashi lozimligini ochiq e'tirof etmoqda. Bu esa, mamlakat rahbarining amaliy harakatlarida, davlat dasturlarida, real hayotda o'z aksini topmoqda.

Bugungi Yangi O'zbekiston rahbariyati ziyolilarga millat gullari, millat fidoiylari sifatida qaramoqda, jamiyatda to'planib qolgan muammolarni bartaraf etishda, globallashtirish jarayonida kuchayib borayotgan ichki va tashqi tahdidlarni zararsizlantirishda ularga alohida e'tibor bermoqda. Bekorga mamlakat rahbari Shavkat Mirziyoyev: "Vatan va xalq taqdiriga nisbatan tahdidlar kuchaygan vaziyatda aynan millat fidoiylari – uyg'oq qalbli ziyolilar, shoir va adiblar, san'at namoyandalari, ma'naviyat va ma'rifat sohasi xodimlari jasorat bilan maydonga chiqqanlar. XX asr boshlarida xalqimizni ozodlik va ilm-ma'rifat uchun kurashga chorlagan jadid bobolarimizni eslaylik", – demagan [2, 5-b].

Agar muhtaram Prezidentimizning yuqoridagi fikriga tayanadigan bo'lsak, unda Vatan va xalq taqdiriga nisbatan tahdidlar bugungi kunda ham tobora kuchayib bormoqda. Jahoniy globallashtirish tufayli milliy o'zlikka qarshi qaratilgan tahdidlar, o'z maqsadiga boshqa davlatlar hisobiga erishishdan iborat geopolitik manfaatlar barcha mintaqalar va davlatlar qatori yurtimizga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Endi bundan ko'z yumib bo'lmaydi.

Ana shu tahdidlar-u g'arazli niyatlarga burkangan, faqat o'zini o'ylagan egoistik manfaatlar har bir davlatning ziyolilari, ilm-fan arboblari, madaniyat va ma'naviyat fidoiylaridan mavjud tahdidlarga jiddiy munosabatda bo'lishni talab etmoqda. Shu ma'noda mamlakatimizda ziyolilarning ijtimoiy-mafkuraviy faolligini oshirish, dunyoda yuz berayotgan voqea-hodisalarni sergaklik bilan tahlil qilish, fuqarolarimizni turli ichki va tashqi tahdidlardan ogohlantirib turishdan iborat vazifalarni sidqidildan bajarish nazarimizda, muhim, ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur vazifalarning o'ta jiddiyligiga diqqat qaratgan holda mamlakat rahbari ziyolilarni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilgan choralarni ko'rmoqda. Masalan, afsuski, yaqin-yaqingacha ham ko'p ming sonli ziyolilarimizni qo'llab-quvvatlashning aniq rejalashtirilgan tizimi shakllanmagan edi. Mamlakat rahbarining shaxsan tashabbusi bilan ziyolilar ustidan homiylik harakati keng tus ola boshladi.

Ayniqsa, 2017 yilning 3 avgustida davlat rahbarining ziyolilar, madaniyat, san'at xodimlari bilan o'tkazgan tarixiy uchrashuvi bu borada katta ahamiyatga ega bo'ldi. O'shanda yurtimizdagi ijodiy tashkilotlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida 70 ga yaqin "Do'stlar klubi" tashkil etilgan edi. Qisqa muddatda bu yo'nalishda 100 milliard so'mga yaqin homiylik yordami ko'rsatildi. Shuning hisobidan ijodiy tashkilotlar faoliyatini yanada rivojlantirish, adib va san'atkorlar, ziyolilarimizni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashga qaratilgan muhim chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ayniqsa, yosh ziyolilarni, iste'dodli yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash maqsadida Zomin ijodiy seminarining qayta tiklanishi, ijodkor ziyolilar uchun turli sihatgohlarning barpo etilishi – bularning bari ziyolilarning jamiyatdagi ijtimoiy faolligini oshirishda muayyan ahamiyat kasb etdi.

Mamlakat ziyolilarini moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan ibratli ishlar to'g'risida fikr ketganda o'sha tarixiy yig'ilishda mamlakat rahbari tomonidan ijodiy ishlarga ijtimoiy buyurtma berilishi bilan bog'liq masalani alohida ta'kidlash kerak. Haqiqatdan ham, bunday tizimning yaratilishi madaniyat va san'at xodimlari, adabiyot darg'alarining xalqimizda bugungi dunyoda sodir bo'layotgan voqealarga nisbatan teran munosabatda bo'lish kayfiyatining shakllanishiga, jamiyatda mavjud muammolarni anglab yetish va ularni hal etishga jamoatchilik fikrining yuzaga keltirishdagi o'rni benihoya katta bo'ldi.

Shubhasiz, bunday tadbirlar Yangi O'zbekiston ziyolilarida ijodiy kayfiyatning, ijtimoiy faollik muhitining shakllanishiga kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bugun uyg'oq qalbli ziyolilarimiz Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renessans barpo etishning eng oldingi saflarida mehnat qilmoqdalar, ular tomonidan yaratilgan adabiy-badiiy asarlar, madaniyat va san'at namunalari xalqimiz tarafidan qizg'in kutib olinmoqda.

Men maqola boshida Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazida o'tkazilgan tadbir va unda turli soha ziyolilarining bir tan-u bir jon bo'lib suhbat qurishganini, yutuqlarimiz-u muammolarimiz, ularning yechimlari haqida fikrlashganini bekorga keltirmadim. Biz bugun yangi jamiyat barpo etar ekanmiz,

uni barpo etuvchilarning eski konservativ tafakkur tarzi bilan aslo qurish mumkin emasligini ko'p bora qayd etamiz. Ana shu jamiyatni barpo etuvchilarni tarbiyalaydigan, muammoli dunyoda fuqarolarimiz, ayniqsa, yoshlarimizning noto'g'ri yo'llarga kirib ketishlarining oldini olishda, shubhasiz, ziyolilarimiz xizmati katta.

Biroq, keyingi paytlarda turli davralarda turli toifadagi ziyolilarimizning mashvaratlarida ishtirok etib, ular tomonidan bildiriladigan ayrim mulohazalarini tinglab, nahotki, shu o'zbek milliy ziyolilarimiz "kuch-qudrati" bilan yangi jamiyat quramiz, deging keladi. Darhaqiqat, millatni millat qiladigan, jamiyatni birlashtiradigan qatlam bu – milliy ziyolilarimiz hisoblanadi.

Xizmat safarlari, turli ijodiy uchrashuvlar chog'ida ba'zi milliy ziyolilarimizning barpo etilayotgan davlat, taraqqiyotimizning eng ustuvor yo'nalishlari, shaxs-jamiyat-davlat tamoyillari haqidagi mulohazalarini tinglab, ularning o'zlari bilan hali jiddiy ishlar olib borish lozimligini anglab yetaman. Gap bu yerda ba'zi ziyolilarimizning biz yuqorida qayd etgan masalalar bo'yicha bilim saviyalarining pastligi xususida ham emas. Gap, eng avvalo, ularni tinglab, ulardan "bilim" olayotgan yoshlar, aholining turli qatlamlari haqida ketmoqda. Taassuflar bo'lsinki, ayrim hollarda milliy mustaqilligimizga 34 yil to'lganiga, bu yillarda, ayniqsa, so'nggi 8-9 yillar davomida qo'lga kiritgan yutuqlarimizni xalqimiz, shuningdek, jahon jamoatchiligi tan olib turgan bir paytda sovet mustabid tuzumini qo'msaydiganlar ham yo'q emasligi barchamizni tashvishga, xavotirga solish kerak.

Qolaversa, mamlakatimiz rahbari bot-bot ma'rifatli davlat, ma'rifatli jamiyat, yangi ma'naviy makon, Uchinchi Renessans, uning mamlakat va jamiyat taraqqiyotidagi o'рни haqida kuyinib gapiradi. Ayrim paytlari milliy tariximizni yaxshi bilmaganligimiz uchun qator prinsipial masalalarda adashamiz, xato fikrlar gapirib o'quvchilarni adashtiramiz.

Afsuski, mening bu fikrlarimda ortiqcha oshirish yo'q. Boz ustiga ayrim ziyolilarimiz o'zining jamiyatda tutish odobi nuqtayi nazaridan ham boshqalarga ibrat bo'la olmayapti. Bu esa, ba'zan aholining muayyan qismida noroziliklarga sabab bo'lmoqda.

Mening nazarimda buning qator sabablari borgan o'xshaydi. Eng avvalo, ziyolilarning mansab-u martabasini oshirishga e'tibor qaratish lozim, deb o'ylaymiz. Buning uchun mamlakat rahbari barcha tashkiliy, huquqiy-me'yoriy masalalarni allaqachon hal qilib berdi. Biz ularning ayrimlari haqida avvalroq gapirishgan edik. Endi gap bizning o'zimizda, ziyolilarda qoldi, desak to'g'ri bo'lar edi.

Shu o'rinda ziyolining mas'uliyati, degan gap, nazarimizda muhim ahamiyatga ega. Barchamizning xabarimiz bor – mustaqillikning dastlabki 20-25 yili mobaynida ziyoli “paytavasiga qurt” tushgan edi. Ziyoli har qadamda jamiyatning eng pastki qatlami sifatida ko'rilar, ularning ijtimoiy nufuzi juda tushib ketgan edi. Bu borada, ayniqsa xalqimiz ko'nglidan chuqur joy olgan qiziqchimiz Hojiboy Tojiboyevning o'qituvchilar haqidagi hangomalarini bir eslaylik. Bugun-chi, Yangi O'zbekiston jamiyatida ziyoli o'zining tom ma'nodagi o'rniga ega bo'lib bormoqda.

Ayni shu o'rinda ziyolining o'z mas'uliyatini chuqur his etishi masalasi muhim o'ringa ega bo'lmoqda. Xo'sh, bugungi ziyoli mas'uliyatini oshirish uchun nima qilish kerak?

Birinchidan, bugungi ziyoli o'zining ustida tinimsiz ishlashi, ayniqsa, davlat va jamiyat taraqqiyotining ustuvor tamoyillari haqidagi bilimlarini mukammal bilishi lozim, deb o'ylaymiz. Yangi O'zbekistonni barpo etishning nazariy-konseptual masalalarini bilmasdan turib u haqida kitob yozish, spektakl, kino asarlari yaratish mumkinmi? Shu nuqtayi nazaridan, ziyolining bugungi mas'uliyati uning davlat va jamiyat qurilishi haqida bilimlarining saviyasiga bog'liq, deb o'ylaymiz. Unutmaslik kerakki, haqiqiy asar uning badiiy qudrati va ijtimoiy kuchi uyg'unligidagina yaratilishi mumkin.

Ikkinchidan, ziyoli jamiyat taraqqiyoti, unda shaxslar o'rnini doimo his etib turuvchi barometr bo'lishi lozim, deb hisoblaymiz. Gap shundan iboratki, bugungi tez rivojlanayotgan dunyoda jamiyat a'zolarining yuksak ma'naviy talablari ham ortib bormoqda. Bunday talablarni birdaniga anglash juda qiyin. Shuning uchun ham ziyolidan o'tkir zehn, yaxshi bilan yomonning farqini aniqlay oladigan, hayotni teran tahlil qiladigan sinchkov nigoh kerak.

Jamiyat hayotida ziyoli mas'uliyatining ortib borishiga undayotgan omillardan yana biri aholi, ayniqsa yoshlar ma'naviy-madaniy ehtiyojlarining tobora ortib borishi va bu ehtiyojlarni samarali qondirish bilan bog'liqdir. Haqiqatdan ham, tabiiy ehtiyojlar kabi insonning ma'naviy-madaniy ehtiyojlari ham tinimsiz ravishda ortib boradi. Agar ziyoli mazkur ehtiyojlar iyerarxiyasidagi muayyan tizimni, ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlarni aniqlay olmas ekan, bundan jamiyat zarar ko'rishi mumkin.

Uchinchidan, ziyoli mas'uliyati har bir insonni ezgu maqsadlar, strategik mo'ljallar sari safarbar etishga undaydi. Bunday maqsadlar esa davlat rahbarining quyidagi fikrlarida aniq-ravshan bayon etilgan: "Biz bugun bashariyatning azaliy orzusi bo'lgan inson qadr-qimmati, huquq va erkinliklari ustuvor bo'lgan, farovonlik va taraqqiyot, imkoniyatlar va ezgu niyatlarning ro'yobga chiqishi uchun zarur sharoitlar yaratilgan, adolat, hamkorlik, tenglik va qonun ustuvorligi kabi demokratik tamoyillar mustahkam qaror topgan, tinchlik-totuvlik va osoyishtalik hukmron bo'lgan, barqaror rivojlanayotgan dunyo sari intilmoqdamiz" [3, 5-b]. Nazarimizda, bugungi ziyoli xalqimizning ana shu maqsadlarga erishishni badiiy obrazlarda, ishonarli tarzda yaratib berishi lozim, deb o'ylaymiz.

Masalaning shu taxlitda qo'yilishining yana bir muhim sababi bor. Gap bugungi kun qahramoni obrazini yaratish haqida ketayotganini zukko o'quvchi allaqachon anglab yetgan bo'lishi kerak. Bugungi kun qahramoni faqat qo'l kuchi bilan moddiy ne'matlar yaratadigangina emas. U eng avvalo ma'rifatli inson, davlat va jamiyat taraqqiyotida o'z shaxsiy hissasi borligini seza-digan, ijtimoiy faol, ayni paytda siyosiy-mafkuraviy jihatdan sergak shaxsdir. Bugungi Yangi O'zbekiston uchun ana shunday zamon qahramonlari qanchalar darajada kerak bo'lsa, ularning yaratilishida ziyoli mas'uliyati ham shunchalar zarur, deb o'ylaymiz.

To'rtinchidan, bugungi o'zbek milliy ziyolisi jamiyat ijtimoiy hayotida shu darajada kerakki, u bir tomondan amalga oshayotgan tub islohotlar mazmun-mohiyatini tushuntirib bersa, boshqa tomondan bizga endi har tarafdin xuruj qilib turgan tahdidlarni ko'ra bilishi, ularni tahlil qila olishi lozim. Bu juda murakkab vazifa. Ammo, unga panja ortidan qarash esa mutlaqo mumkin emas.

Shuning uchun ham muhtaram Prezidentimiz barcha ziyolilar timsolida ma'naviyat boshqa sohalardan o'n qadam oldinda yurishi kerak, ma'naviyat yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak, deb qayd etmagan.

Bugun butun dunyoda buzg'unchi mafkuralar insonlar, insoniyat orasiga radikal g'oyalar, adolatsizlik, tengsizlik, zo'ravonlik, shafqatsizlik kabi "g'oyalar" urug'ini sepishga keng ahamiyat bermoqda. Buning natijasida an'anaviy qadriyatlarga mos kelmaydigan qadriyatlarni targ'ib qilish, milliy qadriyatlarni "ekspertiza"dan o'tkazish rasm bo'lmoqda. Buzg'unchi mafkuralar ko'pincha o'z izdoshlarida jamiyatning eng yaxshi holatiga o'tmishda erishilgan, degan ishonchni uyg'otishga urinmoqda.

Shuningdek, vayronkor mafkuralarning asosiy elementlaridan biri boshqa guruhlar, irq, dinlar yoki madaniyatlardan ustunlik hissini yaratishga qaratilgandir. Ksenofobiya, nafrat va kamsitish maqsadlariga erishish bugungi kunda avj olaypti. Bular esa buzg'unchi g'oyalarni targ'ib qiluvchi filmlar va seriallar qahramonlari vositasida g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarni oqlaydigan ideallashtirilgan obrazlarning yaratilishiga olib kelmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar esa yoshlar orasida azaldan shakllangan ijtimoiy-ma'naviy me'yorlarni buzib, o'z chiqishlarida ekstremal holatlarni ko'paytirmoqda.

Ana shunday holat esa milliy ziyolilarimiz mas'uliyatini yanada oshirishni talab etmoqda. Vayronkor mafkuralar yoshlarimiz tafakkur tarzini butunlay izdan chiqarib tashlash imkoniyatlariga ega. Agar biz bugun tobora ham shakl, ham mazmun jihatidan taraqqiy etib borayotgan ijtimoiy tarmoqlarga o'z vaqtida javob bera olmas ekanmiz, unda ko'p narsani yo'qotib qo'yish xavfi bor.

Nazarimda, endi yoshlarimizni "esli bo'lg'in", "axloqli bo'lg'in", "yaxshi bo'lg'in", degan nasihatlar bilan tarbiyalash tobora qiyinlashib boraveradiganga o'xshaydi. Nima, bolalarimiz o'sha gaplarni eshitmaganmi, bilmaydimi? Juda yaxshi bilishadi. Hamma gap, yoshlarimiz bilgan gapning, egallagan bilimining kuchli e'tiqodga aylanmaganidir. Endi biz, ziyolilar ijtimoiy tarmoqlardan keng foydalanmas ekanmiz, yoshlarga kuchli ta'sir qiladigan zamonaviy tarbiya usullaridan foydalanmas ekanmiz, bu ishlarimiz jamiyat kutgan ijtimoiy samarani

berishi qiyin. Shu asnoda ziyolilarning jamiyat barqarorligi yo'lidagi mas'uliyati tobora ortib boraveradi.

Beshinchidan, ziyoli millatni uyg'otishi kerak. Jadid bobolarimiz millatni uyg'otish o'zlarining eng muhim, eng muqaddas vazifalari ekanligini takrorlagan edilar. Haqiqatdan ham, davlat va jamiyat taraqqiyoti qalbi nurga to'lgan, ko'zi ochiq, g'aflatdan begona, vijdoni pok insonlar bilangina ta'minlanishi mumkin. Biroq, uyqudagi xalqni uyg'otuvchi esa ziyolilar hisoblanadi.

Shu ma'noda qayd etish kerakki, ziyolining millatni uyg'otishi, uni ulug' ishlarga, yaratuvchanlik sifatlarining shakllantirishga safarbar etishi uchun bilimlilik darajasining o'zi yetarli emas, deb o'ylayman. "O'qimishli" boshqa, "ziyolilik" boshqa. Keling, shu o'rinda taniqli olim, akademik D.Lixachevning quyidagi fikrlariga diqqat qarataylik: haqiqiy ziyoli insonni hamma bilimlaridan judo qiling, xotirasidan ayiring. Dunyodagi barcha narsa esidan chiqsin, adabiyotdagi klassiklarni tanimasin, buyuk san'at asarlaridan xabari bo'lmasin, muhim tarixiy voqealarni yodidan chiqarsin, lekin shunda ham intellektual boyliklarni qabul qila olsa, tarixga qiziqsa, estetik didga ega bo'lsa, hayratlantirish uchun yaratilgan haqiqiy san'at asarini qo'pol "axlatdan" farqlay olsa, tabiatning go'zalligidan ilhomlana olsa, boshqa insonning xarakteri va individualligini tushuna olsa, uning o'rniga o'zini qo'yib, uni tushuna olsa, unga yordam bersa, qo'pollik qilmasa, befarqlik, ichiqoralik, hasad qilmasa, boshqalarni qadrlay olsa, qadimgi madaniyatlarga hurmat bilan qarasa, tarbiyali inson ko'nikmalarini ko'rsata olsa, axloqiy savollarda qabul qilgan qarorlariga mas'uliyatni his etsa, o'z tilining boyligi va aniqligidan foydalana olsa – mana bu ziyoli inson.

Darhaqiqat, mohiyatan juda mantiqli, chiroyli ta'rif. Ziyoli inson o'z shaxsiy manfaatlarini davlat va jamiyat manfaatlari, odamlar xursandchiligi-yu tashvishlari bilan uyg'unlashtira oladigan shaxs hisoblanadi. Boshqacha aytganda, tom ma'nodagi ziyoli odamlarni fazilatlariga eltuvchi va ularni razolatdan uzoqlashtiruvchi, buyuk kuchga ega insondir. Shu ma'noda har qanday jamiyatda ziyolining mas'uliyati aholining boshqa tabaqalariga qaraganda ming chandon keng va chuqurdir.

Oltinchidan, har doim ham jamiyat qadriyatlarining o'lchov birligi – bu insonga bo'lgan munosabatdir. Yana shu narsa ma'lumki, o'zini jamiyat manfaatlariga xizmat qilishga bag'ishlagan insonlar bilan milliy elita shakllanadi. Xo'sh, milliy elitaning sifatlari nimalardan iborat? Bizning nazarimizda ular quyidagilardan tashkil topadi: u mas'uliyatli, doimo o'z ustida ishlashga tayyor, ruhan tetik, sodiq qoluvchi, sinmas, sadoqatli, ehtiyotkor, axloqli, adolatli, mo'tadil-kamsuqum, fidokorlikka o'rgangan, to'g'ri va zarur ish qilayotganiga ishonchi komil, jamiyat manfaatlariga xizmat qiladigan, jasur. Bu jarayonda milliy ziyolilarimizning mas'uliyati yanada oshadi.

Biz bu fikrni bekorga aytayotganimiz yo'q. Gap shundaki, oldimizda xilma-xil va qiziqarli, ba'zan barchani ham hayratga, ham qo'rquvga soladigan muammolar ko'payib bormoqda. Ular ichida eng jiddiy va muhimi – insoniyatning o'zgarishiga olib keluvchi yangi texnologik inqilobni tushunish va shakllantirishdir. Biz yashash tarzimiz, ish faoliyatimiz va o'zaro munosabatlarimizni tubdan o'zgartirib yuboruvchi inqilob ostonasida turibmiz. Bugungi ko'lami va murakkabligi jihatidan “to'rtinchi sanoat inqilobi” deb nomlangan hodisa insoniyat boshidan kechirgan hech bir jarayonga o'xshamaydi.

Ana shunday sharoitda insoniyat hayot mazmunini topishda qiynalmoqda. Yoshlarimiz qadriyatlar iyerarxiyasida nimalar turishi kerakligini aniqlashda xatolarga yo'l qo'ymoqda. Eng yomoni ba'zi e'tiqodi sust yoshlarimiz bir nechta shaxsiyatga ega bo'lish ehtimoli kuchayib bormoqda. Bu juda xavfli holat.

Bir paytlar ana shunday tahlikali holat yuzaga kelganda milliy ziyolilarimizning gullari, milliy elitamizning qaymog'i bo'lgan jadid bobolarimiz ham tashvish chekib yaxshi o'qimasdan, kaptarbozlik, bedanabozlik, qimorbozlik ishlari bilan band bo'lganlarning hech qachon biri ikki bo'lmasligini bot-bot ta'kidlaganlar. Jumladan, jadid taraqqiyparvarlardan Tavallo (1883–1937 yillar) o'zining “Ilm natijalari” maqolasida shunday yozadi: “Ey qardoshlarim, yoshlarning baxtli yashamoqlari bizlarning ijtihodimizga bog'liqdur. Agarda yoshlar tarbiyasiz o'ssalar, bir kun bular siz bilan bizni duobad qilurlar, nafrat etarlar. Agarda bizlar yoshlikdan yaxshi tarbiyat qilsak, dunyoda rohat yashab, boshqalar kabi dunyodin

bearmon ketarlar. Agarda bizlar uxlab yotsak, millatimizning bog'i hayotiga chechaklar o'tquzib, umid gullarin quruturmuz. Bizlarga dunyoda na kerak: o'qimoq, maishatidin bahralanmoq, Yovrupo maktablarinda tarbiya ko'rmak. Yetar bizlarga uloq chopmoq, bachcha o'ynamoq, to'y to'ylamoq" [4, 247-b].

Ushbu iqtibosdan milliy ziyolilarning tom ma'nodagi mas'uliyat hissi ko'rinib turibdi. Bobomiz yoshlar kelajagini o'z mas'uliyatida, millatni uyg'otishda ko'rmoqda.

Afsuski, bugungi kun ham o'zining mohiyati, xavf-xatarlarga to'lib-toshganligi bilan barchani tashvishga solmoqda. Ma'naviyatsizlik ortib bormoqda. Buning oqibatida jamiyatda odamlarning milliy madaniy merosdan begonalashuvi, an'anaviy qadriyatlarni eskilik qoldig'i sifatida to'g'ridan-to'g'ri inkor etilishi, e'tiqodi sust, davlat va jamiyat manfaatlariga nisbatan bepisandlik holatlari uchramoqdaki, bularning bari milliy ziyolilarimiz oldiga juda katta vazifalarni qo'ymoqda.

Jamiyatda beqarorlikni barqarorlikka, ma'naviyatsizlikni ma'naviyatlilikka aylantiradigan ham, kosmopolitni vatan uchun jonini fido qilishgacha bo'lgan kayfiyatini shakllantiradigan, o'z shaxsiy manfaatini hamma narsadan yuqori qo'yuvchi individualistni jamiyat uchun qayg'uradigan, ijtimoiy faol insonga aylantiradigan ham ziyoli bo'ladi.

Shuning uchun ham Yangi O'zbekistonni barpo etish, Uchinchi Renessans poydevorini qurish aslo ziyolilarning ishtirokisiz amalga oshirish mumkin emas. Bugungi jamiyatimizning yanada barqarorlashuvi, davlatimizning taraqqiy etishi, xalqimiz farovonligini ta'minlashning negizida, shubhasiz, ziyolilar harakati, ularning fidokorona mehnati yotadi. Mening nazarimda milliy ziyolilarimizning sifatlari orasida birinchidan, bilimlilik-intellektuallik, ikkinchidan, o'z g'oyasiga egaligi, uchinchidan, qalbning tozaligi, to'rtinchidan, davlat va jamiyat taraqqiyoti yo'lida o'zni safarbar eta olish ko'nikmasi, beshinchidan, ijtimoiy faolligi kabilar alohida o'ringa ega.

Haqiqatdan, ziyoli – ziyo, nur tarqatuvchi sifatida bugungi kunda yana o'z ijtimoiy o'rniga ega bo'lib bormoqda. Ayni paytda qayd etgim kelyaptiki,

ziyolilarning jamiyatdagi o'rnini yanada mustahkamlash, ularning ta'sir kuchini yanada oshirish so'zsiz bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Avvallari yozuvchilar, jurnalistlar, teatr arboblari va boshqa ziyoli tabaqalarining turli qurultoylari, ijodiy uchrashuvlari bo'lar edi. Bu tadbirlarda ziyolilar o'z sohasidagi kamchilik, xato, muammolarni tahlil qilishar, sohani yanada taraqqiy etishi bilan bog'liq muhim strategik yo'nalishlarni belgilab olar edilar. To'g'ri, hozir ham bunday tadbirlar onda-sonda uchrab turadi. Bular haqida vaqtli matbuotda ayrim xabarlar berib turiladi. Biroq, mening kuzatishimcha, bularning aksariyati ishlab chiqarish, tashkiliy masalalar bilangina chegaralanib qolayotganga o'xshaydi.

Shu ma'noda ziyolilarning qurultoylarini o'tkazish amaliyotini tiklashni zarur deb bilaman. Bu sovet mustabid tuzumini qo'msash emas. Biz jamiyat va davlat manfaatlariga xizmat qiladigan har bir narsadan samarali foydalanishni ham o'rganishimiz kerak, deb o'ylayman. Ziyolilar qurultoylarida sohaning eng dolzarb masalalari muhokama etilishi, jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladigan targ'ibot usullarini ishlab chiqish, madaniyat va san'at, milliy adabiyotimizdagi zamon qahramoni obrazini yaratish, amalga oshirilayotgan islohotlarda ma'naviy-mafkuraviy omilning o'rnini oshirish kabi masalalar o'rganilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Yana bir masala: biz yuqorida qayd etganimizdek, butun insoniyat to'rtinchi sanoat inqilobi ostonasida turibmiz. Shubhasiz, uning ijobiy tomonlari juda ko'p. Odamlar og'irini yengil qilish, vaqtni tejash, jismoniy mehnatni yengillashtirish, ish samaradorligini oshirish kabilarda mazkur inqilob alohida o'rin egallaydi. Ayni paytda, bu jarayon sof insoniy munosabatlarga, axloqiy masalalarga, inson-jamiyat-davlat tamoyiliga, an'anaviy qadriyatlarning davomiyligiga, qolaversa, oddiy gap bilan aytganda barchamiz uchun qadrdon bo'lgan o'zbekchiligidimizga jiddiy ta'sir ko'rsatishi ham ayon.

Ana shunday sharoitda milliy ziyolilarimiz zimmasiga juda katta mas'uliyat tushadi. Shoir-yozuvchi tomonidan an'anaviy tarzda yaratilayotgan asarlarni sun'iy intellekt bir lahzada bajarmoqda, odamlar oddiy nasihatlarini eshitishdan qochmoqda,

ular barcha savollariga ijtimoiy tarmoqlar orqali javob olmoqdalar. Bu esa ziyolilar mas'uliyatini yanada oshirishga undaydi. Avvallari foydalanib kelingan usullar tez eskirmoqda. Bunday sharoitda ziyolilarimiz o'z faoliyatining yangi, innovatsion usullarini yaratishlari dolzarb ahamiyatga ega bo'lmoqda. Raqamli dunyoning ta'siri juda tez, ko'z ilg'amas tarzda o'zgarmoqda. Buning uchun esa biz, ziyolilar raqamli dunyoga moslashishimiz, o'zgarishimiz, o'zgarganda ham, bitta-bitta bo'lib emas, jamoaviy tarzda yangilanishimiz kerak, deb o'ylayman.

Birdamlik va barqarorlik biz uchun ustuvor vazifa va buyuk niyat. Ibn Xaldun bu borada shunday deydi: "Hokimiyatning poydevori g'alabaga, g'alaba esa xalq birdamligiga va maqsadlar birligiga asoslangan. Biroq, bu xalq birdamligi va maqsadlarning yagona yo'nalishda bo'lishiga tayanadi. Insonlarning qalblari botil manfaatlar va botil yo'llarga tortilganda, ular orasida raqobat va nizolar kuchayadi. Ammo, qalblar haqiqiy manfaatlardan voz kechib, yagona maqsad atrofida birlashadi. Shu bilan birga raqobat yo'qoladi, o'zaro nizolar kamayadi va jamoaviy birdamlik kuchayadi bu birlik davlatning kuchayishiga va barqaror bo'lishiga olib keladi" [5, 329-9].

Darhaqiqat, bugun dunyo alg'ov-dalg'ov bo'lib turgan bir paytda, qadriyatlar qadrsizlanib, sof insoniy munosabatlarga darz ketayotgan davrda birdamlik va barqarorlik, ijtimoiy-ma'naviy muhit mustahkamligi biz uchun eng ustuvor maqsad hisoblanadi. Ana shu vazifa esa ziyolilarimiz, ular o'rtasidagi sof ijodiy hamkorlikka bog'liqdir. Chunki, ziyoli birlashsagina millat birlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. *Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 233-b.
2. Mirziyoyev Sh. *Ma'naviyat hayotimizda yangi kuch, yangi harakatga aylanishi kerak*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2024. – 5-b.
3. Mirziyoyev Sh. *Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston*. – Toshkent: O'zbekiston, 2024. – 5-b.

4. Tavallo. *Millat sadosi*. – Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi Nashriyot – Matbaa Ijodiy Uyi, 2015. – 247-b.

5. Ibn Xaldun. *Muqaddima. Birinchi juz*. – Toshkent: Trust and Support, 2025. – 329-b.

Dilafroz Yusupaliyeva

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Madaniyat va san'at menejmenti" kafedrası
professori (v.b), siyosiy fanlar doktori
E-mail: yusupaliyevadilafroz4@gmail.com*

MADANIYAT MUASSASALARINING ZAMONAVIY

RIVOJLANISHIDAGI MUAMMOLAR TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada madaniyat muassasalarining zamonaviy rivojlanishidagi iqtisodiy muammolar tahlil qilinib, madaniyat muassasalarining bugungi kunda duch kelayotgan ayrim muammolari o'rganilib chiqilgan. Sohada yuzaga kelayotgan qiyinchiliklar va madaniy faoliyatni samarali tashkil etishdagi kamchiliklar ham qisman tahlil qilinadi. Shuningdek, madaniyat muassasalarining o'zgaruvchan ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarga moslashishda duch kelayotgan muammolariga to'xtalib, ularni hal qilish uchun ilmiy echimlar tavsiya qilinadi.

Kalit so'zlar: boshqaruv, madaniyat muassasalari, muammo, san'at sohasi, moliyalashtirish, mablag'larni jalb qilish, madaniy faoliyat.

ANALYSIS OF PROBLEMS IN THE MODERN DEVELOPMENT OF CULTURAL INSTITUTIONS

Abstract. This article analyzes the economic problems of the modern development of cultural institutions, studies some of the problems that cultural institutions are facing today. The emerging difficulties in the field and the shortcomings in the effective organization of cultural activities are also partially analyzed. It also addresses the problems cultural institutions face in adapting to changing social and economic conditions and recommends scientific solutions to address them.

Keywords: management, cultural institutions, problem, art sphere, financing, raising funds, cultural activities.

Rivojlangan davlatlarda madaniyat muassasalarining yangi ishlash shakllariga o'tishi, turli darajadagi byudjetlardan moliyalashtiriladigan madaniyat muassasalarini boshqarish tizimida sezilarli o'zgarishlarni talab etmoqda. Ko'plab

madaniyat muassasalari to'liq davlat ta'minotida bo'lib, faqatgina notijorat faoliyati bilan shug'ullanadi. Hozir esa ularga turli moliyaviy manbalardan moliya jalb qilish, notijorat faoliyat doirasida pullik xizmatlarni rivojlantirish imkoniyatlari tobora ko'proq ochilmoqda. Ba'zi madaniyat muassasalarining moliyalashtirish tuzilmasida xayriya va homiylik mablag'larining o'sish tendensiyalari, shu bilan birga davlat tomonidan moliyalashtirilish ulushining qisqarishi kuzatilmoqda. Yuz bergan o'zgarishlar madaniyat muassasalaridan xorijda keng tarqalgan yangi maxsus boshqaruv vositalaridan foydalanishni talab qiladi.

Yangi O'zbekistondagi iqtisodiy islohotlar sharoitida madaniyat sohasining rivojlanishi katta ahamiyat kasb etmoqda, chunki bu soha har qanday jamiyat va davlat uchun zarur bo'lgan ma'rifiy va ilmiy-tadqiqot vazifalarini hal qiladi, milliy madaniy merosni saqlash, jamiyatning intellektual va ijodiy salohiyatini oshirish va boshqa vazifalar bilan shug'ullanadi. Madaniyat sohasi turli tashkilotlar va birlashmalarni, shuningdek madaniy-ma'rifiy, ta'lim, restavratsiya xizmatlarini ko'rsatadigan va aholi bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish bilan shug'ullanadigan ijodkor shaxslarning jamoasini o'z ichiga oladi. Madaniyat sohasida ikkita asosiy tarkibiy qism aniq ajratilgan: kommersiyalashgan va notijorat.

Kommersiya tarkibi o'z faoliyatini o'zini oqlash shartlari asosida faoliyat yuritadigan yuridik va jismoniy shaxslarni birlashtiradi. Ular qatoriga shou-biznes tashkilotlari, kinoteatrlar, videostudiyalar, ko'rgazma zallari, san'at va restavratsiya ustaxonalari, shuningdek, ekskursovodlar, restavratorlar, auksionchilar, ekspertlar, antreprenierlar kiradi. **Notijorat tarkibi** madaniyat sohasida o'z faoliyatini oladigan daromadlar hisobiga moliyalashtira olmaydigan tashkilotlar va fuqarolarni o'z ichiga oladi.

Bular qatoriga muzeylar, teatrlar, kutubxonalar, filarmoniya, shuningdek, san'atshunoslar, aksariyat yozuvchilar, rassomlar va kompozitorlar kiradi.

Madaniyat sohasi tarkibiy qismlari, ularning farqlariga qaramay, taqdim etilayotgan xizmatlar va mahsulotlarning xususiyati bilan birlashtirilgan. Madaniyat sohasining xizmatlari juda xilma-xildir. Ularni ayrim mualliflarning (E.N.Voronova, M.K.Koshkina va boshqalar) fikriga ko'ra, ikki guruhga ajratish mumkin – asosiy

va qo'shimcha. Ularning fikriga ko'ra, asosiy xizmatlar madaniyat tashkilotining asosiy maqsadlariga erishishga xizmat qiladi, ya'ni uning missiyasini amalga oshirishga qaratilgan. Masalan, Ermitaj uchun asosiy xizmatlarga ko'rgazma faoliyati (kolleksiya taqdimoti va interpretatsiyasi) hamda ta'lim ishlari (ekskursiyalar, ma'ruzalar, bolalar va o'smirlar studiyalari, seminarlar, konferensiyalar va h.k.) kiradi.

Qo'shimcha xizmatlar esa, aksincha, madaniyat tashkilotining ikkinchi darajali maqsadlarini amalga oshiradi, bu maqsadlar asosiy vazifalar bilan ziddiyatga kelmaydi. Ikkinchi darajali maqsadlar mijozlarning axborot ta'minoti, oziq-ovqat, suvenir mahsulotlari va h.k. kabi ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Bu holatda qo'shimcha xizmatlar, mehmonlar uchun bufetlar, restoranlar, do'konlar kabi xizmatlar, shuningdek, turli tadbirlar (qabul qilish, uchrashuvlar, kontsertlar, spektakllar) shaklida namoyon bo'ladi. Masalan, Ermitajda qo'shimcha xizmatlarga kafe xizmatlari, kitob savdo nuqtalari, fotostudiya, valyuta ayirboshlash punkti, pochta va boshqalar kiradi.

Ba'zi tadqiqotchilar (E.Y.Morozova, L.I.Rudich va boshqalar) madaniyat sohasidagi xizmatlarni to'g'ridan-to'g'ri va vositachilik xizmatlariga bo'lib tasniflashni zarur deb hisoblaydilar. To'g'ridan-to'g'ri xizmatlarga ular aktyorlar, musiqachilar va boshqa ijrochilarning xizmatlarini kiritadilar, bu xizmatlar bevosita madaniy ahamiyatga ega bo'lib, iste'molchilar orasida mashhurlikka ega.

Vositachilik xizmatlari esa, ekskursovodlar, ma'ruzachilar, kutubxonachilar kabi xizmatlarni o'z ichiga oladi, bu xizmatlar o'zining madaniy ahamiyatiga ega emas va faqat to'g'ridan-to'g'ri xizmatlarni iste'molchiga etkazish vositasi hisoblanadi. Madaniyat sohasidagi xizmatlarni to'g'ridan-to'g'ri va vositachilikka bo'lish, albatta, e'tiborga molik. Biroq, keltirilgan tasniflash madaniyat sohasidagi xizmatlarning muhim xususiyati, ya'ni asl nusxa va nusxa mahsulotlari o'rtasidagi farqni hisobga olmaydi. Bu holatda madaniyat sohasining mahsuloti birlamchi va ikkilamchi deb tasniflanishi mumkin.

Birlamchi mahsulot – bu iste'molchiga asl nusxada taqdim etiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar (rasm, haykaltaroshlik, spektakl va boshqalar). Ikkinchi darajali mahsulot – bu birlamchi boyliklarning nusxalari, shuningdek, nomoddiy mahsulotning moddiy mahsulotga aylantirilgan natijasi (video va audiokassetalar, reproduksiya, slaydlar va boshqalar). Ikkinchi darajali mahsulotni ishlab chiqarishning maqsadlari nafaqat birlamchi boyliklarni ommalashtirish, balki madaniy xizmatlar bozorida tashkilot yoki xususiy shaxsni ilgari surish, shuningdek, qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilishdan iborat.

Madaniyat sohasidagi mahsulotlarning xilma-xilligi jamiyatdagi madaniyat sohasining hal qilayotgan vazifalariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, so'nggi o'n yilliklar ichida ular sezilarli o'zgarishlarga uchragan. Biroq, boshqa sohalardan farqli o'laroq, madaniyat sohasi davlat tomonidan muntazam moliyaviy qo'llab-quvvatlashni talab qiladi. Bu o'z navbatida nafaqat iqtisodiyotda bandlikning oshishiga, balki iste'mol xarajatlarining va davlatning investitsiyaviy jozibadorligining o'sishiga olib keladi[1].

Madaniyat muassasalarini zamonaviy sharoitlarda boshqarishning dolzarb xususiyatlari bir nechta muhim jihatlarni o'z ichiga oladi. Birinchi navbatda, madaniyat muassasalari ko'pincha davlat moliyasiga tayanadi, shuning uchun ularni boshqarishda barqaror va doimiy moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimlarini yaratish zarur.

Bu, ayniqsa, notijorat tashkilotlar uchun juda muhimdir, chunki ular o'z faoliyatlarini faqat davlat grantlari yoki xayriya mablag'lari asosida amalga oshiradilar. Zamonaviy madaniyat muassasalari uchun yangi boshqaruv vositalari va texnologiyalarini joriy etish ham katta ahamiyatga ega. Bu, masalan, raqamli marketing, onlayn platformalar, ma'lumotlarni tahlil qilish va boshqa zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, madaniyat muassasalarining bozor talablariga javob bera olishlari kerak, bu esa ularning strategik rejalashtirishni amalga oshirishlarini talab qiladi. Jamiyat ehtiyojlariga mos xizmatlar va mahsulotlar ishlab chiqish, auditoriyani kengaytirish va turli manbalar orqali moliyaviy qo'llab-quvvatlashni jalb qilish zarur. Madaniyat muassasalari

faqat moliyaviy foyda olishni emas, balki jamiyatning madaniy rivojlanishiga ham hissa qo'shishlari kerak. Bu, o'z navbatida, ta'lim va ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishni, turli madaniyatlarni targ'ib qilishni, hamda jamiyatda madaniyatga bo'lgan qiziqishni oshirishni o'z ichiga oladi. Madaniyat sohasidagi innovatsiyalar ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, interaktiv ko'rgazmalar, onlayn tomoshalar, raqamli san'at asarlari kabi yangi shakllar madaniyatni kengroq auditoriyaga etkazishga yordam beradi.

Shuningdek, madaniyat muassasalariga yuqori malakali kadrlarni jalb qilish va ularning malakasini oshirish ham dolzarb masala hisoblanadi. Kadrlar bilan ishlash, samarali jamoaviy ishni tashkil etish va ijodiy salohiyatni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Madaniyat muassasalarining samarali ishlashi uchun kadrlarning motivatsiyasi, ularning yangi yondashuvlarga ochiqligi va o'z ishlariga bo'lgan muhabbati katta rol o'ynaydi. Madaniyat muassasalari, shuningdek, turizmni rivojlantirish va madaniy merosni saqlashda ham muhim rol o'ynaydi. Madaniyat sohasida turizmni rivojlantirish orqali iqtisodiy foyda olish imkoniyatlari yaratiladi. Buning uchun madaniy obidalar va tarixiy joylar bilan bog'liq turistik xizmatlar va dasturlarni ishlab chiqish zarur.

Shu tarzda, madaniyat muassasalarini zamonaviy sharoitlarda boshqarish kompleks yondashuvni talab qiladi. Ular nafaqat madaniy xizmatlar ko'rsatish, balki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishga hissa qo'shish maqsadida faoliyat olib borishlari kerak.

Madaniyat – har qanday jamiyatning mavjudligi uchun zarur bo'lgan shart bo'lib, shu sababli u umumiy farovonlik sifatida qaralishi mumkin. Madaniyat sohasi xizmatlari juda ko'p turli xillikni o'z ichiga oladi, eng umumiy tasniflar ularga asosiy (madaniyat muassasasining missiyasini amalga oshirishga qaratilgan) va qo'shimcha (madaniyat tashkilotlarining ikkinchi darajali maqsadlarini amalga oshiruvchi) xizmatlarni ajratish imkonini beradi. Madaniyat sohasini rivojlantirish uchun uning moliyalashtirishning turli modellari qo'llanilishi zarur. Biroq, davlat tomonidan ajratilayotgan byudjet mablag'lari, bu sohaning samarali faoliyat yuritishini ta'minlash uchun hozirgi sharoitlarda aniq etarli emas. Madaniyat

sohasidagi hududiy byudjet muassasalari tomonidan ustavga muvofiq daromad keltiruvchi faoliyatdan olinadigan mablag'lar kiradi. Bu madaniy hamkorlik tadbirlarni o'tkazish va madaniyat tashkilotlarining faoliyatini tashkil etishdan tashqari, ijaraga berish, sponsorlarga qarzar, sahna kiyimlarini ijaraga berish, musiqa asboblari, yorug'lik va ovoz kuchaytirish jihozlarini ijaraga berish, san'at jamoalarini va yakka ijrochilarni bayramlar va tantanalar uchun musiqa bezaklarini taqdim etish, shuningdek, intellektual mulkdan olingan daromadlar ham kiradi. Bundan tashqari, muassasa byudjetdan tashqari manbalardan xayriya mablag'lari (sovg'alar, grantlar va boshqalar) va davlat-xususiy sheriklik shaklida mablag'lar olish mumkin.

Hududiy byudjet muassasasiga keladigan byudjetdan tashqari mablag'lar va ularning sarflanishi tegishli normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Bugungi kunda madaniyat muassasasi faoliyatidagi asosiy muammolar quyidagilardan iborat: byudjet mablag'larining etishmasligi, byudjetdan tashqari mablag'lardan samarali foydalana olmaslik, malakali va iqtidorli kadrlarning etishmasligi. Shu sababli asosiy maqsad – madaniyat sohasidagi byudjet muassasasining faoliyatini byudjetdan tashqari moliyalashtirish hajmini oshirishga yo'naltirishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish bir qator vazifalarni hal qilish orqali ta'minlanadi: xizmat iste'molchilari orasida muassasa haqida ijobiy imij yaratish, ko'rsatiladigan xizmatlar turlarini kengaytirish, byudjetdan tashqari moliyalashtirishni jalb qilish bo'yicha innovatsion ish shakllarini amalga oshirishdir. Madaniyat va san'at inson uchun juda muhim sohalardir. Ularning rivojlanishi va moliyalashtirilishida davlat bilan bir qatorda xususiy tashkilotlar va alohida tadbirkorlar ham manfaatdor bo'ladilar. Taraqqiyot davrida murakkab davrni boshdan kechirgan madaniyat sohasi hozirda shakllanish bosqichiga etib keldi va sarmoyalar uchun jozibador soha bo'lib bormoqda. Madaniyat va san'at homiylik obyekti sifatida juda keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Albatta, homiy oldida o'z faoliyat yo'nalishini aniqlash vazifasi turadi – bu yo'nalishlar biznes maqsadlari hamda u ta'sir ko'rsatmoqchi bo'lgan auditoriya manfaatlariga muvofiq bo'lishi kerak. Zamonaviy sharoitlarda

ko'rsatilayotgan xizmatlarning mazmuni va sifati, madaniy dam olish tadbirlari va shakllarining aholining turli qatlamlari uchun ochiqqligi bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun madaniyat muassasalari xodimlari samarali menejerlarga aylanishi lozim.

Ular nafaqat byudjet mablag'lari hisobidan faoliyat yuritish, balki qo'shimcha moliyaviy manbalarni aniqlash va ulardan samarali foydalanishga qodir bo'lishlari kerak [2]. Ijtimoiy-madaniy faoliyat rivojlanishidagi muammolar ro'yxatida ilmiy-texnik taraqqiyot sur'atlari ham alohida ajralib turadi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanuvchi aksariyat muassasa va tashkilotlar zamonaviy ilmiy-texnik texnologiyalar rivojlanishidagi o'zgarishlarga etarlicha munosib javob bera olmayapti. Ushbu muammo madaniyat va san'at muassasalarining moliyaviy-iqtisodiy imkoniyatlari bilan bevosita bog'liq.

Madaniyat muassasalari faoliyatidagi muammolarini shartli ravishda "global" va "mahalliy" muammolarga bo'lish mumkin.

Global muammolarga shunday muammolar yig'indisi kiradi, ular nafaqat ijtimoiy-madaniy faoliyatning rivojlanishini, balki umuman uning mavjudligini ham shubha ostiga qo'yadi, ya'ni bu darajadagi masalalar davlat, mintaq, viloyat kabi makro darajada hal qilinishi zarur bo'lgan masalalardir. Global bo'lmagan, ya'ni **mahalliy muammolarga** esa madaniy faoliyat bilan shug'ullanadigan muassasalarining o'z faoliyatidagi kamchiliklar kiradi, jumladan: innovatsion usullar va texnologiyalarsiz faqat rasmiy shaklda ishlash, aholining ehtiyojlariga muassasalar tomonidan javob berilmasligi, tashabbussizlik, rasmiyatchilik, malakali kadrlar tanqisligi va hokazo.

Madaniyat muassasalarining aksariyati o'zining mustaqil daromad manbalariga ega emas yoki mavjud daromad darajasi juda past bo'lib, zaruriy xarajatlarni qoplash uchun etarli emas. Madaniy faoliyatning notijorat sohasini ko'rib chiqqanda, davlat tomonidan moliyalashtirishning etarli emasligi asosiy muammo sifatida ajralib turadi. Biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida madaniyat va san'at muassasalari uchun byudjetdan tashqari va alternativ moliyaviy manbalarni jalb qilish imkoniyatlari ancha kengdir[3].

Madaniyat muassasalarining samarali faoliyat yuritishi uchun yangi innovatsion yondashuvlar va yangicha menejment tizimlarini joriy etish zarurligini davrning o'zi taqoza qilmoqda. Shuningdek, davlat tomonidan ajratiladigan mablag'larning etarli emasligi va byudjetdan tashqari moliyalashtirishni jalb qilishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni hal qilish har bir sohada faoliyat olib borayotgan menejerning kasbiy malakasiga bog'liq bo'ladi. Xulosa qilib aytganda, madaniyat sohasining rivojlanishi faqatgina davlatning moliyaviy qo'llab-quvvatlashi bilan emas, balki xususiy sektor va boshqa tashqi manbalarni jalb qilish orqali amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan birga xalqimizning madaniy-ma'rifiy ishlarga bo'lgan qiziqishini oshirish, talab va ehtiyojlarini tahlil qilib borish orqali yuqoridagi muammolarga atroflicha echim topishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шекова Е. Управление учреждениями культуры в современных условиях. – Санкт-Петербург: Издательство Лань, 2014. – с-416.
2. Воронцова М. Управление деятельностью в сфере культуры в современных условиях // Интеллект. Инновации. Инвестиции. 2017. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-deyatelnostyu-v-sfere-kultury-v-sovremennyh-usloviyah> (дата обращения: 20.04.2025).
3. Молчанова Н. Проблемы экономического развития учреждений социально-культурной сферы // Педагогический Имидж. 2019. №3 (44). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-ekonomicheskogo-razvitiya-uchrezhdeniy-sotsialno-kulturnoy-sfery> (дата обращения: 20.04.2025).

Jamshidbek Niyazbekov

*O'zbekiston Respublikasi
Madaniyat vaziri maslahatchisi
E-mail: j_niyazbekov@umail.uz*

MADANIYAT MARKAZLARIDA O'LKASHUNOSLIK KLUBLARINI TASHKIL ETISHNING ILMIY-AMALIY VA MA'NAVIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada madaniyat markazlarida o'lkashunoslik klublarini tashkil etishning ilmiy, amaliy va ma'naviy asoslari yoritilgan. Tadqiqotda 2024–2025-yillar davomida O'zbekiston madaniyat markazlari faoliyati tahlil qilingan hamda Turkiya, Qozog'iston va Fransiya tajribalari bilan qiyosiy o'rganilgan. Maqolada klublarni tashkil etishning tashkiliy mexanizmlari, yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishdagi o'rni, statistik ma'lumotlar va xalqaro ilmiy manbalarga tayanilgan.*

Kalit so'zlar: *madaniyat markazi, ma'naviyat, yoshlar siyosati, o'lkashunoslik, ilmiy-amaliy faoliyat, klub, madaniy meros, xorijiy tajriba.*

SCIENTIFIC, PRACTICAL, AND SPIRITUAL BASES OF ORGANIZING LOCAL HISTORY CLUBS IN CULTURAL CENTERS

Abstract. *This article discusses the scientific, practical and spiritual foundations of organizing local history clubs in cultural centers. The study analyzes the activities of cultural centers in Uzbekistan in 2024-2025 and compares them with the experiences of Turkey, Kazakhstan and France. The article discusses the organizational mechanisms of organizing clubs, their role in raising the spirituality of youth, based on statistical data and international scientific sources.*

Keywords: *cultural center, spirituality, youth policy, local studies, scientific and practical activity, club, cultural heritage, foreign experience.*

Hozirgi globallashuv davrida milliy madaniyat va ma'naviy merosni saqlash dolzarb vazifaga aylanmoqda. Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan tarixiy jarayonlar doirasida madaniyat va san'at sohasini yangi bosqichga olib chiqish borasida ulkan islohotlar amalga oshirilmoqda.

Birgina misol sifatida so'nggi uch yil davomida mamlakatimiz hududida 10 ga yaqin yangi madaniyat va san'at muassasalari tashkil etilib, faoliyati yo'lga qo'yildi. Jumladan, qo'g'irchoq teatrlari, bolalar musiqa va san'at maktablari, respublika bolalar kutubxonasi, madaniyat markazlari uchun yangi binolar qurilib, ta'mirlanib, moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi va faoliyati samarali yo'lga qo'yildi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, madaniyat markazlari bugungi kunda jamiyatning ma'naviy qiyofasini shakllantirishda muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'lmoqda. Ularning asosiy vazifasi aholi uchun uzluksiz madaniy xizmat ko'rsatish, turli ijodiy va ma'naviy faoliyatlar orqali insonlar ongini, dunyoqarashini va ma'naviy ehtiyojlarini boyitishdan iboratdir.

Ayniqsa, Yangi O'zbekiston sharoitida madaniyat markazlari nafaqat madaniy tadbirlar o'tkaziladigan maskan, balki yoshlar uchun qulay ijodiy muhit va shaxsiy rivojlanish maydoni sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ularda yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish, ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhini singdirish bo'yicha yangi mexanizmlarni joriy qilish muhim masala hisoblanadi.

Globallashuv jarayonida mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan madaniyat markazlari zamonaviy axborot texnologiyalari bilan jihozlanib, kitobxonlik, musiqa, teatr, amaliy san'at, dizayn va o'lkashunoslik kabi yo'nalishlarda to'garaklar, kvestlar, klublar orqali yoshlarni ijodiy jarayonlarga yo'naltirilgan bo'lishi tobora sezilarli ehtiyojga aylanmoqda.

Mazkur maqolada mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan madaniyat markazlarida o'lkashunoslik klublarini tashkil etishning ilmiy, amaliy va ma'naviy jihatdan muhim ahamiyati hamda ushbu klublar mahalliy tarix, an'ana va milliy qadriyatlarni o'rganish, yoshlarda vatandoshlik hissini kuchaytirish hamda milliy g'ururni mustahkamlashga xizmat qilishi haqida fikr va mulohazalar boradi.

O'zbekistonda 2024-yil holatiga ko'ra 837 ta madaniyat markazi faoliyat yuritgan va ularda 4984 nafar ijodiy xodim mehnat qilib kelgan. Ushbu markazlarda

yoshlar va aholi uchun 30 dan ortiq yo'nalishlarda musiqa cholg'usi, ashula va raqs kabi yo'nalishlarida ijodiy to'garaklar tashkil etilgan [1].

Shu bilan birga, madaniyat markazlarini ijodiy laboratoriya, ma'naviy-ma'rifiy dialog maydoni va yoshlar rivojlanish platformasi sifatida rivojlantirish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Tezlik bilan rivojlanib borayotgan jamiyatda aholi ayniqsa yoshlarga muntazam yangi madaniy xizmatlar turini tashkil etish bilan birgalikda qadriyat va milliylikni eslatib turuvchi madaniy loyihalarni taklif etib borish zarurligi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Aniqroq qilib aytganda, madaniyat markazlarining faoliyatini tomoshabin markazidan ishtirokchi markazga aylantirish, ya'ni aholining bevosita ishtirokini ta'minlash, ijodiy hamjamiyatni shakllantirish va mahalliy madaniy muhitni yaratish bo'yicha amaliy choralar ko'rish zarur.

Shu ma'noda madaniyat markazlarida o'lkashunoslik klublarini tashkil etish bilan madaniyat markazida aholi bilan to'g'ridan-to'g'ri ishlaydigan ilmiy-amaliy maydon yaratilishga hamda yoshlarni mahalliy madaniyat, tarix va qadriyatlarga qiziqtirish, shu orqali ma'naviy immunitetni kuchaytirishga xizmat qiladi [2].

O'lkashunoslik klublarini tashkil etishda metodik asoslar muhim hisoblanadi va klub faoliyati rejali, tizimli va monitoring asosida yo'lga qo'yilishiga alohida e'tibor qaratish lozim.

Mazkur klubda anketalash, intervyu, mahalliy ekspeditsiyalar, noyob va yo'qolish xavfi mavjud bo'lgan nomoddiy madaniy meros namunalarini hujjatlashtirish, ustoz-shogird an'analari asosida muloqotlarni yo'lga qo'yish kabi usullar samarali hisoblanadi.

Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, Turkiyadagi 500 ga yaqin madaniyat markazlarida "Halk Evi" (Xalq uyi) madaniy tizimi yo'lga qo'yilgan bo'lib, mazkur tizimda turk millatining tarixi va xalq og'zaki ijodini asrash, ilmiy-o'rganish va targ'ib etishga qaratilgan amaliy ishlar olib boriladi [3].

Shuningdek, Qozog'istondagi 260 dan ortiq madaniyat markazlarida "Ruxani jahg'iru" (Ma'naviy yangilanish) dasturi doirasida har bir viloyatda "O'lketanu

ortaliq'i" (o'lkani o'rganish) loyihasi amalga oshiriladi hamda ularda mahalliy an'analar, hunarmandchilik va milliy urf-odatlar bo'yicha ekspeditsiyalar o'tkaziladi [4].

Bundan tashqari, Fransiyadagi 150 dan ziyod madaniyat markazlarida "L'unité de la nation" (Millat birligi) loyihasi yo'lga qo'yilgan bo'lib, mazkur loyiha doirasida har bir markaz hudud tarixi va madaniy merosni tadqiq etish amaliyoti mavjud [5].

O'lkashunoslikni o'rganishga qaratilgan mazkur dasturlar va loyihalar nafaqat madaniy-ma'rifiy markaz, balki ijtimoiy faollik va ma'naviy tarbiya maskani sifatida jamiyat hayotida munosib o'rin egallab bormoqda.

O'zbekistonda ham shunday xalqaro tajribalarni inobatga olgan holda o'lkashunoslik klublarini tashkil etish bo'yicha qonunchilik va metodik asoslarini yaratish mahalliy madaniyat markazlarida kadrlar tayyorlash, klub rahbarlari uchun seminarlar tashkil etish va moddiy-texnika bazani mustahkamlash dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Avvalo, klublar faoliyatini yo'lga qo'yishda, ularning tartibi va yo'nalishlarini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Klub faoliyatini o'rganish, targ'ib qilish, hujjatlashtirish va ommalashtirish kabi yo'nalishlarga qaratish lozim.

Shuningdek, klub tuzilmasi va faoliyat shakllariga alohida ahamiyat qaratish lozim. Klub a'zolari 14 yoshdan katta fuqarolar bo'lishi mumkin, a'zolik ixtiyoriy bo'lib, har yili qayta tasdiqlanadigan mexanizmlarga ega bo'ladi.

Klub faoliyatini tashkil etishda ilmiy-amaliy seminarlar, ekspeditsiyalar, ekskursiyalar tashkil etish, mahalliy tarix, hunarmandchilik, folklor, urf-odatlar bo'yicha yig'ilgan ma'lumotlarni hujjatlashtirish va madaniyat markazi axborot burchagida joylashtirish hamda mahalliy davlat tashkilotlarining ijtimoiy tarmoqlaridagi sahifalarida muntazam yoritib borish nazarda tutiladi.

Klub faoliyati mazmundorligini oshirish va klub a'ziligiga yoshlarni qiziqishini orttirish maqsadida yoshlar ishtirokida "O'z yurtimni kashf etaman", "Mahallam tarixi", "Qadriyatlarni asraylik" kabi loyihalarni amalga oshirish hamda

mahalliy qahramonlarga bag'ishlangan madaniy kechalar o'tkazish ijobiy natijalar beradi.

Shuningdek, hozirgi zamon axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan sharoitda sun'iy intellekt (SI) tizimlarini madaniy-ma'rifiy faoliyatga joriy etish zarurati tobora ortib bormoqda.

O'lkashunoslik klublari faoliyatida SI-dan foydalanish mahalliy tarixiy ma'lumotlarni tizimlashtirish, tahlil qilish va vizuallashtirish imkoniyatini kengaytiradi. Bu orqali klublar faqat an'anaviy tadqiqot maydoni emas, balki raqamli ma'lumotlar bilan ishlaydigan innovatsion madaniy markaz sifatida faoliyat yuritishi mumkin. Masalan, sun'iy intellekt yordamida mahalliy yodgorliklar, hunarmandchilik buyumlari yoki folklor namunalarini avtomat tarzda toifalash va ma'lumot bazasiga joylashtirish mumkin.

Sun'iy intellekt vositalari klub faoliyatini zamonaviy tahlil darajasiga ko'tarish imkonini beradi. Masalan, yoshlar tomonidan yig'ilgan intervyular va og'zaki an'analarni ovozni matnga aylantirish texnologiyasi orqali saqlash, shevalar va dialektlarni tilshunoslik tahlilidan o'tkazish mumkin.

Shuningdek, AI yordamida tarixiy fotosuratlar va hujjatlardan ma'lumot chiqarish, interaktiv xaritalar yaratish hamda mahalliy madaniy merosning raqamli arxivini shakllantirish mumkin. Bu jarayon nafaqat ilmiy tadqiqotlarni tezlashtiradi, balki mahalliy madaniyatni yoshlar uchun qiziqarli va tushunarli tarzda taqdim etadi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt yordamida o'lkashunoslik klublarida virtual ekskursiyalar va 3D ekspozitsiyalar tashkil etish mumkin. Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalari orqali mahalliy yodgorliklar va tarixiy makonlarni "raqamli qayta tiklash" yosh avlodda yurti tarixi va qadriyatlariga nisbatan faxr tuyg'usini kuchaytiradi.

Shu tariqa, SI klub faoliyatini raqamli madaniy laboratoriya darajasiga ko'taradi, yoshlarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi va milliy merosni saqlash jarayoniga yangi ilmiy-innovatsion mazmun bag'ishlaydi.

O'lkashunoslik klubi faoliyatining samaradorligi, avvalo, uning tuzilmasi va mutaxassislar jamoasiga bog'liqdir. Klub rahbari (koordinatori) faoliyatni tashkil

etish, yillik dasturni ishlab chiqish va hamkor tashkilotlar bilan aloqalarni yo'lga qo'yish uchun javobgar hisoblanadi. Tarixshunos yoki etnograf mahalliy yodgorliklar, an'analar va hunarmandchilikni o'rganish, ekspeditsiyalarni tashkil etish hamda yoshlarga ilmiy yondashuvni o'rgatish bilan shug'ullanadi.

Axborot va media mutaxassisi esa klub tadbirlarini hujjatlashtirish, foto-video arxiv yaratish va ijtimoiy tarmoqlarda faoliyatni yoritish vazifasini bajaradi. Shuningdek, axborot texnologiyalari mutaxassisi raqamli ma'lumotlar bazasini shakllantirish, sun'iy intellekt va virtual ekskursiya texnologiyalarini joriy etishda muhim rol o'ynaydi.

Klub tarkibida yoshlar yetakchisi, kutubxonachi va turizm yo'nalishidagi gid mutaxassislar ham faoliyat yuritishi zarur. Yoshlar yetakchisi yosh avlodni mahalliy tarix va madaniy qadriyatlar bilan tanishtirish, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish bilan shug'ullanadi.

Kutubxonachi va arxivchi mahalliy manbalar, hujjatlar va ekspeditsiya materiallarini jamlab, "o'lkashunoslik burchagi"ni shakllantiradi. Gid-ekskursovod esa mahalliy yodgorliklar bo'yicha ekskursiyalar tayyorlab, madaniy turizmni rivojlantirishda ishtirok etadi. Bunday tarkibiy tizim orqali klub nafaqat ta'limiy va ma'naviy, balki ilmiy-innovatsion markaz sifatida jamiyat hayotida faol o'rin tutadi.

Xulosa qilib aytganda, o'lkashunoslik klublari madaniyat markazlarining ilmiy-amaliy faoliyatini boyitadi, aholida madaniy faollik va vatanparvarlik ruhini oshiradi. Bunday klublarni tashkil etish orqali madaniy turizm rivojlanadi, mahalliy hunarmandchilik va xalq ijodiyoti yangi quvvatga ega bo'ladi. Madaniyat markazlari tizimida o'lkashunoslikni rivojlantirish yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy identichlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois, bu yo'nalishda qonunchilik bazasini takomillashtirish, xorijiy tajribalarni lokal sharoitda tatbiq etish va ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari
– Stat.uz, 2024.
2. Yuz.uz portal. Milliy madaniy markazlarga grantlar ajratildi, 2024 yil.
3. Kultur.gov.tr. Halk Evi tizimi bo'yicha ma'lumotlar, Turkiya, 2024.
4. Ruhani.kz. Рухани жаҳон дустури haqida, Qozog'iston, 2024.
5. Ministère de la Culture (France). Maison de la Culture loyihalari, 2024.

Kamoliddin Umarov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
katta o'qituvchisi
San'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail:umarovkamol@mail.ru*

IJTIMOY-MADANIY VA INTEGRATION JARAYONLARINING O'ZBEK TEATRI RIVOJIDAGI O'RNI

Annotatsiya. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda millatlararo munosabatlar rivojida yangi bosqich boshlandi. Globallashuv davrida o'zbek teatrining xalqaro hamjamiyatdagi faoliyati soha rivojiga bir qator muhim yangiliklarni olib kirdi. Ushbu maqolada ijtimoiy-madaniy va integratsion jarayonlarning o'zbek teatri rivojidagi o'rni haqida tahliliy fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy, integratsiya, transformatsiya, teatr, spektakl, festival, diplomatiya, tafakkur, yoshlar.

THE ROLE OF SOCIO-CULTURAL AND INTEGRATION PROCESSES IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK THEATER

Abstract. During the years of independence, a new stage in the development of interethnic relations began in our country. In the era of globalization, the activities of the Uzbek theatre in the international community have brought a number of important innovations to the development of the field. This article analyzes the role of socio-cultural and integration processes in the development of Uzbek theatre.

Keywords: social, integration, transformation, theater, performance, festival, diplomacy, thinking, youth.

Mamlakatimizning ijtimoiy-madaniy jihatdan yuksalishi, xalqaro integratsion jarayonlarda faol qatnashishi, dunyo hamjamiyatida o'z o'rni va maqomini topishida madaniyat va san'at, xususan, teatrning alohida o'rni bor. "Bugun har bir ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va xalqaro o'zgarish, islohotlar umuminsoniy madaniyatga nima beradi, degan savol nuqtayi nazaridan baholanmoqda. Global taraqqiyot milliy

madaniyatlarni inkor etmaydi, balki ularni yanada rivojlantirishni, imkoniyatlardan foydalanib jahon hamjamiyatini mustahkamlashni nazarda tutadi" [1, 362-b]. Shu ma'noda, bugungi globalashuv davrida milliy san'atimizning barcha turlarini asrab-avaylash, rivojlantirish, xalqaro miqyosda targ'ib qilish va umumbashariy madaniyatning ajralmas qismiga aylantirish g'oyat zarur ahamiyat kasb etmoqda.

Istiqlol yillari O'zbekiston teatrlarining xalqaro festivallar, forumlar, kongresslar, ijodiy ko'rik-tanlovlarda muntazam ishtirok etgani, xorij mamlakatlarida gastrol safarlarida bo'lgani, yurtimizda nufuzli xalqaro festivallarning tashkil etilgani, jahon teatrlarining tashrifi va boshqa madaniy hodisalar mamlakatimizni ijtimoiy-madaniy taraqqiyotiga, dunyo davlatlari bilan mustahkam aloqalar o'rnatishiga xizmat qildi. Shuningdek, bu jarayon millatlar o'rtasida milliy va umuminsoniy g'oyalar, do'stlik-birodarlik, tinchlik-totuvlik, baynalmilal qadriyatlarni targ'ib qilish va rivojlantirishga ko'mak berdi. Professor N.Sayfullayev to'g'ri qayd etganidek, "Mustaqillikka erishgan O'zbekiston teatrlari demokratiya, istiqlool nafasidan bahramand bo'lib, nafaqat yurtimizda, balki bir qator nufuzli xalqaro festivallarda qatnasha boshladi. Bu o'zaro san'atlar integratsiyasi san'atkorlarimiz uchun bir-biridan o'rganish, zamonaviy teatr jarayonlaridan boxabar bo'lish imkonini berdi. Teatrning mahsuloti bo'lgan sahna asarini nafaqat o'z xalqi tomoshabinlariga, balki chet ellarga chiqib namoyish etish imkoniyati faqat istiqlool tufayli yaratib berildi" [2, 158-b].

Mustaqillikning ilk yillari o'zbek teatrining xalqaro darajaga chiqishi va e'tirof etilishida O'rta Osiyo mamlakatlari o'rtasida tashkil etilgan "Navro'z" mintaqaviy festivali muhim o'rin tutdi. Sobiq Sovet imperiyasi parchalangach, o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan mintaqalar mamlakatlari o'rtasida do'stona birlik, qo'shnichilik va o'zaro hamjihatlikni mustahkamlashda bu kabi madaniy tadbirlarga ehtiyoj katta edi. Festival ilk bor O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston teatr arboblari uyushmasi tomonidan

1989- yilda tashkil etildi. 1988-yili Olmaota shahrida, 1989-yili Bishkekda, 1991-yili Dushanbeda, 1992-yili Toshkentda, 1993-yili Ashxobod shaharlarida yuqori saviyada tashkil etildi. Mazkur festivallarda O'zbekiston teatrlari ham

munosib ishtirok etib, yurtimiz sahna san'atini xalqaro miqyosda targ'ib qilishga salmoqli hissa qo'shishdi. Xususan, 1989-yili Bishkek shahrida o'tkazilgan festivalda Farg'ona viloyati musiqali drama teatrining "Temir xotin" (Sh.Boshbekov asari, rejissyor O.Salimov) spektakli "Gran-pri"ga sazovor bo'ldi.

1993-yildan e'tiboran "Navro'z" festivalining qamrovi, doirasi yanada kengaydi. Festivalda Turkiya, Eron, Ozarbayjon, Tatariston va boshqa mamlakatlarning teatrlari 23 ta spektaklini namoyish etishdi. E'tiborlisi, bu galgi festivalda mamlakatimiz nomidan ilk bora Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat musiqali teatrining "Shahriyor" spektakli qatnashdi. Aynan shu yili YUNESCO bilan hamkorlikda Toshkentda ilk marotaba "Teatr: Sharq va G'arb" xalqaro festivali o'tkazildi. Festivalda Yaponiya, Gonkong, Angliya, Shvedsiya kabi

18 davlatdan kelgan teatrlar rang-barang mavzu va janrdagi sahna asarlari bilan ishtirok etdi. "Ushbu festival O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingandan keyingi dastlabki eng yirik madaniy tadbir bo'ldi, desak mubolag'a emas. O'tmishda shu kabi tadbirlarni o'tkazishda talab qilinadigan mafkuraviy bo'yoqlardan mutlaqo xoli bo'lgan ushbu teatr forumi, bir tomondan milliy ma'naviy qadriyatlarni tiklashga, ikkinchi tomondan jahonning ilg'or madaniy jarayonlarini e'tirof etishga qaratilgan chinakam oqilona madaniy siyosatni namoyish qildi" [3, 132-b].

O'zbek teatrini xalqaro maydonga chiqishida O'zbekiston Yoshlari teatri va uning badiiy rahbari, O'zbekiston San'at arbobi Nabi Abdurahmonovning xizmatlari ham beqiyos bo'ldi. Rejissyor o'z tashabbusi va sa'y-harakati bilan Yoshlar teatrini nufuzli xalqaro festivallarda ishtirok etishini ta'minladi, qolaversa, xalqaro teatr uyushmalari, tashkilotlari bilan faol aloqalar o'rnatib, xorij teatr ijodkorlarining yurtimizda gastrol safarlari va mahorat darslarini tashkillashtirishda jonbozlik ko'rsatdi. Albatta, bu jarayon teatr taraqqiyotiga xizmat qilishi bilan birga, xalqlar o'rtasida ijtimoiy-madaniy aloqalar va do'stona munosabatlarni mustahkamlashga ham yordam berdi.

N.Abdurahmonov 1998-yilda "Umar Hayyom yulduzlari" (T.Zulfiqorov asari) spektakli bilan Moskvada o'tgan A.P.Chexov nomidagi III festivalda muvaffaqiyatli ishtirok etdi. Shuningdek, rejissyorning G.X.Andersenni "Qiz bola va gugurtcha"

hikoyasi asosida sahnalashtirgan spektakli ham aynan shu festivalda ishtirok etib, teatr mutaxassislari va muxlislarida ijobiy taassurot qoldirdi. L.N.Tolstoy qissasi asosida sahnalashtirgan “Xolstomer” spektakli esa Kuznetsk, Samara va Rostov-Don shaharlarida bo‘lib o‘tgan xalqaro festivalda qatnashib, o‘zbek teatrining dovruq‘ini jahonga tanitishga xizmat qildi.

Rejissyor teatr arbobi sifatida jamoat ishlarida ham faol ishtirok etdi, xalqaro teatr tashkilotlari bilan faol aloqalar o‘rnatish, ijtimoiy-madaniy sohalarda hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga sezilarli hissa qo‘shdi. Xususan, mamlakatimizda ilk bora o‘tkazilgan “Humo” Xalqaro yoshlar teatrlari festivalini tashkil etishda alohida faollik ko‘rsatdi, mazkur festivalda ko‘plab iste’dodli yoshlarning kashf etilishiga sababchi bo‘ldi. Ilk festivalda 32 ta spektakl namoyish etildi. 2000-yilga kelib esa festival ikki bosqichda o‘tkazildi. Xalqaro teatr kuni arafasida tashkil etilgan birinchi bosqichning ilk kuni Yaponiyaning “Toyota siti balet” truppasi Alisher Navoiy teatri sahnasida “Qarsildoq” (P.Chaykovskiy) baletini namoyish etdi. Ikkinchi bosqichda Rossiyaning Yaroslavl shahar yosh tomoshabinlar teatri “Irkit o‘rdakcha” (G.X.Andersen), uchinchi bosqichda Gruziyaning Poti shahridan tashrif buyurgan Guniya nomidagi davlat drama teatri “Jonsiz qush” (I.Solmonashvili), keyingi bosqichlarda esa “Eski Machit” teatr-studiyasi “Qobil va Hobil”, Yosh tomoshabinlar teatri “Boz masxaraboz” spektakllarini namoyish etdi. Ko‘rinib turibdiki, “Humo” festivalida dunyoning turli mamlakatlaridan tashrif buyurgan teatr ijodkorlari ishtirok etdi. Bu esa O‘zbekistonning xalqaro miqyosdagi ijtimoiy-madaniy aloqalarini kengayishi, dunyo madaniy jamoatchiligi bilan integratsiyaga kirishishida alohida ahamiyat kasb etdi.

O‘zbek teatri ijodkorlarining dunyoga chiqishi, xalqaro ijtimoiy-madaniy aloqalarni jadal rivojlantirishi haqida so‘z ketganida, yana bir tendensiya haqida alohida to‘xtalish lozim. “O‘tgan asrning 90-yillari davomida hamda XXI asrning dastlabki o‘n yilligida o‘zbek teatr san’atining dunyo sahna maydonlari bo‘ylab integratsiyalashuv jarayoni kuchaydi. Yetakchi teatrlarimizning xorijiy mamlakatlarga gastrollari, Italiya, AQSH, Germaniya, Isroil singari mamlakatlardan taklif etilgan rejissyorlar tomonidan sahnalashtirilgan spektakllar bunga misol bo‘la

oladi” [3]. Xorijdan taklif etilgan rejissyorlar sahnalashtirgan spektakllarda an'anaviy shakl va qoliplardan qochib, yangicha uslublar izlash, Sharq va G'arbning mushtarak madaniyatini uyg'unlashtirish, umumbashariy g'oyalarni ilgari surish tamoyili ustuvorlik qildi. Xususan, amerikalik rejissyor Devid Kaplan Abror Hidoyatov nomidagi teatrd sahnalashtirgan “Qirol Lir” (V.Shekspir), buyuk britaniyalik rejissyor Maykl Berg Alisher Navoiy nomidagi Katta teatrd sahnalashtirgan “Knyaz Igor” (A.Borodin), tojik rejissyori Farrux Qosimov sahnaga qo'ygan A.Hidoyatov teatridagi “Elektra” (Sofokl), “Eski-machit” teatr-studiyasidagi “Shayx San'on” (F.Attor va A.Navoiy dostonlari asosida), “Nayman ona nidosi” (Ch.Aytmatov) kabi spektakllar fikrimizning yorqin dalilidir. Ushbu sahna asarlari o'zbek teatrini jahon tajribalari bilan boyitishi barobarida, san'at vositasida madaniyatlar almashinuviga, turli millat vakillari bilan do'stona aloqalar o'rnatilishiga xizmat qildi.

Shuningdek, mamlakatimizga nufuzli teatr jamoalarining gastrol safarlari bilan tashrif buyurishi, xorij teatr tashkilotlari bilan xalqaro aloqalar o'rnatilishi ham mustaqil O'zbekistonning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotida alohida o'rin tutdi. Xususan, 2015-yil mamlakatimizga buyuk dramaturg Vilyam Shekspirning jahonga mashhur “Globus” teatrining tashrif buyurishi e'tiborga molik hodisa bo'ldi. Ta'kidlash lozimki, ushbu jahongashta teatr har yili dunyoning ko'plab mamlakatlariga safar uyushtirib, millionlab san'at ixlosmandlari orasida umuminsoniy g'oyalar – ezgulik, go'zallik, do'stlik, tinchlikni targ'ib qiladi. Shu ma'noda butun dunyoni qamrab olgan “Globe to globe” (“Globus” globus bo'ylab) nomli xalqaro turne doirasida “Globus” teatrining O'zbekistonga kelishi, jahon dramaturgiyasining shoh asarlaridan biri – “Hamlet” (V.Shekspir) fojiasini asliyat tilida namoyish etishi yurtimiz madaniy jamoatchiligida katta qiziqish uyg'otdi.

2021-yil poytaxtimizda MDH, Boltiqbo'yi davlatlari va Gruziya teatr ijodkorlarining IV Yoshlar teatr san'ati forumi o'tkazildi. Yoshlar teatr san'ati anjumanini tashkil etishdan maqsad – xalqaro madaniy aloqalarni rivojlantirish, yosh rejissyorlar, aktyorlar, rassomlarni kashf qilish, teatrshunoslar faoliyatini qo'llab-quvvatlash, turli teatrlar o'rtasida o'zaro tajriba va muloqot almashishdan

iborat. Har ikki yilda bir marotaba o'tkaziladigan mazkur nufuzli forumga Toshkent shahri ilk bor mezbonlik qildi.

Ijtimoiy-madaniy va integratsion jarayonlar o'zbek teatri taraqqiyotida muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Jamiyatning yangilanishi, globallashuv va madaniyatlararo muloqot sharoitida teatr san'ati nafaqat milliy qadriyatlarni saqlab qolish, balki ularni zamonaviy shakllarda ifoda etish, jahon teatr tajribasi bilan uyg'unlashtirish vazifasini ham bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nishonova O. *Madaniy integratsiya – umuminsoniylikni rivojlantirish omili* // *Глобальное партнерство как условие и гарантия стабильного развития. Материал конференции Культурология, Образование и образовательные исследования. – Toshkent Milliy universiteti, 2021. – 362-b.*
2. Sayfullayev N. *Yangi davr O'zbekiston teatri: rivojlanish muammolari va izlanish jarayonlari. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. – 158-b.*
3. To'lxo'jayeva M. *Teatr madaniyatlari mushtarakligi: Sharq va G'arb* // *"Jahon adabiyoti" jurnali, 2016. № 6, – 132-b.*

Gulchehra Mufti-zade

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
katta o'qituvchisi
E-mail: gulchehra19820929@gmail.com*

JAMIYAT MA'NAVIY ONGINING SHAKLLANISHIDA RAMZLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolada jamiyatda ma'naviy ong shakllanishida ramzlarning o'rni va ahamiyati tahlil etilgan. Ramzlar inson tafakkuri va hissiyotini bog'lovchi vosita sifatida ma'naviy qadriyatlarni ifoda etishi hamda ular orqali jamiyatning ma'naviy qiyofasi shakllanishi yoritilgan. Milliy, diniy, madaniy va ommaviy ramzlarning jamiyat ongiga ta'siri misollar orqali ko'rsatilgan. Shuningdek, globallashuv davrida ramzlar ma'naviy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil sifatida talqin etilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy ong, ramz, ma'naviyat, jamiyat, qadriyat, madaniyat, falsafa, milliy ramzlar, globallashuv.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF SYMBOLS IN THE FORMATION OF SOCIETY'S SPIRITUAL CONSCIOUSNESS

Abstract. The article analyzes the role and importance of symbols in the formation of spiritual consciousness in society. The expression of spiritual values as a means of connecting human thinking and feelings and the formation of the spiritual image of society through them are highlighted. The influence of national, religious, cultural and mass symbols on the consciousness of society is shown through examples. Also, symbols are interpreted as an important factor in ensuring spiritual stability in the era of globalization.

Keywords: spiritual consciousness, symbol, spirituality, society, values, culture, philosophy, national symbols, globalization.

Har bir jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti uning ongiy darajasi, qadriyatlari va ramziy tizimlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ma'naviy ong – inson va jamiyat tafakkuridagi chuqur ma'noli, axloqiy, madaniy va estetik tushunchalar majmuidir.

U jamiyatning ma'naviy qiyofasini belgilaydigan muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Bu jarayonda ramzlar (simvollar) alohida ahamiyat kasb etadi.

Ramz – ma'lum ma'nolarni umumlashtiruvchi, chuqur ma'naviy-axloqiy mazmunga ega bo'lgan belgi yoki obrazdir. Ramzlar inson ongi va hissiyoti o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaradi. Shu sababli, jamiyatda ma'naviy ong shakllanish jarayonini ramzsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Ma'naviy ong jamiyatning ma'naviy madaniyati asosidir. U insonning axloqiy qadriyatlarga munosabatini, vatanparvarlik hissin, ma'rifatga intilishini belgilaydi. Insonning dunyoqarashi, ishonchi va e'tiqodi aynan ma'naviy ong orqali shakllanadi.

Ma'naviy ong jamiyatdagi tarixiy tajriba, urf-odat, an'ana va milliy qadriyatlar asosida rivojlanadi. Uning shakllanishida ta'lim, oila, din, san'at, adabiyot va ommaviy axborot vositalari muhim o'rin tutadi. Biroq ushbu sohalarining barchasida umumiy bir ifoda – ramziy ma'nolar tizimi mavjud bo'lib, ular inson ongiga ta'sir etishning samarali vositasi sanaladi.

Ramz – (arab. – ishora qilmoq) (badiiy adabiyotda) – voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli; badiiy shartlilik shakllaridan. Ramz majozdan farq qilib, mazmuni obrazli qurilishi bilan bog'liq bo'ladi va ko'p ma'noliligi bilan ajralib turadi. Ramz barcha xalqlar folklori va adabiyotida qadimdan mavjud. Ramziy obrazlar muayyan tizimni tashkil etadi va ayrim hollarda ko'pchilik xalqlar adabiyoti va san'atida mushtarak mazmunni ifodalaydi. Masalan, sher – mardlik, tulki – makkorlik, bo'ri – ochko'zlik va boshqalar. Adabiyot tarixida asrlar davomida ishlatilib kelinayotgan ramziy obrazlar tizimi ham mavjud; gul – go'zallik, ma'shuqa; bulbul – oshiq; sariq rang – mahzunlik, qora rang – motam ramzi va boshqalar [1, 247-b.].

Falsafa va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ramzlar inson tafakkurining ilk bosqichlaridayoq paydo bo'lgan. Ilk odamlar tabiat hodisalarini, qudratni va

hayot manbalarini ramziy belgilar orqali anglashgan. Bu belgilar keyinchalik mifologiya, din, san'at va xalq ijodiyotida chuqur ildiz otgan.

Har bir jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti uning ongiy darajasi, qadriyatlari va ramziy tizimlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ma'naviy ong – inson va jamiyat tafakkuridagi chuqur ma'noli, axloqiy, madaniy va estetik tushunchalar majmuidir. U jamiyatning ma'naviy qiyofasini belgilaydigan muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Bu jarayonda ramzlar (simvollar) alohida ahamiyat kasb etadi.

Ramz – ma'lum ma'nolarni umumlashtiruvchi, chuqur ma'naviy-axloqiy mazmunga ega bo'lgan belgi yoki obrazdir. Ramzlar inson ongi va hissiyoti o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaradi. Shu sababli, jamiyatda ma'naviy ong shakllanish jarayonini ramzsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Ma'naviy ong jamiyatning ma'naviy madaniyati asosidir. U insonning axloqiy qadriyatlarga munosabatini, vatanparvarlik hissin, ma'rifatga intilishini belgilaydi. Insonning dunyoqarashi, ishonchi va e'tiqodi aynan ma'naviy ong orqali shakllanadi.

Ma'naviy ong jamiyatdagi tarixiy tajriba, urf-odat, an'ana va milliy qadriyatlar asosida rivojlanadi. Uning shakllanishida ta'lim, oila, din, san'at, adabiyot va ommaviy axborot vositalari muhim o'rin tutadi. Biroq ushbu sohalarning barchasida umumiy bir ifoda – ramziy ma'nolar tizimi mavjud bo'lib, ular inson ongiga ta'sir etishning samarali vositasi sanaladi.

Ramz – (arab. – ishora qilmoq) (badiiy adabiyotda) – voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli; badiiy shartlilik shakllaridan. Ramz majozdan farq qilib, mazmuni obrazli qurilishi bilan bog'liq bo'ladi va ko'p ma'noliligi bilan ajralib turadi. Ramz barcha xalqlar folklori va adabiyotida qadimdan mavjud. Ramziy obrazlar muayyan tizimni tashkil etadi va ayrim hollarda ko'pchilik xalqlar adabiyoti va san'atida mushtarak mazmunni ifodalaydi. Masalan, sher – mardlik, tulki – makkorlik, bo'ri – ochko'zlik va boshqalar. Adabiyot tarixida asrlar davomida ishlatilib kelinayotgan ramziy obrazlar tizimi ham mavjud;

gul – go'zallik, ma'shuqa; bulbul – oshiq; sariq rang – mahzunlik, qora rang – motam ramzi va boshqalar [1, 247-b.].

Falsafa va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ramzlar inson tafakkurining ilk bosqichlaridayoq paydo bo'lgan. Ilk odamlar tabiat hodisalarini, qudratni va hayot manbalarini ramziy belgilar orqali anglashgan. Bu belgilar keyinchalik mifologiya, din, san'at va xalq ijodiyotida chuqur ildiz otgan.

axborot va media vositalarida tarbiyaviy roli sifatida televideniye, internet va ijtimoiy tarmoqlarda ma'naviy qadriyatlarni aks ettiruvchi ramzlarni yaratish va targ'ib qilish;

ma'naviy ong shakllanishida jamiyatning ramzlardan foydalanishi – nafaqat estetik yoki madaniy masala, balki ma'naviy sog'lom muhit yaratishning samarali vositasi. Ramzlar jamiyatning ruhiy barqarorligini mustahkamlaydi, yosh avlodni axloqiy qadriyatlar bilan tarbiyalaydi va birlashtiruvchi kuch sifatida xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, jamiyatda ma'naviy ong shakllanishi ko'p qirrali jarayon bo'lib, uning markazida ramziy ma'nolar tizimi turadi. Ramzlar inson qalbiga ta'sir etib, uni ma'naviyat sari yetaklaydi; milliy va umuminsoniy qadriyatlarning tashuvchisi sifatida xizmat qiladi.

Shu boisdan, jamiyatning ma'naviy taraqqiyotini ta'minlash uchun ramzlar madaniyatini rivojlantirish, ular orqali yosh avlod ongiga ezgu g'oyalarni singdirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ramz – bu nafaqat belgidir, balki ma'naviy ongning jonli ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 7-tom. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – 247-b.*
2. *Ochilov O. VII-X asrlar tang davri she'riyatida ramzlar semantikasi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: 2018. – 20-b.*
3. *Лосев А.. Логика символа. Философия, Мифология, Культура. – Москва: 1991. – с-258.*

Mahmudxon Dovidxonov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
doktoranti
E-mail: mahmudxondovidxonov1@gmail.com*

YUMSHOQ KUCH KONSEPSIYASIDA MADANIY DIPLOMATIYA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xalqaro munosabatlarda yumshoq kuch (soft power) konsepsiyasining mazmun-mohiyati va undagi madaniy diplomatiyaning o'rni tahlil qilingan. Madaniyatning tashqi siyosatdagi vosita sifatida tutgan strategik ahamiyati, xorijiy jamoatchilik ongiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari ochib beriladi. Shuningdek, xalqaro tajribalar bilan qiyosiy tahlil asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *madaniy diplomatiya, yumshoq kuch, tashqi siyosat, xalqaro tajriba.*

CULTURAL DIPLOMACY IN THE CONCEPT OF SOFT POWER

Abstract. *This article analyzes the essence of the concept of soft power in international relations and the role of cultural diplomacy in it. The strategic importance of culture as a tool in foreign policy and its potential to influence the minds of foreign publics are revealed. Practical recommendations are also developed based on a comparative analysis of international experience.*

Keywords: *cultural diplomacy, soft power, foreign policy, international experience*

Ilk bor Qadimgi Yunoniston davrida bahs mavzu bo'lgan kuch tushunchasi o'rta asrlar va undan keyingi davrda ko'plab mutafakkirlar, ayniqsa, Nikkolo Makiavelli tomonidan o'z davrida jiddiy tadqiq qilingan. Kuch tushunchasi o'tmishdan kunimizgacha transformatsiyaga uchrab, ilmiy adabiyotlarda hokimiyat tushunchasining muqobili sifatida qo'llanila boshlandi. Mutaxassislar fikricha xalqaro munosabatlarda kuchning to'rt shakli mavjud. Bular: qattiq kuch, aqlli kuch, milliy kuch va yumshoq kuch.

Qattiq kuch odatda nishonga olingan mamlakatning iqtisodiy va harbiy kuch elementlarini nishonga olish va ushbu mamlakatni kuch bilan ishontirish kabi maqsadlarda qo'llaniladi. Qattiq kuchni tasvirlar ekan, Jozef Nay, asosan, harbiy elementga e'tibor qaratadi va iqtisodiy element haqida ko'p gapirmadi [1, 54-b]. Ammo bugungi kunda harbiy kuchdan to'liq samaraga erishish uchun yaxshi iqtisodiy vaziyatda bo'lish kerak. Davlatning milliy xavfsizlik manfaatlari zarur bo'lgan hollarda qattiq harbiy kuch ishlatishdan tortinmasligini ko'rsatish orqali boshqa tomonni o'z qudratiga ishontirish orqali tinchlikni saqlashda ko'pincha samarali bo'ladi. Tinchlik davrida mudofaa qudratidan samarali foydalanish uchun qurolli kuchlar va diplomatiya hamjihatlikda va hamkorlikda bo'lishi kerak. Umumlashtirib aytganda, qattiq kuch bu – davlatlarning harbiy qudrati, o'zini mudofaa qilishda foydalanadigan har qanday kuch ishlatish, kuch qo'llashi tushuniladi.

Yaqin-yaqingacha davlatning kuchi, qudrati bu mamlakatning harbiy kuchi bilan deyarli sinonim edi. Vaqt o'tishi, fan-texnikaning rivojlanishi bilan kuch-qudrat manbalari ham o'zgara boshladi. Bu o'zgarish G'arbda, ayniqsa, AQShda xavfsizlikni ta'minlash amaliyotlarida qattiq kuchdan tashqari yumshoq kuchdan ham foydalangan holda yangi kuch shakllanishini taqozo qildi. Garchi Braziliya, Hindiston va Xitoy kabi mamlakatlarda ham harbiy kuch birinchi o'rinda bo'lsa-da, ko'p hollarda yumshoq kuchdan foydalanish qattiq harbiy kuchdan foydali va samaraliroq ekanligini amaliyotda o'z tasdig'ini topmoqda [2, 31-36-b].

Kuch har doim resurslardan foydalanish orqali yuzaga keladi. Misol uchun, hatto do'stlik signalini yuborish uchun ko'z qisib qo'yish ham yumshoq kuchga eng sodda misoldir. Uning paydo bo'lishi uchun ko'z va mushaklarning ba'zi harakatlari amalga oshirilishi kerak, bu ko'zning miltillashi deb ataladi. Bu harakatlar kuch manbalaridir. Yumshoq kuch resurslari, asosan, o'sha davlatning siyosiy qadriyatlar, madaniyati, tashqi siyosati va iqtisodiyotidan iborat. Jozef Nay madaniyat ushbu reytingda birinchi o'rinda turadi va madaniyatni jamiyat uchun ma'noga ega bo'lgan butun qadriyatlar va amaliyotlar sifatida belgilaydi [3, 55-b].

Bugungi kunda AQSh va Yevropa madaniyati umuminsoniy xususiyatga ega bo'lib, butun dunyoda ta'sirchan xarakterga ega. Uning universalligining eng muhim sabablaridan biri, bu g'arb davlatlarining tashqi siyosatida yumshoq kuchdan foydalanishdir. Yumshoq kuchning ta'siri ovqatlanish madaniyati, musiqa madaniyati, adabiyot madaniyati kabi universal tushunchalardan kattaroq bo'lishi mumkin. Biroq, yumshoq kuchni faqat madaniyat sifatida ko'rish noto'g'ri. Masalan, AQSHda patentlangan Coca-Cola dunyo aholisining eng ko'p iste'mol qiladigan mahsulotlaridan biridir, ammo bu mahsulotni iste'mol qilgan har bir kishi AQSh siyosatini qo'llab-quvvatlaydi degani emas. Jozef Nay yumshoq kuch manbalari va vositalarini quyidagi jadval orqali tushuntirib berishga harakat qiladi.

1-jadval: Yumshoq kuch vositalari va nishonlari.

Yumshoq kuch manbalari	Vositalari	Nishonga oluvchilari
Tashqi siyosat	Hukumatlar, media, NTTlar, xalqaro tashkilotlar	Boshqa hukumatlar va xalqlar
Ichki siyosiy qadriyatlar va siyosat	Media, NTTlar, xalqaro tashkilotlar	Boshqa hukumatlar va xalqlar
Yuksak madaniyat	Hukumatlar, NTTlar, xalqaro tashkilotlar	Boshqa hukumatlar va xalqlar
Ommaviy madaniyat	Media, bozor	Boshqa xalqlar

Manba: [4, 10-b].

Davlatlarning madaniy jozibadorlik konsepsiyasiga qaratilgan madaniy diplomatiya faoliyatining asosiy elementi – madaniyatdir. Umumiy madaniy muloqot asosida madaniy konsensusga erishish mumkin. Mamlakatning madaniy qadriyatlari ushbu davlatning jozibadorligini oshiradi va uning yumshoq kuchining asosiy manbaiga aylanishi mumkin. Madaniy diplomatiyada madaniyat boshqalar tomonidan ixtiyoriy qabul qilinishi, hayratga tushishi va eksport qilingan madaniyatga simpatiya tug'ilishi sabab bo'la olishi kerak. Aks holda, madaniyatning ta'sir kuchi faqat mamlakat chegaralaridan oshib o'ta olmaydi. Madaniy elementlar mamlakat imijini mustahkamlab, uning yumshoq kuchiga ijobiy ta'sir ko'rsatsa-da, har doim ham kutilgan natijalar kutilgandek bo'lmaydi. Buning sabablaridan biri shundaki, yumshoq kuchni ham xuddi qattiq harbiy kuch vositalariga o'xshab

istalgan nuqtada qo'llagan bilan samarasiz ketishi mumkin. Masalan, tank harbiy harakatlarda muhim qurol, vosita bo'lishiga qaramay u urushning istalgan jabhasida, botqoq yoki o'rmonda ham birdek samaradorlik ko'rsatolmaydi. Yumshoq kuch konsepsiyasida madaniy diplomatiyadan foydalanishda ham umumiy o'xshashliklarni inobatga olgan holda qo'llashgina yaxshi samara beradi.

Globalashuv va texnologiyaning rivojlanishidan so'ng, transmilliy kompaniyalar va nodavlat tashkilotlar davlatlarning yumshoq kuch siyosatini amalga oshiruvchi ishtirokchilarga aylandi. Boshqa tomondan, nodavlat tashkilotlar, davlat muassasalari, elchixonalar, madaniyat vazirliklari, muhojirlar guruhlar, xususiy sektor va global biznes faoliyati yumshoq kuch siyosatini amalga oshirishda ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada, ayniqsa, nodavlat notijorat tashkilotlari, nohukumat tashkilotlar vaqt o'tishi bilan yumshoq kuchning muhim subyekti sifatida ko'rila boshladi.

Yumshoq kuch va madaniyat o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud. Yumshoq kuch davlat madaniyati boshqa mamlakatlar uchun jozibador bo'lgandagina u ta'sir kuchiga aylanadi. An'anaga ko'ra, har bir mamlakatning yumshoq kuchi: an'ana va urf-odatlar, turmush tarzi, taomlari, musiqasi, tili, ko'ngilochar tuyg'usi, ta'lim tizimi kabi unsurlar o'sha mamlakat madaniyatini shakllantiruvchi va aks ettiruvchi eng asosiy ko'rsatkichlardir. Ma'fura, madaniy an'analar, etnik elementlar, iqtisodiy tizim va turmush tarzi kabi komponentlar uzoq tarixiy o'tmishdan so'ng haqiqatga aylangan madaniy qudratning eng muhim manbalari hisoblanadi [5, 33-b]. Shu bilan birga, madaniyat yumshoq kuchning shakllanishi, rivojlanishi va mustahkamlanishida muhim rol o'ynaydi. Qaysi nuqtadan qaramang, madaniyat statik mavjudot emas, balki dinamik jarayondir. Madaniyat o'z jamiyati ichida doimo harakatda. Davlatning yumshoq kuchi mazkur davlatning ma'furasi, ijtimoiy tizimi, tashkiliy mexanizmlari, rivojlanish modeli, milliy qadriyatlar, diniy e'tiqodlari, o'zaro ishonch munosabatlari va inson resurslari kabi masalalar bilan bog'liq.

Boshqa tomondan, madaniyat liderlarning qaror qabul qilish jarayonlarida muhim rol o'ynaydi. Xususan, madaniy qadriyatlar rahbarlarning siyosiy

masalalarni hal qilish uslubiga bevosita ta'sir qiladi. Shu munosabat bilan, rahbarlar o'z sivilizatsiyasiga xos bo'lgan madaniy in'ikoslarni hisobga olgan holda qaror qabul qiladilar. Xalqaro munosabatlar nuqtayi nazaridan, farqli yoki yaqin madaniyatlarning integratsiyasi davlatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni oshiradi va umumiy manfaatlarni yuqori darajaga olib chiqadi. Yumshoq kuch amaliyotlari madaniy diplomatiya faoliyati orqali yuzaga keladi. Madaniy diplomatiya mamlakatning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy tuzilishi bilan bog'liq bo'lib, bu uch soha madaniyat diplomatiya tushunchasining asosini tashkil qiladi [6, 1-b].

Aksariyat G'arb davlatlari qattiq kuchdan foydalanish barobarida turli mamlakatlarda yumshoq kuch bilan ham samarali natijalarga erishganliklarini ko'rdilar. Sanoat inqilobi bilan mustamlakachilik keng tarqaldi, ayniqsa, Fransiya va Angliya o'z tillari, dinlari va madaniyatlarini tarqata boshladi. Ular, ayniqsa, Afrika qit'asidagi missionerlik harakatlari bilan mintaqaning tili va dinini o'zgartirdilar. Fransiya XVII asrda yumshoq kuch ishlatgan birinchi davlatlardan biri edi. U o'z madaniyatini butun Yevropaga tanitdi va fransuz tilini diplomatiya tiliga aylantirdi. Angliya va Fransiya yumshoq kuch ishlata boshladi va mustamlakachi bo'lgan davlatlarga o'z madaniyatini singdirib, xalqqa jozibador bo'la boshladi. Bu borada Hindiston juda yaxshi namunadir. XV asrda Hindistonga bosqinchi sifatida kirgan Angliya 500 yil mustamlaka sifatida foydalangan va mintqa tili va diniga ingliz va nasroniylikni qo'shib yuborishga muvaffaq bo'lgan. 1900-yildan beri u mintqani mustamlakachi sifatida tark etgan bo'lsa ham, ommaviy madaniyat elementlaridan foydalangan holda o'z ta'sirini saqlab qolishda davom etdi. Xususan, futbol va kriket, ommaviy madaniy elementlardan, ayniqsa, sport sohasida foydalanish orqali Hindiston xalqi ustidan yumshoq kuch ishlatishda davom etdi.

Yumshoq kuchning keng tarqalgan elementlaridan biri bu musiqa va kino san'atidir. Gollivud deyilsa AQSh, Bollivud deyilsa Hindiston, seriallar haqida gap ketsa Turkiya kabi mamlakatlar ko'z oldimizga kelishi ham yumshoq kuchning jamiyat va shaxslarning ong ostiga naqadar kuchli ta'siri borligidan dalolat beradi. Turkiya Sovet Ittifoqi davridayoq "Choli qushi" teleseriali orqali teleseriallar eksportini boshladi. AQShdan keyin eng ko'p serial eksport qilgan Turkiya

teleseriallari bugungi kungacha 100 dan ortiq o'lkada 150 ga yaqin serial namoyish etildi [7].

Janubiy Kaliforniya Xalq diplomatiyasi universiteti va "Portlend markazi" nomli nodavlat tashkiloti tomonidan birgalikda yumshoq kuch reytingida yetakchi bo'lgan davlatni aniqlash uchun so'rovnoma o'tkaziladi. So'rovnomada 25 mamlakatdan 10 500 respondent ishtirok etadi. So'rovnoma natijasiga ko'ra, 2017-yil Fransiya yumshoq kuch reytingida yetakchi davlat deb topildi, AQSh esa 2017-yilda madaniy diplomatiyasi sohasida birinchi bo'ldi. Yumshoq kuchni tashkil etuvchi barcha elementlarning umumiy yig'indisi bo'yicha 2017-yilda eng kuchli deb tanlangan Fransiya madaniyat sohasi bo'yicha Buyuk Britaniyadan keyin uchinchi o'rinni egalladi [8, 39-b]. Xuddi shu tashkilot tomonidan 2018-yilda o'tkazilgan so'rovnomada Angliya birinchi o'rinni egallagan bo'lsa, AQSh esa madaniyat sohasida yana birinchilikni egalladi [9, 44-b].

Xulosa qilib aytganda, yumshoq kuch konsepsiyasi zamonaviy xalqaro munosabatlarda davlatlar o'rtasidagi ishonch, madaniy aloqalar va o'zaro anglashuvini mustahkamlashda muhim vositaga aylangan. Madaniy diplomatiya esa bu kuchning eng ta'sirli yo'nalishlaridan biri sifatida mamlakatning ijobiy imijni shakllantirish, ziddiyatlarni oldini olish va diplomatik aloqalarni yumshoq, ammo samarali vositalari orqali rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Shu bois, davlatlar uchun yumshoq kuch siyosatini madaniy diplomatiya orqali izchil va tizimli tarzda rivojlantirish strategik zarurat hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nye Joseph. *Soft power and higher education. Forum for the Future of Higher Education*, 2005. – p-54.
2. Yilmaz Sait. *Yumuşak Güç ve Evrimi. TURAN Stratejik araştırmalar merkezi dergisi*, 3(12), 2011. – s-31-36.
3. Nye Joseph. *Soft power and higher education. Forum for the Future of Higher Education*, 2005. – p-55.

4. Nye Joseph. *The Way to Success in World Politics: Soft Power*, 2005.
– p-10.
5. Nicolae Haneş., Adriana Andrei. *Culture as soft power in international relations. International Conference Knowledge-Based Organization, No 1, Volume XXI, 2015.* – p-33.
6. Kang Hyungseok. *Reframing Cultural Diplomacy: International Cultural Politics of Soft Power And the Creative Economy*, 2013. – p-1.
7. Anadolu Ajansı. *Türk dizilerinin eni hedefi Uzakdoğu pazarı.*
<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/turk-dizilerinin-yeni-hedefi-uzakdogu-pazari/698829> 04.12.2016.
8. *The Soft Power 30. A Global Ranking of Soft Power.*
<https://softpower30.com/wp-content/uploads/2017/07/The-Soft-Power-30-Report-2017-Web-1.pdf>, 2017. – p-39.
9. *The Soft Power 30. A Global Ranking of Soft Power.*
<https://softpower30.com/wp-content/uploads/2018/07/The-Soft-Power-30-Report-2018.pdf>, 2018. – p-44.

E'zoza Karimova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Madaniyatshunoslik yo'nalishi magistranti
E-mail: karitmovaezoza46@gmail.com*

YOSHLAR MEDIA SAVODXONLIGINING JAMIYAT IJTIMOIY-MA'NAVIY MUHITI BARQARORLIGIGA TA'SIRI

***Annotatsiya.** Mazkur maqola bugungi globallashuv asrining asosini tashkil qilayotgan axborot va media masalalarini madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ochib berish hamda, yosh avlodning mediasavodxonligi jamiyat va davlat ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligining muhim omillaridan biri sifatida tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda jahon tajribasi, ilmiy-nazariy tahlillar va mavzu yuzasidan takliflar keltirib o'tilgan.*

***Kalit so'zlar:** mediasavodxonlik, mediata'lim, xorij tajribasi, ma'naviy muhit, davlat siyosati.*

THE IMPACT OF YOUTH MEDIA LITERACY ON THE STABILITY OF THE SOCIO-MORAL ENVIRONMENT OF SOCIETY

***Abstract.** This article aims to reveal the issues of information and media that form the basis of today's globalization age from the perspective of cultural studies, and to analyze the media literacy of the younger generation as one of the important factors in the stability of the socio-spiritual environment of society and the state. It presents world experience, scientific and theoretical analyses, and proposals on the topic.*

***Keywords:** media literacy, media education, foreign experience, spiritual environment, public policy.*

Bugungi globallashuv asrida kelajak egalari hisoblanmish yosh avlodga e'tibor har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Xususan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh assambleyasining 80-sessiyasida nutq so'zlar ekan, yoshlar masalasiga alohida to'xtaldilar: "Ertangi kunimiz, dunyoning taqdiri va farovonligi o'sib kelayotgan yosh avlod qo'lida. Yoshlarimizning qalbi va ongiga tinchlik, gumanizm va do'stlik, o'zaro ishonch va

hurmat kabi oliyjanob g'oyalarni singdirish dolzarb vazifamizdir" [1]. Bu borada "Jahon yoshlarining tinchlik sari harakati" ni ta'sis etish va uning qarorgohini O'zbekistonda joylashtirish taklifini ilgari surilishi ham masalaning dolzarbligini tasdiqlaydi. Media olamning bugungi rango-rang qiyofasi esa aynan yosh avlodni birinchilardan bo'lib o'ziga jalb qilmoqda. Yoshlar mediasavodxonligi dunyo miqyosidagi keng muhokamalarga sabab bo'layotgan mavzu ekanligini hisobga olsak, uning jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligiga ta'siri yaxshigina ekanligini rad etib bo'lmaydi. Ushbu maqolaning maqsadi yoshlar mediasavodxonligining ahamiyatini yanada ochib berish va shu asnoda jamiyat, madaniyat va ma'naviyat masalasini mediatarmoqlardagi qiyofasi bilan solishtirgan holda madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilishdir. Uning vazifasi esa yoshlar mediasavodxonligini oshirish va shu orqali jamiyatda xavfsiz ma'naviy-ijtimoiy muhit barqarorligini ta'minlashga hissa qo'shish hisoblanadi.

Mediasavodxonligi – bu turli shakllarda ommaviy axborot vositalariga kirish, tahlil qilish, baholash va yaratish qobiliyatini o'z ichiga olgan savodxonlikning kengaytirilgan tushunchasi. Shuningdek, u tanqidiy fikr yuritish va axloqiy harakat qilish qobiliyatini o'z ichiga olish, dunyo bilan aloqa qilish va ijobiy o'zgarishlarga hissa qo'shish uchun axborot va aloqa kuchidan foydalanish kabi xususiyatlarga ega. Mediasavodxonligi ommaviy axborot vositalarining turli turlariga taalluqlidir hamda ish, hayot va fuqarolik uchun muhim mahorat sifatida qaraladi [2].

Mediasavodxonlikni oshirish zaruriyati bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning jadal rivojlanishi axborot oqimini mislsiz darajada oshirib yubordi. Bu esa har bir insondan tanqidiy fikrlash, ishonchli manbalarni ajrata olish va media mahsulotlarni to'g'ri talqin qilish qobiliyatini talab qiladi. Mediasavodxonlikni oshirish zaruriyatining asosiy sabablari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin.

1. Yolg'on va manipulyator axborotlardan himoyalash. Soxta yangiliklar (fake news), propaganda va dezinformatsiyalar jamiyatga jiddiy ta'sir

ko'rsatmoqda. Mediasavodxon shaxs bunday axborotlarni tahlil qiladi, manbani tekshiradi va haqiqatni aniqlay oladi.

2. Ijtimoiy tarmoqlarda ongli ishtirok. Har kim bloger, muallif yoki “axborot tarqatuvchi”ga aylangan bir davrda, mas’uliyat bilan yozish va tarqatish muhim bo‘lib, mediasavodxonlik insonni ijtimoiy tarmoqlarda ehtiyotkor, axloqiy va qonuniy doirada harakat qilishga o‘rgatadi.

3. Demokratik jamiyatda faol ishtirok etish. Erkin axborot olish va uni tahlil qilish huquqi fuqarolik jamiyatining muhim qismi hisoblanib, mediasavodxon fuqaro siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy masalalarda ongli qarorlar qabul qila oladi.

4. Bolalar va yoshlar ongini himoya qilish. Yosh avlod internetda juda ko‘p axborotga duch keladi – bu doim ham foydali emasligini hisobga olib, otalar va pedagoglar uchun mediasavodxonlik bolalarni zararli kontentdan himoya qilish vositasidir.

5. Raqamli savodxonlikning tarkibiy qismi. Mediasavodxonlik zamonaviy raqamli savodxonlikning ajralmas bo‘lagi bo‘lib, zamonaviy texnologiyalardan oqilona foydalanishni o‘rgatadi.

Mediasavodxonlik shunchaki axborotni o‘qish emas, axborotni tushunish, tahlil qilish, baholash va undan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmasidir. Shaxsiy, oilaviy, ijtimoiy va milliy darajada axborot madaniyatini shakllantirish uchun mediasavodxonlikni rivojlantirish zarur. “Ma’lumot savodxonligi bu bilimdon va faol fuqarolarni shakllantirishdir”, – deydi Irene Mwendva

[1]. Bugungi kunda turli mamlakatlarda o‘z aholisining, xususan, yoshlarining mediasavodxonligini rivojlantirish maqsadida dunyo bo‘ylab juda katta masshtabli ishlar amalga oshirilmoqda. Ularga hatto YUNESCO, BMT kabi yirik tashkilotlar ham homiylik qilmoqda. O‘tkazilayotgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mediasavodxonlik, mediata’lim kabi sohalarda amaliy ishlar va ijobiy natijalar borasida bugungi kunda mediasavodxonlik borasida Finlandiya, Kanada kabi davlatlar ustuvorlik qiladi [3].

Kanada Shimoliy Amerikada maktab o'quv dasturida mediasavodxonligini talab qilgan birinchi davlat bo'ldi. Har bir viloyat o'z o'quv dasturida mediata'limni belgilab qo'ygan. Misol uchun, Kvebekning yangi o'quv dasturi 1-sinfdan o'rta maktabning oxirgi yiligacha media savodxonligini talab qiladi. Kanadada media-ta'limning boshlanishi turli sabablarga ko'ra yuzaga keldi. Buning sabablaridan biri Amerika ommabop madaniyatining keng tarqalganligi haqidagi tashvish hisoblanadi. Kanadalik aloqa olimi Marshall McLuhan

1950–1960-yillardayoq Shimoliy Amerikada mediasavodxonlik bo'yicha ta'lim harakatini boshlab yubordi. Mediasavodxonligi va mediata'lim sohasida Kanadaning ikki yetakchisi – Barri Dunkan va Jon Pungentlar hisoblanadi.

Yoshlar orasida mediasavodxonlikni oshirish uchun ta'lim tizimida maxsus fan, yoki modullar joriy etish, ijtimoiy kampaniyalar va treninglar o'tkazish, ota-onalar va pedagoglar uchun yo'l-yo'riq materiallar tayyorlash, raqamli platformalarda foydali va ishonchli kontentni targ'ib qilish muhim sanaladi. Mediasavodxonlik yoshlar uchun zamonaviy hayotda zarur bo'lgan asosiy ko'nikmalardan biri bo'lib, ularning ongini, fikrlash tarzini va ijtimoiy faoliyatini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu boisdan, har bir ta'lim muassasasi, ota-ona va jamiyat a'zosi yoshlar orasida mediasavodxonlikni targ'ib qilishda faol bo'lishi zarur. Bu borada jahon tajribasida amalga oshirilayotgan ishlar talaygina. Jumladan, Global Media va Axborot Savodxonligi Haftaligi YUNESCO tomonidan har yili tashkil etiladigan tadbir bo'lib, Iordaniyaning Amman shahrida bo'lib o'tadi. 2011-yildan beri har yili nishonlanadigan Global Media va Sxborot Savodxonligi Haftaligi dunyo bo'ylab manfaatdor tomonlarni g'oyalar almashish hamda barcha uchun media va axborot savodxonligini targ'ib qilishning innovatsion usullarini o'rganish uchun birlashtiradi [4]. 2024-yilgi mavzu "Axborotning yangi raqamli chegaralari: jamoat manfaatlari bo'yicha ma'lumot uchun media va axborot savodxonligi" shiori bilan sun'iy intellekt va raqamli kontent yaratuvchilarining yangi avlodi kabi rivojlanayotgan texnologiyalarning jamoatchilik manfaatlariga mos keladigan ma'lumotlarni ishlab chiqarish va tarqatishga o'zgaruvchan ta'sirini ko'rib chiqadi, imkoniyatlar va

xatarlarni ta'kidlaydi. Shuningdek, Global Media va Axborot Savodxonligi Haftaligi doirasida tez rivojlanayotgan raqamli landshaftga mos kelish va foydalanuvchilarni onlayn ravishda jamoatchilik manfaatlariga oid ma'lumotlarni aniqlash, baholash va ular bilan shug'ullanish ko'nikmalariga ega bo'lish muhimligini ta'kidlanadi [5].

Bugungi kunda madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan mediasavodxonlikning jamiyatda ijtimoiy birlik va madaniy qadriyatlarni saqlashdagi rolga alohida to'xtalmasak bo'lmaydi. Binobarin, axborotdan oqilona foydalanish orqali ijtimoiy muammolarni kamaytirish va yoshlar orasida ma'naviy barqarorlikni ta'minlash dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi. Ma'lumki, yoshlarning axborot maydonida tanqidiy fikrlash qobiliyati, media xabarlarini to'g'ri baholash ko'nikmalari jamiyat barqarorligi va madaniy merosni himoya qilishda muhim omil hisoblanadi. Yoshlarning axborot maydonida ongli va mas'uliyatli ishtiroki jamiyat barqarorligi va madaniy merosni himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun mediasavodxonlikni yoshlar orasida keng targ'ib qilish va rivojlantirish davlat siyosati va jamiyat e'tiborida bo'lishi lozim. Bu borada Finlandiya tajribasini misol qilib keltirish mumkin. Finlandiya maktablarida mediasavodxonligini o'rgatish uning chegarasida paydo bo'lgan dezinformatsiya bosqinini oldini olishning bir usuli sifatida baholanadi. News Media Finland loyiha menejeri Susanna Ahonen Finlandiyadagi davomli mediata'limni yoqlay turib, "Biz har bir avlodni qayta-qayta o'qitishimiz kerak. Garchi biz dunyodagi eng yaxshi bo'lsak ham, agar biz bu ustida doimiy ravishda ishlamasak, bu saqlanib qolmaydi. Bu abadiy loyiha", – deya ta'kidlaydi. Butun dunyo bo'ylab mutaxassislar soxta yangiliklar tarqalishiga qarshi turish uchun mediasavodxonligini oshirishga chaqirmoqda. Ammo bu borada turli mamlakatlarda kam ish qilingan bo'lsa-da, Finlandiya yetarli choralar ko'rdi: 2014-yildayoq mediasavodxonligi har qanday yoshdagi o'quvchilar uchun milliy o'quv dasturining bir qismiga aylandi. Biroq, maktabgacha yoshdagi bolalar, hatto o'qish yoki yozishni ham bilmaydilar. Ommaviy axborot vositalaridan foydalanish haqida qanday fikr yuritishlari mumkin degan savol tug'ilishi tabiiy. Dasturga

ko'ra yosh bolalar haqiqat va fantastikani ajratishni o'rganishlari mumkin. Masalan, ular sinfda ertaklarni o'qishlari va hikoyaning haqiqat bo'lishi mumkinligini muhokama qilishlari mumkin. Ba'zi ertaklarda ayyor odamlar, yoki hayvonlar boshqalarni aldashadi. Bu yana bir saboq beradi: Siz olgan ba'zi ma'lumotlar haqiqat bo'lmasligi mumkin, ammo ular sizga zarar yetkazish uchun ishlatilmoqda kabi va hokazo [6].

Qator loyihalar davomida amalga oshirilayotgan islohotlar ham asosan yosh avlod ta'limi uchun qaratilgan. Xususan, "Mediasavodxonlik ABC kitobi" deb nomlangan axborot kitobi – alifboning har bir harfini media savodxonlik ustunlari bilan bog'laydi.

"Media-savodxonlik ABC kitobi" muqovasidagi dizayn.

(News Media of Finlandiya)[7].

Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, bugungi yangi O'zbekistonni qurish yo'lida jahon tajribasidan foydalanish katta ahamiyatga egadir. O'zbekistonda yoshlar mediasavodxonligini rivojlantirish yo'llari, jumladan, ta'lim tizimidagi mediasavodxonlikni kuchaytirish, davlat siyosati va ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash, OAV va internet platformalarining rolini tushunish kabi yo'nalishlarda tadqiqotlar va amaliy ishlar olib borilishi juda katta ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston yoshlarining mediasavodxonligini oshirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish, nafaqat yoshlarning axborot makonida faol ishtirokini ta'minlash, balki ijtimoiy birlikni mustahkamlash va madaniy qadriyatlarni saqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Quyida ushbu yo'nalishda olib

borilishi mumkin bo'lgan ilmiy tadqiqotlar turlari va metodologiyalarini keltirib o'tamiz.

1. Yoshlarning mediasavodxonlik darajasini aniqlash va bu ko'rsatkichni turli omillar (ta'lim darajasi, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish vaqti, axborot manbalariga ishonch darajasi va h.k.) bilan bog'lash maqsadida Yoshlar orasida mediasavodxonlik darajasini o'lchash yoshlarning axborot manbalariga bo'lgan ishonch darajasi va mediasavodxonlik darajasini oshirish uchun zarur bo'lgan omillarni aniqlashda muhim hisoblanadi. Bunda yoshlar orasida keng qamrovli so'rovnomalar o'tkazish orqali ularning axborot manbalariga bo'lgan munosabatini o'rganish, olingan ma'lumotlarni statistik usullar yordamida tahlil qilish hamda turli hududlardagi yoshlar orasida mediasavodxonlik darajasini taqqoslash mumkin.

2. Yoshlarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, turli yosh guruhlariga tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan treninglar o'tkazish va ularning mediasavodxonlik darajasidagi o'zgarishlarni kuzatish, treninglar davomida axborot manbalariga bo'lgan munosabatni kuzatish muhim sanaladi.

3. Yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarda faoliyatini va bu faoliyatning mediasavodxonlik darajasiga ta'sirini o'rganish, shuningdek, ularning ijtimoiy tarmoqlarda axborot manbalarini tanlashdagi xulq-atvorini bilish maqsadida yosh qatlamning ijtimoiy tarmoqlarda faoliyatini kontent tahlili, intervyular, so'rovnomalar orqali tahlil qilish lozim.

4. Yoshlar orasida mediasavodxonlikni oshirish bo'yicha ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, ushbu dasturlarni turli yosh guruhlariga taqdim etish va ularning samaradorligini baholash orqali yoshlarning mediasavodxonlik darajasidagi o'zgarishlarni aniqlash lozim.

5. Yoshlar orasida mediasavodxonlikni oshirish bo'yicha davlat siyosatini tahlil qilish, takliflar ishlab chiqish, huquqiy tahlil, mutaxassislar va yoshlar bilan intervyular o'tkazish, davlat siyosatining mediasavodxonlikni oshirishdagi o'rnini baholashda katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, mediasavodxonlikning ahamiyati tobora ortib borayotgan globallashuv davrida ayniqsa yosh avlodni turli ma'naviy xurujlardan

asrash va ularning o'zida yetarli immunitet hosil qilish orqaligina jamiyat va davlat farovonligiga hissa qo'shish mumkin va ayni zamon ham shuni talab qilmoqda. Bu yo'lda amalga oshiriladigan islohotlar, turli tadqiqotlar kelajak zamon va jamiyatning madaniy-ma'naviy taqdiri uchun xizmat qilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Xabar.uz saytidan olindi. <https://www.xabar.uz/uz/siyosat/shavkat-mirziyoyev-bmt-bosh-assambleyasining-80>*
2. *https://en.wikipedia.org/wiki/Media_literacy*
3. *“Media literacy”. Ordered to be printed 17 July 2025 and published 25 July 2025 Published by the Authority of the House of Lords*
4. *Common Sense Media –Yoshlarga mo'ljallangan mediasavodxonlik resurslari: <https://www.common sense media.org/>*
5. *UNESCO Mediasavodxonlik bo'yicha manbalari: <https://en.unesco.org/themes/media-and-information-literacy>*
6. *www.dandc.eu*
7. *news.decoder.com*

Jaloliddin Botirov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Madaniyat va san'at sohasi menejmenti
yo'nalishi magistranti
E-mail: jaloliddinbotirov656@gmail.com*

MADANIYAT VA SAN'AT SOHASIDA MENEJERLIK FAOLIYATI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada madaniyat tashkilotlarida menejerning tashkilotchilik va ijodiy faoliyati tahlil qilinadi. Unda menejerning madaniy jarayonlarni samarali tashkil etishdagi o'rni, ijodiy jamoalar bilan ishlashdagi uslublari hamda boshqaruvda innovatsion yondashuvlarning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy madaniyat menejerlarining kasbiy kompetensiyalari, ijodiy fikrlash salohiyati va yetakchilik fazilatlarini rivojlantirish yo'llari haqida ilmiy asoslangan fikrlar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: madaniyat tashkiloti, menejerlik faoliyati, tashkilotchilik, ijodiy yondashuv, boshqaruv, innovatsiya, yetakchilik.

MANAGEMENT ACTIVITY IN THE FIELD OF CULTURE AND ARTS AND ITS INDIVIDUAL FEATURES

Abstract. This article analyzes the organizational and creative activities of managers in cultural organizations. It highlights the role of managers in the effective organization of cultural processes, methods of working with creative teams, and the importance of innovative approaches in management. It also presents scientifically based ideas about the professional competencies of modern cultural managers, ways to develop their creative thinking potential, and leadership qualities.

Keywords: cultural organization, management activity, organizational skills, creative approach, administration, innovation, leadership.

Madaniyat tashkilotlarida menejerlik faoliyati jamiyatning ma'naviy hayotini tashkil etish, ijodiy jamoalarning faoliyatini muvofiqlashtirish hamda san'at sohasida strategik boshqaruvni yo'lga qo'yishda muhim o'rin tutadi. Menejer

shunchaki tashkiliy masalalarni hal qiluvchi shaxs emas, balki madaniy qadriyatlar targ'ibotchisi, ijodiy jarayonlarni boshqaruvchi, jamoani ilhomlantiruvchi yetakchi sifatida qaraladi. Madaniyat menejerligi tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab G'arb mamlakatlarida shakllanib, keyinchalik mustaqil fan sifatida rivojlandi. Xususan, 1960–1970-yillarda AQSh va Yevropada madaniyat sohasini bozor mexanizmlariga moslashtirish jarayonlari boshlandi. Bu davrda madaniyat menejerlari uchun maxsus ta'lim dasturlari joriy qilinib, Nyu-York universiteti, Parij madaniyat instituti va Londondagi Creative Management Centre kabi muassasalarda madaniyat menejmenti alohida yo'nalish sifatida o'qitila boshlandi [1].

O'zbekistonda esa madaniyat menejerligi mustaqillikdan so'ng shakllana boshladi. 1992-yilda qabul qilingan “Madaniyat to'g'risida”gi Qonun [2], madaniyat muassasalarining huquqiy maqomini belgilab berdi. Shu bilan birga, 1996-yilda O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutida “Madaniyat menejmenti” yo'nalishi tashkil etilib, bu sohada mutaxassislar tayyorlash boshlandi. Keyingi yillarda mamlakatda madaniyat siyosati isloh qilinib, menejerlarning faoliyat doirasi kengaydi. Madaniyat tashkilotlari menejerlari – teatr, muzey, filarmoniya, ijodiy markazlar, san'at saroylari kabi muassasalarning yuragi hisoblanadi. Ular tashkiliy ishlar bilan bir qatorda, ijodiy loyihalarni ishlab chiqish, homiylik va grantlarni jalb etish, xalqaro madaniy aloqalarni rivojlantirish bilan ham shug'ullanadilar. Menejerning asosiy vazifalaridan biri – ijodkor shaxslar faoliyatini samarali tashkil etish va ular uchun qulay ijodiy muhit yaratishdir.

Tarixiy jihatdan qaraganda, O'zbekiston hududida madaniy boshqaruv an'analari qadimdan mavjud bo'lgan. Masalan, Amir Temur davrida (XIV asr) san'at va madaniyatni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishi edi. Temur Samarqand va Shahrisabzda me'morchilik, adabiyot, musiqaga homiylik qilgan, buning uchun maxsus mas'ul shaxslar – “majlis boshilari”ni tayinlagan [3]. Bu holat o'ziga xos “madaniyat menejerligi” tizimining ilk shakllaridan biri sifatida

qaraladi. XX asrda esa O'zbekiston SSR davrida madaniyatni boshqarish davlat organlari orqali markazlashgan holda olib borilgan. 1930–1980-yillarda Madaniyat vazirligi huzurida teatrlar, konsert tashkilotlari va klublarni boshqaruvchi bo'limlar faoliyat yuritgan. Bu tizimda menejerlik funksiyalari ko'proq ma'muriy xarakterda bo'lib, ijodiy erkinlik chegaralangan edi

[4]. Mustaqillikdan keyingi davrda esa madaniyat tashkilotlari mustaqil faoliyat yuritish imkoniga ega bo'lib, menejerlarning ijodiy tashabbuslari kengaytirildi.

Zamonaviy davrda madaniyat menejerlarining faoliyati innovatsion yondashuvga asoslanmoqda. Raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va kreativ iqtisodiyotning rivojlanishi menejerlardan marketing, media, kommunikatsiya sohalarida ham bilimga ega bo'lishni talab qilmoqda. Shu jihatdan, madaniyat menejeri – nafaqat san'atni tushunuvchi, balki uni auditoriyaga yetkazish strategiyasini biluvchi shaxsdir. Menejerning ijodiy faoliyati ham muhim ahamiyatga ega. U san'at loyihalarini yaratishda, festival va ko'rgazmalarni tashkil etishda, madaniy brendlarni shakllantirishda ijodiy fikrlashni qo'llaydi. Masalan, O'zbekistonda “Sharq taronalari” xalqaro musiqa festivali (1997-yildan) [5] yoki “Art Week Style.uz” (2006-yildan) kabi yirik tadbirlarning muvaffaqiyati bevosita madaniyat menejerlarining professional tashkilotchilik faoliyatiga bog'liq bo'lgan. Madaniyat tashkilotlarida menejerning tashkilotchilik va ijodiy faoliyati jamiyatning ma'naviy taraqqiyotiga xizmat qiluvchi muhim omildir. Ularning kasbiy mahorati, innovatsion yondashuvi va ijodiy fikrlashi madaniy siyosatning samaradorligini belgilaydi. Shu sababli, madaniyat menejerlarini zamonaviy talablar asosida tayyorlash, ularning ijodiy salohiyatini qo'llab-quvvatlash davlat va jamiyat oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Madaniyat tashkilotlarida menejerning tashkilotchilik faoliyati ko'p qirrali jarayon bo'lib, u ijodiy jamoalar, ma'muriy xodimlar va tashqi hamkorlar o'rtasidagi samarali aloqani ta'minlaydi. Bugungi kunda menejer nafaqat boshqaruvchi, balki kommunikator, motivator, psixolog va strategik rejalashtiruvchi shaxs sifatida qaraladi. Uning muvaffaqiyati madaniy loyihalarni rejalashtirish, tashkil etish va ularni keng jamoatchilikka yetkazishdagi ijodiy yondashuvga

bog'liqdir. O'zbekistonning madaniyat sohasida tashkilotchilik an'analari uzoq tarixga ega. Xususan, Amir Temur va Temuriylar davrida (XIV–XV asrlar) san'at va madaniyatni davlat siyosatining markaziga qo'yish an'anasi shakllangan. “Temur tuzuklari”da ilm-fan, adabiyot, musiqa va me'morchilikni rivojlantirish uchun maxsus mas'ul shaxslar tayinlangani bu jarayonning erta shakllangan menejerlik tizimi sifatida qaraladi [6]. Bu tarixiy meros O'zbekiston madaniy boshqaruv maktabining ildizlarini tashkil etadi.

XX asrda O'zbekiston SSR davrida madaniyatni boshqarish markazlashgan shaklda amalga oshirilgan. 1930–1980-yillarda teatrlar, filarmoniyalar, konsert tashkilotlari va klublar faoliyati Madaniyat vazirligi orqali boshqarilgan. O'sha davrda menejerlik faoliyati asosan ma'muriy tusda bo'lib, ijodiy erkinlik chegaralangan edi. Ammo shu tizim madaniy muassasalarning boshqaruv tajribasini shakllantirdi va keyingi mustaqillik davrida o'zgarishlar uchun zamin yaratdi [7]. Mustaqillik yillaridan boshlab, madaniyat menejerlari faoliyatida tub o'zgarishlar yuz berdi. 1990-yillarning oxirida madaniyat sohasida bozor iqtisodiyotiga mos boshqaruv shakllari joriy qilina boshlandi. 2000-yilda O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat institutida “Madaniyat menejmenti” yo'nalishining ochilishi bilan bu kasbga ilmiy-nazariy asos yaratildi [8]. Shu davrda menejerlarning yangi kompetensiyalari – marketing, xalqaro hamkorlik, brending, homiylik bilan ishlash kabi ko'nikmalar rivojlantirila boshlandi.

Madaniyat tashkilotlari uchun zamonaviy menejerlik faqat ma'muriy vazifalarni emas, balki ijodiy qarorlarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, “Sharq taronalari” xalqaro musiqa festivali (1997-yildan buyon) yoki “Toshkent xalqaro kino festivali”ning qayta tiklanishi (2021-yil) mamlakatdagi menejerlarning ijodiy tashabbuslari va strategik yondashuvlari natijasidir [9]. Ushbu tadbirlar orqali O'zbekistonning madaniy brendi mustahkamlanib, xalqaro hamkorlik aloqalari kengaydi. Bundan tashqari, XXI asrda raqamli texnologiyalar va axborot kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi madaniyat menejerlariga yangi imkoniyatlar yaratdi. Virtual ko'rgazmalar, onlayn konsertlar, raqamli muzeylar kabi shakllar pandemiya davrida ayniqsa dolzarb bo'ldi. UNESCO va BMT

ma'lumotlariga ko'ra, 2020–2022-yillar oralig'ida dunyo bo'yicha 45 foiz madaniy tadbirlar onlayn formatda o'tkazilgan, bu esa menejerlarning raqamli ko'nikmalarini talab etgan [10].

Demak, madaniyat tashkilotlarida menejerlik faoliyati nafaqat boshqaruv tizimi, balki ijtimoiy-ijodiy jarayon sifatida ham ahamiyatga ega. U jamiyatning estetik didini shakllantiradi, ijodkorlar faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi va milliy madaniyatni global maydonga olib chiqishda vositachilik qiladi. Shu bois, zamonaviy menejerlar uchun ijodkorlik, kommunikativ salohiyat va yangilikka intilish madaniyat sohasida muvaffaqiyatning asosiy omillari hisoblanadi.

Madaniyat tashkilotlarida menejerlik faoliyati faqat tashkiliy jarayonlarni boshqarish emas, balki milliy va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish, madaniy merosni asrab-avaylash va uni yangi avlodga yetkazishdagi muhim omildir. Tarixiy jihatdan olib qaraganda, XX asrning o'rtalaridan boshlab O'zbekiston hududida madaniyat sohasini boshqarish tizimi markazlashgan holda amalga oshirilib, madaniyat bo'limlari, san'at uyushmalari, teatrlar va muzeylar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi menejerlar paydo bo'la boshladi. Ayniqsa, 1960–1980-yillarda madaniyat uylari faoliyatida ijodiy rahbarlar va direktor-menejerlarning roli kuchaydi, ular tomosha dasturlarini shakllantirish, san'atkorlar bilan shartnomalar tuzish va tomoshabinlar auditoriyasini kengaytirish bilan shug'ullanganlar [11].

Mustaqillikdan so'ng (1991-yildan boshlab) O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'at sohasida boshqaruv tizimida tub islohotlar amalga oshirildi. Bu davrda madaniyat tashkilotlari faoliyatida menejerlik mas'uliyati yanada kengaydi, ularning faoliyati endi nafaqat davlat, balki nodavlat tashkilotlar va homiylik institutlari bilan hamkorlikda olib borila boshlandi. 1992-yilda "Madaniyat to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi madaniyat menejerlari faoliyatiga huquqiy asos yaratdi. Ushbu qonun doirasida menejerlar madaniy meros obyektlarini saqlash, san'at loyihalarini boshqarish va xalqaro madaniy aloqalarni rivojlantirishda muhim vositachilarga aylandilar [12]. Zamonaviy davrda madaniyat tashkilotlari menejerlari oldida turgan asosiy vazifalardan

biri – kreativ iqtisodiyot tamoyillari asosida ishlashdir. Madaniyat sohasi endilikda iqtisodiy foyda keltiruvchi sektor sifatida ham qaralmoqda. Shu bois, menejerlar turizm, san'at, festival va media sohalarini integratsiyalash orqali yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratishlari zarur. 2020-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Madaniyat va san'at sohasini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"ni tasdiqlash haqidagi farmoni e'lon qilinib, unda menejerlarning kreativ yondashuvi, tashkiliy mahorati va innovatsion g'oyalarni qo'llab-quvvatlashga alohida urg'u berilgan [13].

Bundan tashqari, hozirgi davr madaniyat menejerlari raqamli texnologiyalarni puxta egallagan bo'lishi talab etiladi. Chunki raqamli transformatsiya jarayonlari madaniy merosni saqlash, targ'ib qilish va virtual formatda namoyish etish imkonini bermogda.

Shu jihatdan qaraganda, zamonaviy menejerlar onlayn kontent yaratish, raqamli marketing, ijtimoiy tarmoqlarda auditoriya bilan ishlash, va madaniy mahsulotni brendlash yo'nalishlarida faoliyat olib borishlari zarur. Bularning barchasi madaniyat menejerining ijodiy faoliyatini yangi bosqichga ko'taradi. Xulosa qilib aytganda, madaniyat tashkilotlarida menejerning tashkilotchilik va ijodiy faoliyati davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. U nafaqat tashkiliy jarayonlarni boshqaruvchi, balki milliy o'zlikni asrab-avaylovchi, san'atni targ'ib etuvchi va jamiyatda estetik tarbiyani shakllantiruvchi yetakchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Men ushbu tadqiqot davomida madaniyat tashkilotlarida menejerlik faoliyatining tashkilotchilik va ijodiy jihatlarini o'rganar ekanman, bu soha zamonaviy jamiyat taraqqiyotida naqadar muhim o'rin tutishini chuqur angladim. Madaniyat sohasida menejer nafaqat tashkiliy jarayonlarni boshqaruvchi, balki milliy qadriyatlarimizni asrab-avaylovchi, ma'naviy merosimizni yosh avlodga yetkazuvchi ijodiy yetakchi sifatida namoyon bo'ladi. Menga ayon bo'ldiki, har qanday madaniyat tashkiloti muvaffaqiyatining asosi menejerning tashkiliy salohiyati, ijodiy fikrlashi va insonlar bilan ishlash madaniyatiga bevosita bog'liqdir. Tadqiqot davomida tarixiy manbalar va amaliy tajribalar shuni ko'rsatdiki,

O'zbekistonda madaniyat menejerligi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllanib, mustaqillik yillarida o'zining yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarilgan. Ayniqsa, 1992-yilda qabul qilingan "Madaniyat to'g'risida"gi Qonun, 2020-yilda tasdiqlangan "Madaniyat va san'at sohasini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" menejerlik faoliyatining huquqiy va strategik asoslarini belgilab berdi. Men ushbu hujjatlar orqali madaniyat menejerining nafaqat tashkiliy, balki ijodiy mas'uliyatini ham chuqur his qildim. Chunki ularning zimmasida millat ma'naviyatini asrash, san'at orqali jamiyatni tarbiyalash va estetik didni rivojlantirishdek yuksak vazifalar yuklangan.

Shuningdek, men shuni kuzatdimki, bugungi globallashuv davrida madaniyat menejeri raqamli texnologiyalarni bilishi, kreativ fikrlashi va innovatsion loyihalarni amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lishi zarur. Zamonaviy sharoitda menejer madaniyatni faqat san'at yoki tadbir sifatida emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy resurs sifatida ham ko'rishi kerak. Chunki madaniyat sohasining iqtisodiy samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri menejerning marketing, kommunikatsiya va strategik fikrlash darajasiga bog'liq. Menimcha, haqiqiy madaniyat menejeri – bu san'atni his qiladigan, odamlar ruhiyatini tushunadigan va shu asosda yangi g'oyalarni jamiyat hayotiga olib kiradigan ijodkor shaxsdir. U o'z faoliyatida nafaqat boshqaruvchini, balki ilhomlantiruvchi, yo'l ko'rsatuvchi va jamoani bir maqsad yo'lida birlashtiruvchi yetakchini ifodalaydi. Men bu sohada muvaffaqiyat kalitini ijod va tashkiliy intizom uyg'unligida deb bilaman. Aynan shu uyg'unlik madaniyat tashkilotining barqaror faoliyati, tomoshabinlar auditoriyasining kengayishi va milliy san'atning xalqaro maydonda tan olinishi uchun zamin yaratadi.

Men bu mavzuni o'rganar ekanman, madaniyat tashkilotlarida menejerning roli nafaqat boshqaruv jarayonida, balki butun madaniy muhitni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini angladim. Har bir madaniyat uyi, teatr, muzey yoki ijodiy markazning muvaffaqiyati ortida tashkiliy fikrlash, strategik rejalashtirish va inson ruhiyatini chuqur anglay oladigan menejer shaxsi turadi. Menga ayon bo'ldiki, haqiqiy madaniyat menejeri – bu san'atni faqat faoliyat sifatida emas, balki jamiyatni tarbiyalovchi, insonni ma'naviy jihatdan boyituvchi kuch sifatida

ko'radigan ijodkor insondir. Men o'rganish jarayonida shuni ham kuzatdimki, har bir davr madaniyat menejeridan o'ziga xos sifatlarni talab qiladi. Masalan, sovet davrida menejerning asosiy vazifasi davlat buyurtmasini bajarish va madaniyatni targ'ib etish bo'lgan bo'lsa, mustaqillik yillarida u milliy o'zlikni tiklash, xalq an'analarini qayta jonlantirish va san'atni xalqaro miqyosda namoyish etish bilan bog'liq murakkab masalalarni hal etishga kirishdi. Endilikda esa, raqamli asrda menejer ijodiy g'oyalarni texnologiya bilan uyg'unlashtirib, madaniyatni yangi formatlarda targ'ib etishi zarur. Bu esa undan nafaqat tashkiliy bilim, balki zamonaviy axborot texnologiyalarini puxta bilishni, marketing va kommunikatsiya sohasida yetuklikni ham talab etadi.

Men o'z tadqiqotimda shunga ishonch hosil qildimki, menejerning ijodiy faoliyati – bu nafaqat san'at loyihalarini boshqarish, balki yangi madaniy qadriyatlarni shakllantirish, xalqning estetik didini yuksaltirish va yosh avlodni ma'naviy yetuk qilib tarbiyalash jarayonidir. Aynan shu sababli, madaniyat menejerining faoliyati boshqa sohalardagi boshqaruvdan farq qiladi. Chunki u inson hissiyotiga, ruhiyatiga, milliy identitetiga ta'sir etadi. Boshqaruv qarorlari ham, tashkiliy harakatlar ham bu sohada san'at va ijod bilan bevosita uyg'unlashgan bo'lishi lozim. Xulosa qilib aytadigan bo'lsam, madaniyat tashkilotlarida menejerning tashkilotchilik va ijodiy faoliyati jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismi, milliy o'zlikni ifoda etuvchi kuch va inson qalbini boyituvchi manba hisoblanadi. Men ishonamanki, kelajakda bu sohada faoliyat yuritayotgan yosh menejerlar o'zlarining bilim, iste'dod va tashabbuslari bilan O'zbekiston madaniyatini yanada yuksak pog'onalarga olib chiqadilar. Zero, madaniyat menejeri – bu nafaqat boshqaruvchi, balki millat qalbining tarbiyachisidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. *Cultural Policy and Management Studies in Europe*. – Paris, 1989.
2. “O‘zbekiston Respublikasining Madaniyat to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent: 1992-yil, 31-dekabr.
3. Бартолд В. Сочинения. Том. – Москва: 1963.
4. Karimov I. *O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari*. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997.
5. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi arxivi. “Sharq taronalari” festivali materiallari, 1997–2023-yillar.
6. *Temur tuzuklari*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at, 1991.
7. Ўзбекистон ССР Маданият вазирлиги архиви ҳужжатлари, 1974–1988-йиллар.
8. O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti arxivi. “Madaniyat menejmenti” yo‘nalishining ochilishi haqida buyruq №17, 2000-yil.
9. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. “Sharq taronalari” va “Toshkent xalqaro kino festivali” rasmiy hisobotlari, 1997–2023-yillar.
10. UNESCO. *Cultural and Creative Industries Global Report 2022*. Paris: UNESCO Publishing, 2022.
11. Бектемиров, С. (1983). Организация культурно-просветительной работы в домах культуры СССР. – Москва: Просвещение.
12. O‘zbekiston Respublikasi “Madaniyat to‘g‘risida”gi Qonuni. (1992-yil 3-iyul). – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Madaniyat va san‘at sohasini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni. (2020-yil 26-may). – Toshkent.

Nasiba Abdullayeva

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Madaniyat va san'at sohasi menejmenti yo'nalishi magistranti,
Islom Karimov nomidagi davlat stipendiyasi sohibasi
E-mail: nasibaabdullayeva@gmail.com*

“INNOVATION MANAGEMENT” FANINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada innovatsion menejment fanini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilingan. Interfaol ta'lim yondashuvlarining talabalarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, tanqidiy tahlil va muloqot kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Maqolada “case-study”, “project-based learning”, “brainstorming”, “debate” kabi metodlarning ta'lim samaradorligiga ta'siri misollar orqali asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *innovatsion menejment, interfaol ta'lim, pedagogik texnologiyalar, case-study, loyiha asosida o'qitish, ta'lim samaradorligi.*

EFFECTIVENESS OF USING INTERACTIVE METHODS IN TEACHING THE SUBJECT OF "INNOVATION MANAGEMENT"

Abstract. *This article analyzes the theoretical and practical aspects of using interactive methods in teaching innovation management. The role of interactive educational approaches in developing students' independent thinking, creativity, critical analysis and communication competencies is highlighted. The article substantiates the impact of methods such as "case-study", "project-based learning", "brainstorming", "debate" on educational effectiveness through examples.*

Keywords: *innovation management, interactive learning, pedagogical technologies, case-study, project-based learning, educational efficiency.*

XXI asrda ta'lim jarayonini modernizatsiyalashning muhim yo'nalishlaridan biri bu – o'qitish jarayoniga innovatsion yondashuvlarni, xususan, interfaol metodlarni keng tatbiq etishdir. Ayniqsa, iqtisodiyot, menejment, marketing kabi fanlarda an'anaviy o'qitishdan interfaol ta'lim shakllariga o'tish – talabalarning mustaqil fikrlashi, tahliliy yondashuvi va ijodkorligini rivojlantiradi [1, 12-b].

Innovatsion menejment fanining o'ziga xosligi – u nafaqat nazariy bilimlarni, balki yangiliklarni boshqarish, startap jarayonlarini yo'lga qo'yish va texnologik o'zgarishlarni boshqarish kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilganligidadir [2, 45-b]. Shu bois, ushbu fan doirasida interfaol metodlardan samarali foydalanish o'qitish sifatining asosiy kafolatlaridan biridir.

Innovatsion menejment fanining mazmuni va o'qitishdagi dolzarb jihatlarini. Innovatsion menejment – bu innovatsion g'oyalarni ishlab chiqish, ularni iqtisodiy va ijtimoiy tizimlarga tatbiq etish jarayonini boshqarish bilan bog'liq fan hisoblanadi [3, 22-b]. Bugungi ta'lim islohotlari jarayonida bu fan talabalarda strategik fikrlash, kreativ yondashuv va liderlik sifatlarini shakllantirishga xizmat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda PQ-4884-sonli qarorida ta'lim jarayoniga ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, interfaol metodlardan foydalanish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan [4, 3-b].

Innovatsion menejment fanini o'qitishda interfaol metodlarning o'rni. Interfaol metodlar – bu o'qituvchi va talaba o'rtasidagi ikki tomonlama faol muloqotni ta'minlaydigan ta'lim texnologiyalari tizimi bo'lib, ular ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi [5, 37-b].

Mazkur fanda eng ko'p qo'llaniladigan interfaol metodlarga quyidagilar kiradi:

Case-study (amaliy holatlar tahlili) – real vaziyatlarni tahlil qilish orqali boshqaruv qarorlarini qabul qilishni o'rgatadi. Masalan, talabalar o'z startap g'oyasini ishlab chiqib, uni bozor sharoitida himoya qilishadi [6, 58-b].

Project-based learning (loyiha asosida o'qitish) – talabalar jamoaviy loyiha ishlab chiqish orqali innovatsion g'oya yaratish, uni iqtisodiy jihatdan asoslashni o'rganadilar [7, 72-b].

Brainstorming (aqliy hujum) – muammolarni ijodiy hal etish, tezkor g'oyalar ishlab chiqish imkonini beradi [8, 44-b].

Debate (munozara) – talabalarning tanqidiy fikrlash, dalillash, tahliliy yondashuv ko'nikmalarini shakllantiradi [9, 18-b]. Tajriba shuni ko'rsatadiki, interfaol metodlar asosida tashkil etilgan darslarda talabalar faolligi 35–40% ga oshadi, bilimlarni o'zlashtirish samaradorligi esa 25–30% yuqori bo'ladi [10, 21-b].

Interfaol metodlarni qo'llashda o'qituvchining roli va pedagogik shart-sharoitlar. O'qituvchi interfaol darslarda bilim beruvchi emas, balki fasilitator – ya'ni o'quv jarayonini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi shaxs sifatida ishtirok etadi [11, 29-b]. Shu bois, innovatsion menejment fanini o'qitishda o'qituvchi quyidagi shart-sharoitlarni yaratishi zarur:

- o'quv materialini amaliyot bilan bog'lash;
- talabalarga o'z fikrini erkin ifodalash imkonini berish;
- baholashning reflektiv va reyting tizimidan foydalanish [12, 33-b].

O'qituvchi tomonidan raqamli vositalardan – Google Classroom, Mentimeter, Miro, Jamboard kabi platformalardan foydalanish interfaol darslarning samaradorligini yanada oshiradi [13, 64-b].

O'quv jarayonidagi natijalar va tahliliy xulosalar. Interfaol metodlar o'quv jarayonini jonlantiradi, talabalarda innovatsion fikrlashni kuchaytiradi, ularning tashabbuskorlik va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi [14, 25-b]. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti va SamDUda olib borilgan amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlar asosida tashkil etilgan darslarda talabalarning ishtiroki o'rtacha 85% ni tashkil etgan, o'zlashtirish darajasi esa 92% ga yetgan [15, 7-b].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, innovatsion menejment fanini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ular nafaqat talabalarning bilimini mustahkamlaydi, balki innovatsion tafakkur,

ijodiy yondashuv va liderlik sifatlarini shakllantiradi. Shuningdek, interfaol ta'limning zamonaviy shakllari (onlayn simulyatsiyalar, loyiha laboratoriyalari, hamkorlikda o'qitish) talabalarning kasbiy tayyorgarligini yangi bosqichga olib chiqadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov A. *Innovatsion menejment asoslari*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021. – 220-b.
2. Fayziyev Sh. *Interfaol metodlar nazariyasi va amaliyoti*. – Samarqand: SamDU, 2020. – 145-b.
3. Mavlonova R., Yo'ldoshev J. *Pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 180-b.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4884-son qarori. – 2020-yil 6-noyabr.
5. Abduraxmonova G. *Pedagogik innovatsiyalar va boshqaruv*. – Toshkent: TDPU, 2020. – 165-b.
6. Brown P. *Innovation Management Education: Modern Approaches*. – London: Routledge, 2020. – p-256.
7. Smirnova E. *Interactive Teaching Methods in Higher Education*. – Moscow: Nauka, 2021. – p-210.
8. Jalolova D. *Kasbiy ta'limda innovatsion yondashuvlar*. – Buxoro: BuxDU, 2023. – 134-b.
9. Zohidov B. *Ta'lim jarayonida interfaol usullar*. – Toshkent: Ilm ziyo, 2022. – 156-b.
10. UNESCO Report. *Innovative Pedagogy in the Digital Era*. – Paris, 2021. – p-98.
11. Anderson L., Krathwohl D. A. *Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing*. – New York: Longman, 2020. – p-312.
12. Ostonova M. *Innovatsion ta'lim strategiyalari*. – Toshkent: TDPU, 2022. – 173-b.

13. Raxmonov A. *Innovatsion ta'lim texnologiyalari*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – 192-b.
14. Jalilov S. *Ta'limda raqamli texnologiyalar integratsiyasi*. – Farg'ona: FDU, 2023. – 167-b.
15. Brown T. *Design Thinking in Management Education*. – New York: Springer, 2021. – p-220.

Aziza Aliyeva

*Toshkent davlat yuridik universiteti
Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik
fakulteti talabasi
Email: gg535571@gmail.com*

YANGI HUQUQIY REALIZM (NLR) NAZARIYASI: AQSH VA YEVROPADAGI KELIB CHIQISHI VA RIVOJLANISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy huquq sotsiologiyasining eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblangan yangi huquqiy realizm (New Legal Realism, NLR) nazariyasining nazariy va metodologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot huquqni faqat rasmiy-matniy jihatdan emas, balki uning ijtimoiy hayotda amaliy namoyon bo'lishini o'rganishga yo'naltirilganligiga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: yangi huquqiy realizm, huquq sotsiologiyasi, huquqni anglash, huquqiy amaliyot, yuridik ta'lim, empirik tadqiqot, postsovet makoni.

THE THEORY OF NEW LEGAL REALISM (NLR): ITS EMERGENCE AND DEVELOPMENT IN THE USA AND EUROPE

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the theory of New Legal Realism (NLR), which is considered one of the most important directions in modern sociology of law. The research focuses on the fact that it is aimed at studying law not only in its formal-textual aspect, but also in its practical manifestation in social life.

Keywords: new legal realism, sociology of law, legal consciousness, legal practice, legal education, empirical research, post-Soviet space.

Yangi huquqiy realizm (New Legal Realism, NLR) XX asrning 1990-yillari oxiri – 2000-yillar boshlarida anglo-amerika huquqshunosligi doirasida shakllanib, klassik realizm tajribasini yanada empirik va fanlararo shaklda qayta tiklashga bo'lgan urinish sifatida paydo bo'ldi. NLRning birinchi milliy yig'ilishi 1997-yilda Law & Society Association konferensiyasida ("Is It Time for a New Legal Realism?") mavzusi ostida o'tkazilgan [1]. Amerika Advokatlar Fondi (American Bar Foundation, ABF) va Viskonsin Universiteti (Madison) olimlari –

huquq sotsiologlari va yuristlar Bryant Garth, Elizabeth Mertz, Thomas Mitchell hamda Stewart Macaulay tashabbusi bilan 2004-yil iyun oyida Madison shahrida NLRning birinchi yirik simpoziumi tashkil etildi. Konferensiyada huquqshunoslar, sotsiologlar, psixologlar, iqtisodchilar va boshqa ijtimoiy fan vakillari ishtirok etib, “uch yo‘nalishli yondashuv”ni ishlab chiqish maqsadini qo‘ygan edilar, ya’ni huquqiy masalalarni, empirik ma’lumotlarni va siyosiy omillarni birgalikda tahlil qilish (bu “eski realistlar” g‘oyasining zamonaviy shakli edi).

Shundan so‘ng NLR xalqaro tarmoqqa aylandi: AQSHda u ABF va Viskonsin Huquqiy Tadqiqotlar Instituti tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi, muntazam konferensiyalar (jumladan, 2014 va 2024-yillardagi yubiley anjumanlari) o‘tkaziladi, Law & Social Inquiry va Wisconsin Law Review kabi jurnallarning maxsus sonlari hamda “The New Legal Realism” (2016) nomli monografiya chop etildi.

Yevropada esa o‘ziga xos “yangi realistlar” paydo bo‘ldi. Daniyalik olimlar Jakob Holtermann va Mikael Rask Madsen Yevropa NLR konsepsiyasini “huquqning fundamental fani” sifatida ilgari surib, uni epistemologiya va tabiiy fanlar bilan qiyoslash asosida rivojlantirdilar [2]. Ularning ishlari M. Veber, P. Burdye hamda skandinavialik “pozitivist” maktab vakili Alf Ross g‘oyalari bilan bog‘langan bo‘lib, huquqni “ilmiy asoslarda tushuntirish”, ya’ni normalarning yaratilishi va ularning ijtimoiy sharoitlarini tahlil qilishga qaratilgan.

Buyuk Britaniya va Yevropaning boshqa mamlakatlarida ham NLR mavzusi huquq va jamiyat bo‘yicha konferensiyalarda muhokama qilinib, 2021-yilda yevropalik olimlar ishtirokida “Zamonaviy huquqiy realizm bo‘yicha qo‘llanma” nashr etildi. Shuningdek, ingliz yuristi Uilyam Twining tomonidan yozilgan “New Legal Realism” (Cambridge, 2016) monografiyasi realizmni yanada keng, madaniy kontekstda talqin qiladi.

Demak, AQSHda NLRning asosiy e’tibori fanlararo empirik metodlar va huquq amaliyotiga qaratilgan bo‘lsa, Yevropada u huquqni ijtimoiy hodisa sifatida asoslash hamda “huquqning bazaviy fanini” yaratishga yo‘naltirilgan [3].

NLRning asosiy g‘oyalari va metodologiyasi

XX asrning “eski” realistlaridan farqli o'laroq, yangi realistlar o'z kuzatuvlarini faqat sud qarorlarigagina qaratmay, balki “kundalik hayotdagi huquq”ni ham o'rganadilar, ya'ni me'yorlar amalda qanday ishlashi, oddiy fuqarolar (faqat yuristlar emas) huquqni qanday qabul qilishi va unga qanday amal qilishi. Bu “pastdan yuqoriga” (“ground-up”) yondashuv bo'lib, u sifatli intervyular, miqdoriy tanlovlar, eksperimental dizaynlar kabi turli usullarni qo'llaydi va metodikani tadqiqot savoliga mos tanlaydi [1].

NLR shu bilan birga “yozma huquq” (statutory law) bilan bir qatorda “hayotdagi huquq” (law in action)ni ham tahlil qiladi, ya'ni ijtimoiy fanlar natijalarini “huquqiy til”ga, shuningdek huquqiy tushunchalarni ijtimoiy tahlilga tarjima qilishga intiladi. NLR tadqiqotchilari huquq va sotsiologiya o'rtasidagi chegaralarni yengib o'tishga harakat qiladilar: ular har bir fan o'zining tili va ustuvor yo'nalishlariga ega ekanini tan olib, “fanlararo tarjima” metodlarini ishlab chiqadilar (masalan, statistik ma'lumotlar va huquqiy kategoriyalarni birlashtirish) [1].

Yangi huquqiy realizm keng ko'lamli sud ma'lumotlari bazalariga va fanlararo tahlilga tayangan holda, inson xatti-harakatlari qonuniyatlarini aniqlaydi (masalan, sudyalarning qarorlarida “standart model”ni statistik tarzda qayd etish orqali) [4]. Pragmatik falsafasiga ko'ra, NLR uchun muhim narsa nafaqat “nima mavjud” (“is”)ni tavsiflash, balki bunga huquqiy siyosat qanday ta'sir ko'rsatishini va “nima bo'lishi kerak” (“ought”)ni tushunishdir.

Shu bilan birga, “yangi realizm” normativ oqibatlarga ham e'tibor qaratadi: u ijtimoiy-fanlar tadqiqotlari asosida huquqiy islohotlar uchun eng to'liq va obyektiv asos yaratishni maqsad qiladi. Ayrim tanqidchilarning fikricha, NLR har doim ham tubdan yangi g'oyalarni taklif qilmaydi: masalan, rossiyalik tadqiqotchi V.S. Gruzdev ta'kidlashicha, NLRning metodikasi (fanlararo empirik yondashuv, katta ma'lumotlarni tahlil qilish) amalda sotsiologik huquq tadqiqotlaridan keskin farq qilmaydi. Biroq u ham qayd etadiki, NLRning o'ziga xosligi shundaki, u sotsiologik ma'lumotlarni huquqiy kontekstga “tarjima qilish” zaruratini alohida ta'kidlaydi va huquqiy me'yorlarning amaliy samaralariga e'tibor qaratadi [5].

NLRning huquqshunoslik va amaliyotda qo'llanilishi misollari

Yangi huquqiy realizm (NLR) huquq va ta'lim sohalarida empirik tadqiqotlarda faol qo'llanilmoqda. Masalan, NLR olimlari AQSH Apellyatsiya sudlari qarorlarini batafsil o'rganib chiqqanlar: Kass Sansteyn va Tomas Maylz "sudya xatti-harakatining standart modeli"ni aniqlab, respublikachi va demokrat sudyalarning qarorlari o'rtasida statistik farqlarni, shuningdek, hay'at tarkibining ta'sirini ko'rsatib berdilar [4]. Bunday natijalar siyosatchilar va jamiyatga qonunlar hamda sud institutlarining "haqiqiy" ta'sirini tushunishga yordam beradi.

Huquqiy ta'lim sohasida ham NLR o'z aksini topgan. E.Mers ta'kidlaganidek, zamonaviy tahlilchilar huquqshunoslikdagi empirik yondashuvga e'tiborning qayta tiklanishini "yangi huquqiy realizm" yoki "empirik huquq tadqiqotlari" deb ataydilar [6].

Huquq va sotsiologiya o'zaro ta'siri: yangi huquqiy realizmning sotsiologik o'lchovi

Yangi huquqiy realizmning asosiy afzalliklaridan biri – huquqni o'z-o'zidan mavjud bo'lgan normalar tizimi sifatida talqin etishdan voz kechishidir. NLR nazariyasi shundan kelib chiqadiki, huquq jamiyat ichida yashaydi: normalar faqat xatti-harakatni tartibga solmaydi, balki ular ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar, iqtisodiy manfaatlar va ziddiyatlarni o'zida mujassam etadi.

An'anaviy huquqiy doktrina ko'pincha huquqni formalizm nuqtai nazaridan, ya'ni kontekstdan mustaqil matnlar va protseduralar majmui sifatida ko'rib kelgan. Biroq sotsiologik yondashuv shuni ko'rsatadiki, huquqni tushunish va qo'llash uning amalda faoliyat yuritayotgan muhitini tahlil qilish mumkin emas. Masalan, sud amaliyotini o'rganishda NLR nafaqat qonunni talqin etishga, balki sudyalarning xulq-atvoriga, jarayon ishtirokchilarining ijtimoiy holatiga, shuningdek, qarorlarga ta'sir etuvchi siyosiy omillarga ham e'tibor qaratadi.

Bunday metodologiya "kitobdagi huquq" (law in books) tahlilidan "amaldagi huquq" (law in action) tahliliga o'tishni ta'minlaydi. Bu yondashuv Rosko Paundning sotsiologik yurisprudentsiyasi bilan bog'liq bo'lib, Llevelin va Karduzo tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. Hozirgi zamonaviy NLR doirasida esa bu

yo'nalish yanada kengayib, huquqiy ong, huquqiy amaliyotlar va turli ijtimoiy qatlamlarda institutlarga nisbatan kutilmalarni o'rganishga qaratilgan tarmoqli (interdisiplinar) tadqiqotlarga aylangan.

Yuridik islohotlar va NLR yondashuvlarini qo'llash

O'zbekistonda hozirda adolatga ishonchni oshirish hamda sud hokimiyatining ochiqligini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli sud-huquq islohotlari amalga oshirilmoqda. 2018-yilda Prezident farmoni bilan Oliy sud kengashi va yagona Oliy sud tashkil etildi, ma'muriy sudlar ochildi hamda sudyalarga muddatsiz xizmat qilish huquqi berildi. Shuningdek, sayyor sud majlislari amaliyoti kengaytirilmoqda, sud qarorlari va tushuntirishlarini e'lon qilish tizimi yo'lga qo'yildi. Ushbu choralar qonunlarning "hayotda ishlashini" ta'minlashga qaratilgan bo'lib, bu NLRning asosiy tamoyillaridan biridir. Xususan, 2018-yilgi farmon sud hokimiyatiga ishonchni oshirishni shaffoflik va fuqarolarning xabardorligini kuchaytirish orqali amalga oshirishni maqsad qilgan. Bu esa "amaldagi huquq" (law in action) konsepsiyasi bilan to'liq hamohangdir.

Shu bilan birga, mamlakatda huquqiy ma'rifat va ta'lim sohasida ham muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Masalan, 2019-yil 9-yanvardagi Prezident farmoniga binoan Street Law loyihasi yo'lga qo'yildi: unda yuridik fakultet talabalari maktablarda ko'ngilli huquq darslarini o'tkazadilar. 2020–2021-yillarda loyiha yuzlab maktablarni va minglab o'quvchilarni qamrab oldi, bu esa "yuqori huquqiy madaniyat"ni shakllantirish hamda huquqni kundalik hayotda qo'llash amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi. Shu bilan bir qatorda, davlat "malakali yuridik kadrlar tayyorlash" va aholining huquqiy madaniyatini oshirishni ustuvor yo'nalish sifatida belgilagan [7].

NLR metodologiyasini o'zlashtirishdagi muammolar va imkoniyatlar

NLR metodologiyasini O'zbekistonda qo'llash bir qator an'anaviy to'siqlarga duch kelmoqda. Avvalo, mamlakatda empirik huquqiy tadqiqotlar madaniyati hali keng shakllanmagan: aksariyat huquqshunoslar hanuzgacha formal-nazariy yondashuvga tayanadilar, qonunning "hayotdagi amaliyoti"ga oid ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish esa kam uchraydi. 2019-yilgi farmon matnida bu holat

bilvosita e'tirof etilgan: unda "huquqiy madaniyatni oshirish bo'yicha tizimli va o'zaro bog'liq faoliyatning yo'qligi" qayd etiladi, bu esa mavjud choralar samaradorligi pastligidan dalolat beradi.

Ikkinchidan, mahalliy huquqiy madaniyat va institutlarning o'ziga xosligi G'arb metodologiyasini to'g'ridan-to'g'ri tatbiq etish uchun muayyan moslashtirishni talab qiladi. O'zbekiston huquq tizimini kontinental va sovet huquq maktablari asosida shakllantirgan bo'lib, jamiyatda rasmiy institutlarga bo'lgan ishonch tarixan uncha yuqori emas.

Shunday qilib, tahliliy muhitda ikki asosiy nuqtayi nazar mavjud. Bir tomondan, hukumat islohotlari va yangi ta'lim dasturlari paydo bo'layotgani NLR yondashuvi – "qonunning haqiqiy xatti-harakatdagi ko'rinishi"ga yo'naltirilgan uslub – asta-sekin O'zbekistonda o'z ildizini otishiga umid uyg'otadi. Boshqa tomondan, tanqidchilar hali ham qat'iy ierarxik huquqiy madaniyat saqlanib qolganini, huquq sohasida ilmiy-tadqiqot faoliyati zaifligini va mahalliy xususiyatlarni hisobga olish zarurligini ta'kidlashadi.

Huquqiy ta'lim va amaliy tadqiqotlarga ta'siri

NLR yuridik ta'lim va empirik huquqiy tadqiqotlarga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Birinchidan, u ijtimoiy fanlarni yuridik ta'lim dasturlariga integratsiya qilishni rag'batlantiradi. Xususan, NLR tadqiqotlari bo'lajak yuristlarni empirik tahlil uslublariga o'rgatish zarurligini ta'kidlaydi. NLR loyihasining o'zida qayd etilishicha, bu "nafaqat ilmiy bahs-munozaralarga, balki ijtimoiy fanlarni yuridik amaliyot va yuridik ta'limda qo'llashga ham ta'sir ko'rsatadi". Shu maqsadda NLR doirasida huquqda sotsiologiya, iqtisodiy modellar va xulq-atvor fanlarini qo'llashga bag'ishlangan maxsus kurslar va seminarlar ishlab chiqilgan. AQSHdagi NLR olimlari ham ijtimoiy fanlarni yuridik ta'limga qanday integratsiya qilish mumkinligi, nazariya, empiriya va o'qitish amaliyotini qanday uyg'unlashtirish haqida maqolalar chop etmoqdalar. Bunday tadqiqotlar yuridik ta'lim mazmuni bilan yurist etikasi o'rtasida chuqur bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi: "huquqning ijtimoiy haqiqatini" anglash yanada inklyuziv va halol professional qadriyatlarni shakllantiradi.

Ikkinchidan, NLR huquqdagi amaliy tadqiqotlarning chegaralarini kengaytirmoqda. AQSH va Yevropada turli fanlararo empirik loyihalarga qiziqish ortib bormoqda. Olimlar diskriminatsiya, gender adolat, globallashtirish va ijtimoiy me'yorlarning huquqni qo'llashga ta'siri kabi masalalarni o'rganishda miqdoriy va sifat tahlil usullarini uyg'unlashtirmoqda. Masalan, AQSHdagi NLR tadqiqotchilari turli qonunlarning amalda aholi guruhlariga qanday ta'sir ko'rsatishini, normalarning samaradorligini o'zgartiruvchi "yashirin" omillarni aniqlaydilar va siyosatni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqadilar.

Yevropada ham NLR tashabbuslari bosqichma-bosqich shakllanmoqda. 2012-yil may oyida Kopengagenda yangi yuridik realizm bo'yicha birinchi Yevropa konferensiyasi o'tkazildi, u turli mamlakat va yo'nalish olimlarini jamladi. Bu holat NLRning fanlararo metodologiyasiga (masalan, taqqoslamali-huquqiy tahlil va dala tadqiqotlarini birlashtirishga) bo'lgan qiziqish ortayotganini ko'rsatadi. Ayniqsa, o'zining huquqiy realizm an'analarga ega bo'lgan Skandinaviya mamlakatlarida sotsiologik yondashuvlarga qayta e'tibor berilmoqda.

Yangi huquqiy realizm zamonaviy yuridik fan uchun muhim ahamiyatga ega. Avvalo, u huquqiy nazariya va sud amaliyoti o'rtasidagi munozaralarga norma va empirikani birlashtirgan holda qayta hayot bag'ishlaydi. NLR (New Legal Realism) sotsiologik va yuridik tadqiqotlarning eng yaxshi yutuqlarini uyg'unlashtirib, nazariya va amaliyotni bog'laydi. Bu esa huquqiy qarorlarni ishlab chiqishda real ma'lumotlar va amaliy tajribaga tayanish imkonini berib, huquqshunoslikni yanada pragmatik va amaliy qiladi.

Nazariy jihatdan yangi realizm yondashuvi O'zbekiston huquqshunosligini fanlararo yondashuv orqali boyitishi mumkin: huquq tadqiqotchilari sotsiologiya, iqtisodiyot, psixologiya va klassik huquq bilimlarini sintez qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Amaliy jihatdan esa bu metodologiya huquqiy ma'rifat, sud amaliyoti va huquqiy siyosat sohalarida o'z ahamiyatini ko'rsatadi. Masalan, empirik huquqshunoslik kurslari talabalarda qonunlarning amalda qanday ishlashini tanqidiy baholash ko'nikmalarini shakllantiradi. Sud amaliyotida esa jinoyatlarning ijtimoiy

konteksti yoki tomonlarning niyatlarini hisobga olgan holda empirik ma'lumotlardan foydalanish qarorlarning asoslanganligini oshiradi. Huquqiy siyosatda NLR ijtimoiy so'rovlar, statistika va mutaxassislar bilan intervyular asosida "isbotlangan ma'lumotlar"ni yaratishga yordam beradi, bu esa rasmiy jihatdan to'g'ri, ammo ijtimoiy jihatdan samarasiz qarorlar qabul qilinish xavfini kamaytiradi.

Natijada, NLR metodologiyasi yuridik tahlil sifatini oshiradi, huquq fanini jamiyat oldida yanada mas'uliyatli qiladi, akademik aniqlikni amaliy foydalilik bilan uyg'unlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, yangi huquqiy realizm zamonaviy yuridik fan oldiga "amalda ishlaydigan huquq"ni hisobga olish va empirik ma'lumotlarga tayanish zaruratini qo'yadi. U an'anaviy doktrinal yondashuvlarni boyitadi va uzoq muddatda postsovet mamlakatlarida (shu jumladan, O'zbekistonda) yuridik ta'lim, sud amaliyoti hamda qonun ijodkorligi samaradorligini oshirish imkonini beradi. Huquqning ijtimoiy o'lchovini tan olish esa yanada real, pragmatik va adolatli huquqiy yechimlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *History of New Legal Realism and the ABF*// americanbarfoundation.org
2. *European New Legal Realism: Towards a Basic Science of Law-* Jakob v. H. Holtermann, Mikael Rask Madsen
3. *European New Legal Realism and the Empirical Turn in Legal Scholarship* Jakob von Holderstein Holtermann, Mikael Rask Madsen
4. *The New Legal Realism-* C. Sunstein, Thomas J. Miles
5. Груздев Владимир Сергеевич. Новый правовой реализм // Право и политика. 2019. – №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novyy-pravovoy-realizm>.

6. *Inside the Law School Classroom: Toward a New Legal Realist*

Pedagog-Elizabeth Mertz

7. Кондаков А. Конфигурации права: как действует закон о «пропаганде» в школах. Журнал социологии и социальной антропологии, 2017. 20(5):
– с-187–206.

Zulfiya Marufova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"O'zbek va jahon filologiyasi" kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: zulfiyaxon2018@gmail.com*

BADIIY MATNLARDAGI GO'ZALLIK TUSHUNCHASINING

GENDER TALQINI

***Annotatsiya.** Maqolada "go'zallik" konseptining badiiy asarlardagi talqini, bu mavzuda tilshunoslar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, go'zallik ifodasida gender xoslanganlik masalasi o'zbek badiiy yozma adabiyoti misolida tahlilga tortiladi.*

***Kalit so'zlar:** go'zallik, gender andaza, milliy-estetik baho, verballashuv, etalon, konseptualizatsiya, ideal.*

GENDER INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF BEAUTY IN ARTISTIC TEXTS

***Abstract.** The article discusses the interpretation of the concept of "beauty" in works of art, research conducted by linguists on this topic. Also, the issue of gender specificity in the expression of beauty is analyzed using the example of Uzbek literary literature.*

***Keywords:** beauty, gender standard, national-aesthetic assessment, verbalization, standard, conceptualization, ideal.*

Go'zallikni idrok qilish va estetik baho mezoni milliy-etnik xususiyat bo'lib bir xalq uchun go'zal hisoblangan o'ldhovlar boshqa xalq uchun mutlaqo qimmatga ega bo'lmasligi mumkin. "...Insonning olamni idrok etishi jarayonida yuzaga keladigan turli konseptlarning kognitiv modellari ham etnomadaniy xususiyatlardan butunlay xoli emasligini e'tirof etish lozim. Ko'pchilik olimlar, qayg'u, iztirob, xafagarchilik, g'am, yakkalik tuyg'ularining umumbashariy ekanligini qayd etishib, ularni ifodalovchi lisoniy birliklarni sinonimlar deb hisoblashni ma'qul ko'radilar [9, 18-b]. Go'zallik – obyektidagi aspektlar uyg'unligini va mukammalligi ifodalovchi estetik kategoriya bo'lib, kuzatuvchiga ijobiy emotsiya, zavq berishi bilan

xarakterlidir. Go'zallik madaniyatning eng muhim kategoriyalaridan sanaladi. Asrlar mobaynida har bir millatning o'ziga xos milliy-estetik didi, dunyoqarashlari, go'zallikka bo'lgan munosabati, tasavvur va talablari shakllanib borgan.

Dunyo tilshunosligidagi "go'zallik" konseptiga bag'ishlangan tadqiqotlarda, asosan, tabiat go'zalligi, ayol va erkakka xos go'zallik belgilari, shuningdek, bolalar go'zalligi haqida so'z boradi. Rus tilshunosi A.B.Molchanova L.Pasternak ijodidagi go'zallikning badiiy konsepiyasini tahlil qilar ekan, adib uchun tabiiy go'zallik va ijod mahsuli (san'at asari) bo'lgan go'zallik o'rtasidagi farq ahamiyatli ekanligini ta'kidlaydi [5, 7-b]. K.V.Sboroshenko zamonaviy poeziyada "go'zallik" konseptining metaforik reprezentatsiyasi haqida so'z yuritir ekan, she'riy matnlarda ideallashtirilgan mukammal obyektlarni ikki tematik guruhga ajratadi: inson (ayol, erkak, bola) go'zalligi va tabiat go'zalligi (manzara, jonivorlar, tabiat hodisalari, yil fasllari). Go'zallik idealizatsiyasining asosini esa ayol go'zalligi bilan bog'liq modellar tashkil etishini qayd etadi. Olim rus va italyan poeziyasida go'zallikni verballashtiruvchi metaforik modellarni tahlil qilar ekan, ayol go'zalligi bilan bog'liq modellar 11 ta, erkak go'zalligi bilan bog'liq 1 ta va bola go'zalligi bilan bog'liq 2 ta model aniqlanganini e'tirof etadi [8, 17-b]. I.Okuneva o'z tadqiqotida rus va ingliz tillaridagi "go'zallik" konseptining namoyon bo'lishi haqida so'z yuritib, har ikkala tilda ham ayol, erkak va bola, shuningdek, tabiat, san'at asarlari go'zalligi bilan bog'liq tahlillarni keltiradi. Har ikki tilda ham ayol go'zalligini verballashtiruvchi detallar boshqalariga nisbatan ko'proq ekanligi leksik-semantik, frazeologik, metaforik reprezentatsiyalar misolida dalillanadi. M.V.Zimina ham o'z dissertatsiyasida amerika xalqi tilidagi "go'zallik" konseptining ifodalanishi haqida fikr yuritib, "o'tkazilgan tahlillar natijasiga ko'ra eng go'zal deb tan olinganlar ichida ayollar va bolalar go'zalligi birinchi o'rinda turishi"ni yozadi [3, 54-b]. N.Boymatovanning ishida tojik va ingliz tillaridagi "go'zallik" konseptining semantik maydoni tahlilga tortiladi. Har ikkala tildagi go'zallikni voqelantiruvchi antroponimlar tasniflanadi, ular tojik tilida 10 ta guruh va 117 ta nom, ingliz tilida 3ta guruh va 35 ta nom aniqlanganini qayd etiladi. Shuningdek, tashqi va ichki go'zallik mutanosibliigi masalalari paremiyalar tahlilida o'rganiladi. Ingliz tilida

ichki, ma'naviy barkamollikning ahamiyati kattaroq ekanligi aniqlanadi [2]. N.K.Boymatova tojik va ingliz lingvokulturasida go'zallik konsepti semantik maydonlarini qiyoslar ekan, g'arb va sharqqa xos go'zallik mezonlarini tahlilga tortadi. M.Rahmatova esa o'z izlanishlarida o'zbek, ingliz va tojik milliy madaniyatida "Go'zallik" konseptining lisoniy xususiyatlarini tadqiq qilar ekan, ingliz, o'zbek va tojik tillarida ifodalangan estetik bahoning o'ziga xos jihatlarini qiyosiy-chog'ishtirma tahlil asosida yoritib beradi, olamning lisoniy konseptlashtirilishida ingliz, o'zbek va tojik xalqlarining milliy mentalitetlaridagi o'xshash va farqli jihatlarni solishtiradi, olamning umumiy lisoniy manzarasi fonida uch til lug'at fondlarining boyish yo'llarini aniqlaydi, har uchala tilda ifodalangan "go'zallik" konsepti semantikasini leksik, frazeologik birliklar, shuningdek, maqollar tahlili asosida tasniflash va qiyoslaydi, qiyoslanayotgan tillarning etnik jihatlarini hisobga olgan holda leksik birliklarning milliy-madaniy va lisoniy xususiyatlarini aniqlaydi, ingliz, o'zbek va tojik tillarida ifodalangan "go'zallik" konseptining badiiy va diniy matnlar kontekstlaridagi universal va farqli jihatlarini asoslab beradi [7].

Ammo sharq va g'arb go'zallik etalonlarida mushtarak jihatlar ham mavjud bo'lib, ularni umuminsoniy baho qadriyatlari deyish mumkin. Har qanday tilda "go'zallik" konseptining leksik-semantik tarkibiga kiruvchi "zavq beruvchi", "hayratga soluvchi", "benuqson", "o'ziga tortuvchi", "yoqimli" singari universal semalar insoniyatning estetik madaniyatini bir nuqtada birlashtiruvchi konseptotsentrik maydonni hosil qiladi.

"Go'zallik" konseptining mazmuniy strukturasini uch guruhga: erkaklar, ayollar va tabiat go'zalligi guruhlariga ajratish prinsipini o'zbek mumtoz adabiyotiga ham tatbiq etish mumkin. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, barcha xalqlar va barcha davrlarga xos bo'lgan go'zallik talqinida Ayol siymosi yetakchi o'rin tutadi. Ammo lingvopoetikada erkak go'zalligining gender andazalari ham shakllangan bo'lib, ularda baquvvat jism, kuch-qudrat, bahodirlik va mardlik sifatlari mujassam bo'ladi. Adabiyotimiz tarixiga nazar tashlasak, turkiy xalqlardagi erkaklar go'zalligining lingvopoetik talqini ildizlari V–VII asrlardagi

qadimiy yodgorliklarga borib taqaladi. Tarixan bizdan ancha olis davrda – ikkinchi turk xoqonligi hukm surgan (taxminan 712-716 yoki 720-726 yillar) vaqtda toshga zarb etilgan bu yozuvlarni o'qib, ularda aks etgan voqealarni xayolda gavidalantirishga urinilsa, beixtiyor, eng avval tasavvur oynasida shiddatli, yovqur bahodir qiyofasi paydo bo'ladi. Bu – sarkarda, xoqonning yaqin maslahatgo'yi To'nyuquqdir. El orasida hurmat-obro'si baland bo'lgan, hatto qo'shni qabila va elatlarda ham nomi mashhur bo'lgan To'nyuquq o'z hayotini xalqi himoyasi, turkiylar saltanatining mustahkamlanishiga bag'ishlagan. O'sha davr urfiga ko'ra, aslzoda xonadon farzandi o'laroq Tabg'ach davlatida tarbiyalangan To'nyuquq yuksak aql-u zakovat va harbiy salohiyat egasi edi. O'z davrining bilimdon, dono davlat arbobi, mohir sarkardasi sanalgan bu shaxs o'z tarixini bitiktoshga o'yib yozdirgan. Bularni o'qir ekansiz, ko'z o'ngingizdagi bahodirni nafaqat yovqur, botir jangchi, qattiqqo'l, taptortmas va tajribali sarkarda, balki o'z davrining bilimdon kishisi sifatida taniy boshlaysiz. To'nyuquq askarini yovga qarshi dadil boshlab boradi. Tengsiz jangda uning lashkari son jihatdan o'zidan ko'p bo'lgan dushman qo'shinini tor-mor qilib, g'alaba bilan qaytadi [1]. Shuningdek, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida keltirilgan Alp Er To'nga siymosida ham haqiqiy mard va bahodir erkak sifatlari mujassam. "Alp Er To'nga (arslon, sher, yo'rbars)ga tenglashtirilgan jangchi, turkiylar davlatining asoschisi. (mil. avv. V asr) Maday bahodir ayyorlikni bilmaydigan to'g'ri so'zli sodda va ishonuvchan farzand edi. Yengilmas sarkarda bo'lib yetishganda ham shundayligicha qoldi. Buyuk sarkarda o'z dushmanlari va itoat etmagan qabilalarga nisbatan shafqatsiz, biroq do'stlari va o'z fuqarosiga nisbatan saxiy va mard xoqon edi" [1]. To'nyuquq va Alp Er To'ng'a timsolini turkiy xalqlar uchun erkak go'zalligining etaloni sifatida qabul qilish mumkin.

Alisher Navoiy asarlarining qahramonlari tavsifida ham erkak go'zalligining poetik talqinlari mavjud. Masalan, Farhod obrazi komil inson timsoli bo'lib, undagi tashqi go'zallik ichki sifatlarining benuqsonligi va xulq-atvorining mukammalligi bilan uyg'unlashib ketgan.

Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romani qahramoni Otabek ham “og'ir tabiatlik, ulug' gavalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko'zlik, mutanosib qora qo'shliq va endigina murti sabz urgan bir yigit” bo'lishdan tashqari mard, jasur, to'g'riso'z va halol yigit. Bu obrazda ichki va tashqi go'zallik uyg'unlashib ketgan va uni o'zbek yigitining namunaviy timsoli deyish mumkin. B.Qodirova “go'zal” so'zining ma'nodoshi bo'lmish “suluv” leksemasi til tarixining ma'lum bir davrlarida “suluk” shaklida yigitlarga nisbatan ham ishlatilganini ta'kidlaydi: “Qayg'urma, Oftob, – dedi, kuyaving bunchalik suluk bo'lsa, gap-so'zda tengi bo'lmasa...” (O'K, 48). Hozirda esa semantik torayish natijasida gender xoslanishga uchragan. Ya'ni faqat qizlarga nisbatan ishlatiladi. Bu holatni sohibjamol so'zi misolida ham kuzatish mumkin. “Majolisun-nafois”da Mavlono Moniyning tashqi ko'rinishi uning ichki dunyosi bilan mutanosib ekanini sohibjamol va zarif so'zi orqali ta'riflaydi: “Mavlono Moniy sohibjamol va zarif va ra'no yigitdur”. Bu o'rinda o'zbek tili belgi bildiruvchi leksemalaridagi gender xoslanish semantik torayish omili sifatida maydonga chiqadi. Muallif Sohibjamol va zarif semantik qatorida kelayotgan ra'no leksemasi ham sifatlovchi vazifada kelgani, hozirgi o'zbek tilida mazkur leksema semantikasida shaxs

belgi-xususiyatini ifodalash semasi iste'moldan chiqqanini ta'kidlaydi. Bu xususiyat turkiy tillarga, xususan, o'zbek tiliga xos lingvistik jarayondir”

[4, 14–15-b]. Sohibjamol so'zi ham ma'lum davrda gender jihatdan farqlanmagan, har ikki jins vakillarini sifatlab kelgan. Demak, erkak go'zalligining sharqona etalonida ham “ulug' gavalik”, “qora qosh”, “qora ko'z” kabi tashqi ko'rinish go'zalligi bilan, mardlik, jasurlik, to'g'rilik, vafodorlik singari ichki sifatlar mutanosibligi talab etiladi. Shuningdek, erkaklar ta'rifida Rustami doston, Alpomish singari afsonaviy timsollar bilan qiyoslanuvchi estetik baho ifodalari ham mavjudki, ular orqali, asosan, jismoniy sifatlar ifoda etiladi. Erkak jinsidagi odamlarga nisbatan qo'llaniladigan “polvon” leksemasi “lingvokulturema sifatida o'zbek xalqiga xos “alp qomat”, “keng elka”, “baquvvatlik” belgilarini ifoda etadi [4, 15-b]. Yusuf alayhissalom “Erkaklar go'zalligi funksionallik kasb etib, ularning baquvvatligi, bo'yining balandligi alohida e'tiborga olingan” [7, 19-b]. Erkaklarning

gender andazalari shakllanishida quyidagi fazilatlar katta o'rin tutadi: sadoqat, tartib-intizomlilik, mardlik, jasorat, iroda kuchi, aql-zakovat va jamiyatdagi ijtimoiy mavqe: yelkasi (yoki kifti) yerga tegmagan polvon, qo'rquv bilmaydigan oliyjanob odam [6, 16-b]. Bu sifatlar, o'z navbatida, har bir davrning yozma manbalarida ham o'z aksini topgan.

“She'riyatda go'zallik konseptualizatsiyasi go'zallik haqidagi tasavvurlarning mualliflik assotsiatsiyalari mahsuliga, shoirning atrofidagi narsa va hodisalar go'zalligi haqidagi subyektiv tushunchalariga asoslangan” [8, 8-b]. Shoir uchun go'zallik konsepti interpretatsiyasi assotsiativ-subyektiv xarakterga ega bo'lgan belgidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаева Х. Мardlik, jasorat va or-nomus. <http://qashqadaryogz.uz/read/mardlik-zhasorat-va-or-nomus>
2. Бойматова Н. Семантическое поле концепта «Красота» в таджикской и английской лингвокультурах. Автореферат дисс. на соиск. канд. фил. наук. Душанбе –2019.
3. Зими́на М. Специфика представления концептов. Beauty, Home, Freedom в американской языковой картине мира. Дисс. на соиск. канд. фил. наук. Нижний Новгород, 2018. – с-54.
4. Кадирова Б. Белги билдирувчи лексемаларнинг лингвокультурологик хусусияtlari. Фил. фан. б. ф. д. (PhD) дисс... автореферати. Тошкент – 2019. – 15-16-b.
5. Молчанова А. Художественная концепция красоты в творчестве Б. Пастернака: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2010. – с-7.
6. Nasrullaeva N. Ingliz va o'zbek tillarida olamning frazeologik manzarasida gender konseptlarining shakllanishi. Filologiya fan.doktori diss.avtoreferati (DcS). Toshkent, 2018. –16-b.
7. Rahmatova M. Ingliz, o'zbek va tojik milliy madaniyatida “Go'zallik” konseptining lisoniy xususiyatlari. Fil. fan. b. f. d. (PhD) diss... Buxoro, 2019.

8. Сборошенко К. Метафорическая репрезентация концепта «Красота» в современной поэзии. Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата филол. наук. Челябинск, 2009. – с-8.

9. Sulaymonova N. Olam lisoniy manzarasining baholi shakllanishi. Xorijiy filologiya №2, 2021 yil. – 18-b.

10.<https://uz.wikipedia.org/wiki/Foydalanuvchi>

Aslbek Ergashev

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
"Rus adabiyotshunosligi" kafedrası o'qituvchisi,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: ergasevaslbek@gmail.com

LEV TOLSTOY VA SHUKUR XOLMIRZAYEV QISSALARIDA BADIY TIL VA USLUBIY O'ZIGA XOSLIKNING MUSHTARAKLIGI

Annotatsiya. Maqolada Lev Tolstoy va Shukur Xolmirzayev qissalarida badiiy til va uslubning o'ziga xosliklari qiyosiy tahlil qilinadi. Har ikki yozuvchining asarlarida til – voqeani tasvirlovchi vosita emas, balki inson ruhiyatini ochuvchi, axloqiy va falsafiy mazmunni ifodalovchi estetik hodisa sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda mualliflarning tabiat obrazlarini qo'llashdagi o'xshashliklar, so'z iqtisodi va axloqiy uslub tamoyillari tahlil etilib, ularning umumiy badiiy qarashlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Lev Tolstoy, Shukur Xolmirzayev, badiiy til, uslub, axloqiy tamoyil, psixologik tahlil, ruhiyat, tabiat obrazi, so'z iqtisodi, milliy badiiyat.

THE COMMONALITY OF ARTISTIC LANGUAGE AND STYLISTIC UNIQUENESS IN THE NOVELLAS OF LEV TOLSTOY AND SHUKUR KholmIRZAEV

Abstract. The article presents a comparative analysis of the peculiarities of artistic language and style in the stories of Lev Tolstoy and Shukur KholmIRZAEV. In the works of both writers, language is interpreted not as a means of describing the event, but as an aesthetic phenomenon that reveals the human psyche, expresses moral and philosophical content. The study analyzes the similarities in the authors' use of images of nature, the principles of word economy and moral style, and identifies their common artistic views.

Keywords: Lev Tolstoy, Shukur KholmIRZAEV, artistic language, style, moral principle, psychological analysis, spirituality, image of nature, word economy, national poetics.

Lev Tolstoy va Shukur Xolmirzayev – ikki davr, ikki til va ikki adabiy muhit vakili bo'lsa-da, ularning ijodida umumiy badiiy va uslubiy tamoyillar mavjud. Har ikki yozuvchi inson ruhiyatini ochishda, ichki kechinmalarni til orqali ifoda etishda, hayotning ma'naviy-axloqiy mohiyatini ko'rsatishda yuqori badiiy mahoratga ega. Ular uchun til – voqeani tasvirlash vositasi emas, balki falsafiy va ruhiy ma'nolarni ifoda etuvchi estetik hodisadir [1, 57 - b].

1. Художества va voqelik o'rtasidagi uyg'unlik

L. Tolstoyning “После бала” asarida til oddiy voqeani tasvirlamaydi, balki inson ongidagi ziddiyatlarni ochadi:

“И всё перевернулось во мне, и то, что было прежде светом, стало мраком, и то, что было мраком, стало светом” [2, 152 - b].

Bu jumla nafaqat ichki holatni, balki axloqiy inqirozning tildagi ifodasini ko'rsatadi. Tolstoy so'z orqali insoniyatning ichki dramatzimini yoritadi, hissiyotni fikr orqali sublimatsiyalaydi.

Shukur Xolmirzayevning “Hayot abadiy” qissasida ham shunday ichki dramatzizm bor. Muallif qahramonning ichki kechinmasini tashqi voqelik orqali ifoda etadi:

“Uning ko'zlarida uzoq yo'llar, sukunat va afsus zilol suvday titrar edi” [3, 74 - b].

Bu yerda ham til real voqeani tasvirlamaydi, balki ruhiy holatning ko'zgusi bo'lib xizmat qiladi. Demak, har ikki yozuvchida til va voqelik o'rtasidagi chegara siyraklashgan – so'z ruhiyatning o'ziga aylanadi.

2. Повестьвованье va ichki nuqtayi nazar

Tolstoy psixologik analizni “ichkaridan kuzatish” usuli bilan ifoda etadi. Masalan, “Смерть Ивана Ильича” asarida qahramonning fikr va hissi birlashadi:

“Он искал прежний страх смерти и не находил его. Где он? Что смерть? Страх нет, потому что нет смерти” [4, 202 - b].

Bu misolda filosofik yo'nalish bilan badiiy tilning uyg'unligi namoyon bo'ladi. Tolstoyda “ichki ovoz” orqali falsafiy ma'no ochiladi.

Shukur Xolmirzayevda ham “ichki dialog” asosiy uslubiy vositadir. “Beshik” qissasida qahramonning ichki monologi butun asarning hissiy markazini tashkil qiladi:

“Bola yig‘ladi. Uning yig‘isi ichidagi g‘amga hamohang edi, – u ham yig‘ladi, ichida, beovoz yig‘ladi...” [5, 182 - b].

Har ikki yozuvchida ovozsiz hissiyot – so‘z orqali ifoda etiladigan ichki sokin falsafa – uslubiy mushtaraklikni belgilaydi.

3. Tabiat va odam munosabatidagi obrazlilik

Tolstoyda tabiat obrazi inson holatining eng nozik ko‘rinishlarini aks ettiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Uning asarlarida tabiat – tashqi manzara emas, balki ruhiy hodisa, ichki uyg‘onish va axloqiy yuksalishning ramzidir. Masalan, “Война и мир” romanida Per Bezuxovning ruhiy yangilanishi sahnasida yozuvchi tabiat tasviridan psixologik burilish nuqtasi sifatida foydalanadi:

“Небо было высоким, бесконечным, и вдруг ему захотелось жить”
[6, 47-b.].

Bu qisqa jumlada osmon – cheksizlik, ruhiy erkinlik va axloqiy ozodlanish ramziga aylanadi. Osmon tasviri orqali, Tolstoy inson qalbining ochilishi, ruhiy “zanjirdan ozod bo‘lishi”ni ifodalaydi. Shu bilan birga, tabiat manzarasi o‘zida “ilohiy uyg‘unlik” g‘oyasini mujassam etadi – inson, tabiat va hayot o‘rtasidagi abadiy bir butunlikni his etish tuyg‘usini uyg‘otadi.

Shunga o‘xshash badiiy tamoyilni Shukur Xolmirzayev ijodida ham kuzatish mumkin. Uning “Qora ko‘lmak” qissasida tabiat qahramon ruhiyatining ko‘zgusiga aylanadi:

“Qora ko‘lmakning suvi tingan, osmondagi yulduzlar suvda qimirlardi – go‘yo osmon uning qalbiga tushgandek edi” [7].

Bu tasvirda muallif ruhiy holatni tabiiy manzara orqali anglatadi: tinch suv – sokin qalb ramzi, yulduzlar esa inson tafakkuridagi umid va iztirobning jilvalaridir. Xolmirzayev tabiatni shunchaki dekorativ fon sifatida emas, balki qahramon his-tuyg‘ularining badiiy ifodasi sifatida ishlatadi. Uning tasvirida

“osmon qalbgga tushadi”, ya’ni tashqi manzara ichki kechinma bilan qo‘shilib, yagona badiiy energiya maydonini hosil qiladi.

Tolstoyda bu jarayon ko‘proq metafizik-axloqiy uyg‘onish shaklida kechsa, Xolmirzayevda u ruhiy introspeksiya – o‘zini tinglash, ichki sukut holatini topish jarayonidir. Har ikkala yozuvchida tabiat “insonning ruhiy dialogdagi hamrohi” sifatida qatnashadi.

Demak, Tolstoy va Xolmirzayev ijodida tabiat obrazi inson ichki olamining badiiy kodidir: unda insonning hayotga munosabati, ruhiy o‘zgarishi, poklanish va umid ramziy shaklda ifodalanadi. Bu ikki yozuvchining tasviriy maktabini birlashtirib turuvchi jihat shundaki, ular tabiatni so‘z orqali “jonlantiradi”, inson ruhiyatining eng chuqur qatlamlarini ochishda uni sokin, lekin kuchli badiiy vositaga aylantiradi.

4. Lakonizm va ma’no zichligi

Tolstoyda so‘zning iqtisodi – bu nafaqat uslubiy tanlov, balki falsafiy qarashning ham ifodasidir. Har bir so‘z, har bir jumla hayot va o‘lim, ezgulik va yovuzlik, inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatni aks ettiradi. “Три смерти”dagi qisqa, ammo g‘oyaviy jihatdan yuksak “Человек умер, дерево умерло, жизнь осталас” iborasi insonning o‘tkinchiligi va tabiatning abadiyligi o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlikni ochadi. Bu yerda Tolstoy tilining kuchi – uning soddaligidadir. U “ortiqcha so‘z”ni inkor etadi, shuning uchun ham har bir so‘z hayotiy va ma’naviy og‘irlikka ega bo‘ladi. Shu ma’noda, Tolstoyning uslubi “so‘z orqali sukutni aytish” san’atiga aylanadi.

Shukur Xolmirzayevda ham bu prinsip o‘zbek milliy badiiy tafakkuri ruhida davom etadi. U o‘z asarlarida so‘zning tashqi tovush emas, ichki ma’no qatlamini ochishga intiladi. “Beshik” qissasidagi “Beshik yelpigandek, uning xotirasi ham yurakni yelpitardi” jumlasini nafaqat obraz, balki ramz sifatida ishlaydi – bu yerda beshik inson hayotining aylanishi, vaqtning uzluksiz harakati, xotiraning ruhi sifatida talqin qilinadi.

Xolmirzayevning badiiy tili xalq og‘zaki ijodiga, maqol, ibora va shevaga tayanadi, lekin bu xalqona shakl ortida chuqur psixologik va falsafiy mazmun

yashiringan. Uning uslubi, Tolstoynikidek, “ko‘p gapdan oz ma’no emas, oz gapdan ko‘p ma’no” tamoyiliga asoslanadi. Masalan, “Qora ko‘lmak”da bitta tabiat tasviri orqali butun ruhiy drama ifoda topadi. Shu bois, har ikki yozuvchi asarlarida so‘z iqtisodi – bu estetik vosita emas, balki inson ruhining konsentratsiyasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, Lev Tolstoy va Shukur Xolmirzayev ijodida badiiy tilning asosiy kuchi – so‘zning ichki energiyasi, sukut bilan so‘z o‘rtasidagi muvozanatda. Har bir so‘z, har bir obraz – inson qalbining eng chuqur qatlamlariga kirib boruvchi kalitdir. Tolstoyda bu falsafiy tafakkur, Xolmirzayevda esa milliy ruh bilan uyg‘unlashgan tasavvufiy sezim shaklida gavdalanadi. Shu tarzda, ularning qissalarida badiiy til – nafaqat tasvir vositasi, balki insoniyatning ruhiy tajribasini ifodalovchi muqaddas til darajasiga ko‘tariladi.

5. Axloqiy-falsafiy qatlam uslubning markazida

Har ikki yozuvchi uchun uslub – bu nafaqat estetik shakl, balki ma’naviy javobgarlik ifodasidir. Tolstoy uchun so‘zning go‘zalligi uning axloqiy ta’sirida, inson qalbiga kirish qobiliyatida yotadi. “Искусство должно заражать людей чувствами добра” degan g‘oyasi bilan u san’atni ruhiy tarbiya vositasi sifatida ko‘radi. Tolstoy uchun yozuvchi – bu faqat voqealarni tasvirlovchi emas, balki insonni o‘z vijdoni bilan yuzlashtiruvchi ma’naviy rahnamo. Shuning uchun ham uning asarlarida tilning vazifasi – o‘quvchining qalbini “uyg‘otish”, uni o‘z ichki dunyosiga nazar solishga majbur etishdir. “Анна Каренина”, “Отец Сергей” yoki “Воскресение” kabi asarlarida muallif har bir so‘z orqali insonni poklanishga chorlaydi, har bir tasvirda ezgulik va vijdon ovozi aks ettiradi.

Xuddi shunday, Shukur Xolmirzayev ijodida ham badiiy tilning eng muhim vazifasi – insonni ma’naviy jihatdan tozalash, unga ruhiy ogohlik baxsh etishdir. U o‘zining “Yozuvchi yuragi” maqolasida yozuvchi shaxsining axloqiy pokligi haqida so‘z yuritib, san’atni faqat iste’dod bilan emas, balki halollik va poklik bilan o‘lchaydi. Uningcha, yozuvchi qalbi “ifloslanmasa”, so‘zi ham, uslubi ham tabiiy va ta’sirli bo‘ladi. “Beshik”, “Oq otli bola”, “Dunyoning ishlari” kabi asarlarida

Xolmirzayev soʻzning axloqiy missiyasini xalqona, samimiy ohangda amalga oshiradi.

Tolstoyning uslubi – fikrning qatʼiyligi va ichki sokinligida, Xolmirzayevniki esa yurakning toʻlqini va xalq ruhining soddaligida gavdalanadi. Ammo har ikkisini birlashtiruvchi narsa – axloqiy haqiqatni soʻz orqali yetkazish gʻoyasidir. Ular uchun yozuvchilik – bu mahorat emas, masʼuliyatdir; badiiy til – bu oʻyin emas, inson qalbining tarozisidir. Shu bois, ularning asarlarida soʻz insonni nafaqat oʻylantiradi, balki tozalaydi, uni hayotiy maʼno sari yoʻnaltiradi.

Shunday qilib, Lev Tolstoy va Shukur Xolmirzayev ijodida uslubiy mukammallikning markazida axloqiy gʻoya turadi. Har ikki adib uchun badiiy soʻz – bu nur, u insonni zulmatdan olib chiqadigan vosita. Tolstoyda bu nur – “vijdon va ezgulik”, Xolmirzayevda esa – “eʼtiqod va xalqona samimiyat” shaklida namoyon boʻladi. Natijada, ularning ijodi umumiy bir tamoyilni tasdiqlaydi: sanʼatning eng oliy vazifasi – insonni yaxshilashdir.

Tolstoy va Xolmirzayev ijodiy merosi – bu til, uslub va maʼnaviy mohiyatning uzviy birligiga asoslangan badiiy maktabdir. Ularning qissalarida soʻz nafaqat voqeani ifodalovchi vosita, balki inson ruhiyatining, tafakkurining va maʼnaviy uygʻonishining eng nozik aksidir. Har bir soʻz ichida axloqiy mazmun, ruhiy ohang va falsafiy teranlik mujassam. Shu bois, ularning asarlarida soʻz – inson qalbining ovoziga aylanadi.

Tolstoyda bu ovoz – vijdon va haqiqatning ifodasi. U soʻz orqali insonning ichki kurashini, ruhiy azobini va poklanish yoʻlini koʻrsatadi. Har bir jumlasida soddaligi bilan chuqur, har bir tasvirida esa hayotiy haqiqat yashiringan. Masalan, uning “Смерть Ивана Илича” asarida soʻzning lakonikligi orqali butun inson hayotining maʼnosi ochiladi. Tolstoyning uslubi – bu inson ruhining axloqiy oʻlchovi.

Shukur Xolmirzayevda esa soʻz xalqona ohangga, milliy ruhga singdirilgan. Uning tili samimiy, tabiiy, ammo chuqur falsafiy. U soʻz orqali nafaqat voqeani, balki xalqning dunyoqarashini, insoniy qadriyatlarni va ruhiy sezimni tasvirlaydi. “Oq otli bola”, “Beshik”, “Hayot abadiy” kabi qissalarda badiiy til insonning ichki

kechinmalari bilan uyg'unlashadi. Xolmirzayev uslubi xalq qalbining tovushi, ma'naviy sof va samimiy hayot kechinmalarining ifodasidir.

Demak, har ikki yozuvchi ijodida badiiy tilning musaffoligi – bu san'atning axloqiy mezoni, uslubiy samimiyat esa yozuvchining qalb holatidir. Tolstoyda bu falsafiy umumlashma, Xolmirzayevda esa milliy va ruhiy samimiyat sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan ularning asarlari bir-birini to'ldiradi:

biri – insoniyatning umuminsoniy vijdoni, ikkinchisi – xalq qalbining musiqasi.

Natijada, Tolstoy va Xolmirzayev badiiy tilni inson ruhining oynasiga aylantirgan yozuvchilardir. Ular uchun til – nafaqat adabiyotning materiali, balki ma'naviyatning yashirin tili, insonni o'zini anglash sari yetaklovchi kuchdir. Shu bois, ularning qissalarida til va axloq, uslub va vijdon, san'at va ruhiyat bir butun tizim sifatida mujassam bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Илин И. О сопротивлении злу силою. – Москва: 1910. – с-150.
2. Толстой Л. После бала. – Полное собрание сочинений, т. 31. – Москва: 1935. – с-210.
3. Холмирзаев Ш. Ҳаёт абадий. – Тошкент: Шарқ, 1985. – 150 б.
4. Толстой Л. Смерть Ивана Ильича. – Москва: 1886. – с-147.
5. Холмирзаев Ш. Бешик. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 180-б.
6. Толстой Л. Война и мир. – Москва: Худ. лит., 1962. – с-190.

Dilnoza Jumayeva

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"O'zbek va jahon adabiyoti" kafedrası dotsenti,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail:jumayevadilnoza@mail.ru*

HAMID OLIMJON – ILK FITRATSHUNOSLARDAN BIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada atoqli o'zbek shoiri va olimi Hamid Olimjonning 1936-yili yozgan "Fitratning adabiy ijodi haqida" tadqiqoti mazmuni tahlil etilib, shoirni ilk fitratshunos ekanligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Hamid Olimjon, Abdurauf Fitrat, jadidlar, burjua adabiyoti, Fitrat dramalari, madaniy qoloqlik, ilm-ma'rifat.

HAMID OLIMJON – ONE OF THE FIRST SCHOLARS OF FITRAT

Abstract. This article analyzes the content of the study of the famous Uzbek poet and scientist Hamid Olimjon "On the literary work of nature", written in 1936, and reveals that the poet is the first naturalist.

Keywords: Hamid Olimjon, Abdurauf Fitrat, modernists, bourgeois literature, Fitrat's dramas, cultural backwardness, knowledge.

O'zbek adabiyotining XX asrdagi yirik vakili Hamid Olimjon ijodi to'g'risida adabiyotshunoslikda juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan. Bu o'rinda S.Azimov, S.Mamajonov kabi olimlar asarlarini eslash o'rinlidir [1].

2018-yili nashr etilgan falsafa fanlari doktori S.To'ychiyeva "Vodiylarni yayov kevganda" kitobida shoirning adabiy biografiyasini juda ko'p manbalarga suvgan holda bayon etib bergan. Bu kitob orqali biz Hamid Olimjonning shoir, jamoat arbobi va ulkan adabiyotshunos, folklorshunos ekanligini chuqur his etamiz. Ammo kitobda shoirning Fitrat ijodiga bag'ishlangan maqolasi to'g'risida ma'lumot berilmagan [2, 188-b]. Buning o'ziga xos sabablari bor, albatta. Bugun mana shu masala xususida fikr yuritmoqchimiz.

Ma'lumki, Hamid Olimjon iste'dodli shoir bo'lish bilan birga sermahsul adabiyotshunos va publitsist ham edi. 1960-yili nashr etilgan 3 jildlik "Tanlangan asarlar"ining 3-tomida uning prozaik asarlari, ocherk, maqola va ilmiy tadqiqotlari

bosilgan. Mana shu jildning 220–261-betida “Fitratning adabiy ijodi haqida” tadqiqoti bor [3, 220–261-b]. Ammo jadidshunoslar bu manbani ko‘p ham esga olavermaydilar. Go‘yo bu haqda gap ketsa, Hamid Olimjonning Fitratga simpatiyasida sho‘rocha qarash ustuvor bo‘lgani uchun Fitratga bildirilayotgan ijobiy fikrlarga soya solishi mumkin. Holbuki, Hamid Olimjon Fitratning ijodiy faoliyati va asarlari tahlilida juda obyektiv pozitsiyada turgan va Fitratni juda yaxshi bilgan kishi sifatida namoyon bo‘lgan (Filologiya fanlari doktori Izzat Sultonning suhbatlaridan ma’lum bo‘lishicha, Hamid Olimjon Samarqandda o‘qigan paytlari Fitrat unga adabiyot tarixi va she’r ilmi bo‘yicha ustozlik qilgan).

Ushbu tadqiqot 5 qismdan iborat bo‘lib, ilk qismda O‘rta Osiyoda jadidizm harakatining paydo bo‘lish sabablari, jadidlarning maqsadi, kurashi, ularga Chor Rossiyasi va Sho‘ro davlatining munosabati bayon etilgan. Tadqiqot avvalida Fitrat asarlari tasnifi ham keltirilgan. Jumladan, u shunday yozadi: “Oktyabr inqilobigacha bo‘lgan davr ichida Fitrat “Munozara”, “Sayho”, “Sayyoh hindi”, “Tarixi islom”, “Rahbari najot”, “Mavludi sharif”, “Abu Muslim”, “Begijon” singari adabiy, publitsistik xarakterdagi asarlar yozadi” [4, 223-b]. Muallif Fitratning dunyoqarashi, maqsad-amoli va ijodiy niyatlarini ochiq-oydin ko‘rsatib beradi. “Fitratning vatanparvarligi chuqur dinchilik bilan bog‘langan edi. Shuning uchun u “Sayho”da dinni va vatanni saqlashga chaqiradi, din nomi bilan vatanni qo‘riqlashga, vatan nomi bilan dinni saqlashga undaydi. Fitrat ulamolarga tamoman qarshi bo‘lib ham chiqmaydi. “Sayyoh hindi”da u ulamolarni ikkiga bo‘lib qaraydi: “Shu kungacha usmonli, tatar, Eron va Hindiston ulamolarining ko‘pi ham millat qonini ichar edilar. Lekin u millatlar sizdan oldinroq ishning haqiqatini tushuna boshlaydilar. Ularning asosini tezroq yiqitmoq uchun tirishib, bir oz zamon ichida haqiqatparast ulamolarni qorinparvar ulamolardan ajratib oldilar. Haqiqatparast ulamolarni boshlariga toj qilib, qolganlarni yer bilan yakson qildilar” [5, 232-b]. Bu so‘zlarni keltirar ekan H.Olimjon Fitrat haqiqatparastlar deganda, yerli sarvatmandlarni himoya qiluvchilarni haqiqatparastlar deyishini, mustamlakachilarga yon bosib tinch yashashni istovchi ulamolarni esa qorinparvarlar deyishini ta’kidlaydi. H.Olimjon Fitratning deyarli barcha asarlariga alohida-alohida to‘xtalib, ularning asosiy

mazmunini, ijobiy va salbiy jihatlarini ko'rsatib beradi. Ko'p o'rinlarda u Fitratga achinib qaraydi, ya'ni uning millatparvarligi uni boshi berk ko'chaga olib kirgan deb hisoblaydi. Maqolada Fitratning yosh buxoroliklar qatorida olib borgan ishlari tahlil qilinadi. Fitratning asl maqsadi revolyutsiya emas, balki Turkiston boylari va jadidlari o'zlarining milliy davlatlarini islohot yo'li bilan qurib olish bo'lganligini ta'kidlaydi. Maqolaning ikkinchi qismida jadidlarning madaniy-ma'rifiy ishlarni kuchaytirish uchun matbuotga butun diqqat-e'tiborlarini qaratganliklarini tahlil qiladi. Bu tahlillarda muallif o'sha davrda "Ulug' Turkiston" va "El bayrog'i" gazetalari juda qizg'in faoliyat olib borganligini, biroq bu kabi nashrlar o'zbek millatchilik adabiyotini vujudga keltirganligini salbiy hodisa sifatida keltirib o'tadi. Shundan so'ng muallif Fitratning "Chig'atoy gurungi" adabiy tashkilotiga rahbarlik qilishi va bu tashkilotga o'zbek millatchi ziyolilari, tilchilari, adabiyotchilari, yozuvchi va shoirlari to'planganligini ta'kidlaydi. "Bu tashkilot til va adabiyot bobida millatchilik nazariyasini kuchaytirib ilgari suradi", – deb yozadi [6, 234-b]. O'sha davrda bu fikrlar Fitratni qoralash, sho'ro davlati siyosatini to'g'ri deb talqin qilish uchun aytilgan bo'lishiga qaramay, bugun Fitratning olijanob maqsadlarini yuzalantirish uchun o'ziga xos manba bo'lib xizmat qiladi.

Fitrat 1917-yil fevral inqilobini katta quvonch bilan kutib olgan. Chunki bu inqilob xususiy mulkchilikni himoya qilish g'oyalari bilan sug'orilgan ijtimoiy o'zgarishlar edi. Ammo ko'p o'tmay bolsheviklar tomonidan oktyabr inqilobi amalga oshirilganda Fitratning orzulari sarobga aylanadi. Negaki, vayronkor inqilob boylar va ruhoniylarni mavh etish hisobiga amalga oshirilgan edi. Hamid Olimjon bu holatni shunday bayon qiladi: "Haqiqatan, oktyabr inqilobining har bir g'alabasi Fitrat oziqlanib kelgan borliqning negizlarini yemirar, uning suyanagan tog'lari yer bilan yakson qilinar edi. Shuning uchun shoir o'tmishni qaytarish, uning

yaxshi-yomon xususiyatlariga qaramasdan, yoppasiga maqtash va o'tmish xayollarida qanoatlanar edi. Proletar inqilobiga qarshiligi, mantiqiy, patriarxal turmushni ideallashtirish, sharqchilik tuyg'ularini kuchaytirish, Sharqni G'arbga qarshi qo'yish, G'arbga nafrat, Sharqqa muhabbat uyg'otishga olib kelar edi. O'tgan Sharqni, umuman, Turkistonni yovuzliklar makoni sifatida unga qarshi qo'yadi" [7,

234-b]. Bu fikrlar asar yozilgan davrda Fitratni qoralashga xizmat qilgan bo'lsa ham, aslida, Hamid Olimjon o'z ustozining botiniy niyatlari juda ulug'vor ekanligini ko'rsatib bera olgan. Nazarimizda Hamid Olimjon Fitratning barcha asarlarini uning o'zidan olib o'qigan. Aks holda, u Fitrat haqida bu qadar keng qamrovli, manbaviy puxta tadqiqot yoza olmagan bo'lar edi. Buni biz tadqiqotning ikkinchi qismi boshidagi so'zlardan ham bilishimiz mumkin: "Siyosat bobidan surilib chiqqan, fevral inqilobi davridagi jonsarak urinishlari xayolga aylangan o'zbek burjua ziyolilari butun kuchni madaniy-adabiy maydonga tashladi. Ular taxminan butun gazeta va jurnallarga o'rinlashib oldilar" [8, 232-b]. Darhaqiqat, bugun biz o'rganayotgan jadidlar merosi ayni shoir ta'kidlagan jarayonning mahsuli edi.

Tadqiqotning 3-qismida muallif Fitratning 1921–1924-yillari yozgan "Qiyomat", "Shaytonning Tangriga isyoni", "Abulfayzxon" va "Bedil" asarlari mazmunini sharhlaydi. Bu sharhlarni berishda muallif pozitsiyasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar biz mazkur asarlarning umumiy mazmuni, maqsadi va syujetidan yetarli ma'lumotlar olamiz. H.Olimjon o'z talqinida Fitratni dahriy ham emas, mutaassib dинchi ham emas, balki donishmand metafizik bo'lganligini isbotlab beradi. Tadqiqotning 4-qismida muallif Fitratning Buxoro tarixiga mansub mavzuda yozgan "Abulfayzxon" tragediyasi va "Arslon" dramasi haqida to'xtalib o'tadi. Bunda biz H.Olimjoning dramaturgiya nazariyasini juda yaxshi egallaganligini bilib olamiz. Tadqiqotning 5-qismida H.Olimjon Fitratning "Arslon" dramasini tahlil qiladi. Muallifning mavzu tanlashdagi maqsadini, dramaning syujeti va kompozitsiyasini, bosh qahramon va personajlarning tasviriy holatlarini o'sha davr o'zbek dramaturgiyasi va jahon sahna san'ati talablari asosida tekshiradi. Muallifning ushbu tahlillari bugungi kun dramatik asarlarini tekshirishda ham ma'lum ma'noda o'rnak bo'la oladi. Tadqiqot so'ngida Hamid Olimjon Fitratning adabiyot nazariyasi va adabiyot tarixi, madaniyat va san'at sohasidagi asarlari alohida o'rganishga loyiqqligini ta'kidlaydi: "Fitratning adabiy ijodi juda murakkab, u adabiy ijodning butun sohalari bo'yicha ish ko'rgan va adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi borasida ham ma'lum qarashlarni ilgari surgandir. Shuning uchun bu ish bir boshlang'ich, xolos va Fitratning ijodini

to'la-to'kis tasvirlab berish da'vosini qila olmaydi. Bu ishni davom ettirish va maqolani o'qib chiqqan o'rtoqlarning ko'mak va yordamlari zarurdir" [9, 261-b].

Hamid Olimjonning mazkur ilmiy tadqiqoti XX asr o'zbek adabiyotshunosligida jadidchilik tarixini o'rganish bo'yicha noyob bir namuna sanaladi. Tadqiqotning bugungi kun mezonlari bilan o'lchanganda ba'zi kamchiliklari bor bo'lishiga qaramay, atigi 27 yoshli yigit tomonidan yozilganligi uning qanchalar bilim va mahoratga ega bo'lganligini his etish uchun kifoya qiladi. Tadqiqotni qayta nashr etish zaruriyati tug'ilganda uni tegishli sharh va izohlar bilan ta'minlagan holda o'quvchilar e'tiboriga havola qilish lozim. Bunda zamonaviy mahalliy va xorijiy fitratshunoslar xulosalari va talqinlariga suyanish kerak. Ushbu tadqiqot jadid dramaturgiyasi bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi, shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azimov S. *Hamid Olimjon abadiyati*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1961.
2. Mamajonov S. *Lirik olam, epik ko'lam*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978. – 188-b.
3. To'ychiyeva S. *Vodiylarni yayov kezganda*. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2018. – 188-b.
4. Hamid Olimjon. *Uch tomlik tanlangan asarlar*. 3-tom. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1960. – 220, 223, 232, 234, 261-b.

Zilola Ergasheva

*Uzbek State Institute of Arts and Culture
Teacher of the Department of Uzbek and World Philology
E-mail: Zilolaergasheva7092@gmail.com*

EXPLORING THE DIVERSE DIMENSIONS OF UZBEK FOLKLORE

Abstract. *The present article deals with folklore art in Uzbekistan, particularly, its origin, types of folklore genre, and their distinctive features. Folk art is the historical basis of the entire world artistic culture, a source of national artistic traditions, and a way of expressing national identity. Folk literature is, however, not merely a carrier of cultural values; rather, it is also an expression of self-reflection. It serves as a platform to hold high moral ground without any relevance to present day reality.*

Keywords: *folklore, dastan(epic poem), fairy tales, oral tradition, latifa (type of a short joke), traditional, criticism, performer, culture, rituals, ceremonies.*

O'ZBEK FOLKLORINI TURLI O'LCHAMLARINI O'RGANISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekistondagi folklor san'ati, xususan, uning kelib chiqishi, folklor janrining turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z boradi. Xalq ijodi – bu butun dunyo badiiy madaniyatining tarixiy asosi, milliy badiiy an'analarning manbai va milliy o'ziga xoslikni ifoda etish uslubidir. Biroq, xalq adabiyoti nafaqat madaniy qadriyatlarning tashuvchisi, aksincha, bu o'z-o'zini aks ettirishning ifodasidir. Bu bugungi haqiqat uchun hech qanday ahamiyatga ega bo'lmagan holda yuqori axloqiy zamin yaratish uchun platforma bo'lib xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *folklor, doston, ertaklar, og'zaki ijod, latifa (qisqa hazil turi), an'anaviy, tanqid, ijrochi, madaniyat, marosimlar.*

The term "folklore" (from English folk-lore - "folk wisdom") was first introduced by the English scientist William J. Thomas in 1846 to refer to both artistic (traditions, dances, music, etc.) and material (housing, utensils, clothing) culture of the people [1] [2]. As a scientific term, it is officially accepted by the English Folklore Society [3]. Throughout time, and in different countries, folklore

was understood as folk art in all its manifestations, and more narrowly - "oral literature", "oral poetry" [4]; there is no unity in the use of the term. The traditional beliefs, customs, and stories of a community, passed through the generations by word of mouth. The idea of folklore as part of the traditional peasant culture in feudal society and the remaining layers of the culture of the peasant environment during subsequent periods in the history of society is widespread; at the same time, any amateur art (modern urban folklore) can be attributed to folklore, while the creativity of subcultural groups united by a common occupation (miners' creativity, soldier's, tourist's, student's folklore) or for other reasons is of particular interest [5].

The main purpose of folklore is to convey a moral lesson and present useful information and everyday life lessons in an easy way for the common people to understand. Folk tales sugarcoat the lessons of hard life in order to give the audience pointers about how they should behave. It is one of the best mediums to pass on living culture or traditions to future generations.

Currently, many forms of folk literature have been transformed into books and manuscripts, which we see in the forms of novels, histories, dramas, stories, lyric poems, and sermons. Folk literature is, however, not merely a carrier of cultural values; rather, it is also an expression of self-reflection. It serves as a platform to hold high moral ground without any relevance to present day reality. Instead, writers use it as a commentary or satire on current political and social reality. In the modern academic world, folklores and folktales are studied to understand ancient literature and civilizations.

By verbal is meant the artistic collective creativity of the people, reflecting their life, views, ideals, principles; poetry created by the people and prevalent among the masses (legend, songs, ditties, anecdotes, fairy tales, epics), folk music (songs, instrumental tunes and plays), theater (dramas, satirical plays, puppet theater), dance. The most important feature of folklore, in contrast to literature and modern book culture, is its traditionalism and orientation towards the oral method of

transmitting information. Usually rural residents (peasants) acted as transmitters of folk art from generation to generation.

Some researchers also refer to folk art as all types of non-professional art (amateur art, including folk theaters) [source not specified 1282 days].

Folk art, which originated in ancient times, is the historical basis of the entire world artistic culture, a source of national artistic traditions, a way of expressing national identity. There is an approach according to which the units of folklore, as an integrated system, are not songs, myths, dances by themselves, not separate "works" of folk art, but holistic folklore acts, folklore actions (rituals, ceremonies in the broad sense of the word). For example, any song is considered not as "just" a song in itself, but within the framework of its purpose - as tied to something, structurally and functionally related to something [6]. Likewise with dance, music, clothing, folk theater.

Folklore of a primitive non-literate society is based on mythology and a religious system, in which ritual forms play a particularly important role. The oldest writing genres continue the folkloric traditions of spells, ritual poetry (calendar and wedding), myth, and historical legends; at the same time, literature preserves stylistic means close to folklore: similar systems of repetitions, parallelisms, metaphors, verbal play, etc. At the same time, the most ancient inscriptions are such that their function cannot be adequately realized with the help of an oral folklore word (for example, the ancient Egyptian "autobiographical" inscriptions of nobles and all kinds of funeral texts). After the appearance of writing and literature, in the conditions of the emergence of statehood and the development of more complex religious and mythological systems, folklore continues to function, but such traditional, or "classical" folklore develops into something different from strictly archaic folklore.

The oldest plot fund undergoes desacralization, the oral tradition experiences the multifaceted influence of book literature: for example, the spoken word can reproduce the norms of the written language (especially typical for solemn rhythmic speech), at the same time folklorization and archaization of book sources take place.

In addition to the influence of literature, the influence of the more developed folklore of neighboring peoples may have a similar effect [7].

The evolution in the approach to folklore has led to the fact that the functioning of folklore in society is considered not only from the point of view of literary criticism, but also from the point of view of anthropology and sociology [8]. Many unofficial, non-canonical genres and types of folklore do not immediately come to the attention of specialists. For example, girls' love stories attracted the attention of collectors only in the 1980s, while their existence has an incomparably longer history.

Uzbek literature developed on the basis of oral and written folk art. Oral poetry of Uzbeks is represented by proverbs and sayings, fairy tales and dastan - an epic genre. The verbal creativity of the peoples who have inhabited the territory of modern Uzbekistan since ancient times is distinguished by its colorfulness, wealth and originality. In its history, it has more than one century and is closely intertwined with the folklore of other eastern peoples.

Writing among the Uzbeks appeared quite a long time ago. But until the last century, apart from folklore, no literature anymore developed. Most of the literary Uzbek classics were transmitted orally and, accordingly, their changes were made in accordance with the ethnic and cultural characteristics of the given territory. Here you can find a wide variety of genres: fairy tales, caustic sayings and proverbs, witty jokes, melodious, soulful songs. And the history of each of them goes back to the distant past.

Among the latter are "Alpamysh-Batyr", "Gorogly", "Kuntugmysh", "Shirin and Shokar". Dastan, like a fairy tale, has a traditional plot cliché. An epic poem is developed in Uzbek folklore; there are many legends and epic songs. The most famous performers: Yuldash-oglu, Fazil, Islam-shair, Ergash Jumanbulbul-oglu, etc.

In Uzbek folklore, there is labor, love, ritual songs, some of which are already mentioned in the 11th century. Among them are the drawn-out songs "kushik" and the wedding songs "yar-yar". Ergash Jumanbulbul-oglu was a famous folk storyteller and shoir (poet).

Fairy tales occupy a significant place in the literature of the people of Uzbekistan, especially about animals and magic-fantastic. There you can see the genre of *latifa*, which denotes an anecdote, more precisely, formed around jokers, mainly the famous Nasreddin Afandi, exposing the khans and bays. No less beloved among the people he was the hero of anecdotal stories, who exposed the clergy and nobility. There are many features of social satire in democratic popular versions of the *latifa*. There is also such an epic genre as *dastan*, which has become widespread in Uzbekistan. For example, there are more than 80 plots from 50 storytellers of the heroic epic "*Alpamysh*", more than 40 plots of the heroic-romantic epic "*Gorogly*", the war story "*Yusuf and Ahmed*", romantic *dastans* of adventure-novelistic and fantastic-fantastic content [9].

In Uzbek literature, there are also folklore works such as "*Takhir and Zuhra*", "*Shirin and Shakar*", the cycle "*Rustamkhon*", etc. According to their genetic characteristics, they are subdivided into folklore and book. Book plots, as a rule, are borrowed from classical works in Arabic, Perso-Tajik or Old Uzbek languages. For example, "*Khosrov and Shirin*", "*Leyli and Majnun*", "*Yusuf and Zuleikha*" and others. The difference between modern *dastans* from historical ones lies in the fact that they depict concrete historical reality, such as "*Hasan the laborer*", "*Jizzakh uprising*" F. Yuldash-oglu and others.

According to historical documents, the peoples living in this area, 25 centuries ago, had a diverse folklore in genres, the echoes of which can be found in modern folklore works of Uzbekistan. In folk epic stories (*dastans*), one can even today find elements of the creativity of the Sako-Massaget tribes. For example, the background of the *Aisuludastan* is the struggle between the Massagetki Tomiris and the Persian king Cyrus, which took place 26 centuries ago. There are also references to her struggle in other epics, most of which were recorded by Fazyl Yuldash-oglu. Also, many *dastans* rely on folk legends about Siyavush, who fled from his adoptive mother, performed a number of heroic deeds and died in a foreign country. According to archaeological excavations, this hero is also reflected in the paintings of artists.

Many legends from the Saka epic of the 4th century about Zariandra and the love he felt for Odatida have survived to this day. The image of the dragon conqueror Azhizheis found in the old part of the Avesta and is reflected in some Uzbek epics. Also, probably from the Saka epic, such a character as Rustam appeared in Uzbek folklore, which embodied boundless courage, coupled with high nobility. Another hero of the epic is Afrasiab, whose name was immortalized in the old name of Samarkand. The first written mentions of it are found in the Türkic chronicles of the 11th century.

The international organization UNESCO has included the cultural heritage of the Boysun district of the Surkhandarya region of Uzbekistan in the list of masterpieces of the spiritual heritage of the world cultural heritage and the Uzbek “Shashmakom”, which is part of the Folklore and folk traditions of Uzbekistan, a musical cycle consisting of many classical pieces of music.

Within the framework of the project “Preserving the Cultural Heritage of Boysun for the Future Generation of the Country”, a scientific expedition, a festival “BoysunBahori” (“Spring of Boysun”) and a regional conference were organized in Boysun. Scientific books and multimedia discs “Boysun Art” and “Musical Art of Boysun” were published. A museum and center of national applied arts was opened in Boysun. A center for the development of cultural tourism was established in Boysun, and a folklore academy “House of Culture” with modern equipment was opened. In 2001, UNESCO recognized the Boysun culture as a “masterpiece of oral and spiritual cultural heritage”. “The Boysun Bahori” Festival is a celebration of unique cultures! In modern times, sometimes unique rituals and traditions are lost, and only in places remote from large cities, you can still see a special culture. The purpose of this festival is to collect and show the heritage of the past, which is carefully preserved not only in Boysun, but also in other regions of Uzbekistan.

List of used literature

1. Гусев В. Фолклоре. Шорт литературей энциклопедия. – Москва: Флауберт-Яшпал, 1975. – с-32.
2. Фолклоре. Уляновск-Франкфорт. – Москва: Совет энциклопедия, 1977. – с-516.
3. Folklore. Encyclopedia Around the World. *krugosvet.ru*. Date of treatment: 11 may 2018.
4. Enikeeva AR *Ethnopedagogical potential of musical folklore in the system of folk art culture*. – Berlin: Direct Media, 2017. – p-120.
5. *Folklore is what Folklore is: definition – History*. NES. *interpretive.ru*. Date of treatment: 11 may 2018.
6. Gusev V. *Folklore as a universal type of subculture*.
7. Alekseev E. *Folklore in the context of modern culture: reasoning about the fate of a folk song*. – Moscow: Soviet composer, 1988. – pp-33-35.
8. Meletinsky E., Neklyudov S., Novik E. *Status of the word and the concept of genre in folklore*. – Moscow: Heritage, 1994. – pp-39-104.
9. Abdurakhmanov B. *Artistic culture of Uzbekistan. XXcentury*. – Tashkent: 2020.

Nigora Xolmuminova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Tahririyat va nashriyot bo'limi xodimi
E-mail: xolmuminovanigora588@gmail.com*

UMAR XAYYOM VA MAY

Annotatsiya. Ushbu maqolada Umar Xayyom ijodi, tasavvuf adabiyoti va timsollarga alohida e'tibor berilgan. Umar Xayyom ruboiylari misolida tasavvufiy timsollar – may, ayol, ishq, soqiy, jom, xarobot, qalandar, tuproq, oshiq, ma'shuqa kabi bir qancha an'anaviy ramziy obrazlar tahlilga tortilgan. Majoziy ishqni tasvirlash orqali haqiqiy ishqqa erishish yo'llari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Umar Xayyom, may, ishq, obraz, ruboiy, tasavvuf, timsol.

UMAR KHAYYAM AND MAY

Abstract. This article pays special attention to the work of Omar Khayyam, mystical literature and symbols. Using the example of Omar Khayyam's rubaiyats, a number of traditional symbolic images such as mystical symbols - may, woman, love, soqi, cup, ruin, qalandar, soil, lover, mistress are analyzed. The ways to achieve true love are shown by describing figurative love.

Keywords: Omar Khayyam, may, love, image, rubaiyat, mysticism, symbol.

Tasavvuf she'riyatida oshiq va ma'shuqa, gul va bulbul, may va mayxona, qadah va soqiy kabi bir qancha majoziy xarakterga ega bo'lgan an'anaviy obrazlar borki, ular nafaqat badiiy asarning o'qimishli bo'lishini ta'minlaydi, shu bilan birgalikda insonni teran mushohada yuritishga chorlaydi.

Arab mutasavvufi Ibn Arabiy Nizom ismli avliyosifat ayol bilan Ka'batullohni ziyorat qilayotganda duch kelib qoladi. Qiz uning tilovatlarini tinglab, mag'zini chaqib berib, lol qoldiradi. Nizom bilan bo'lgan uchrashuvning natijasi o'laroq, Ibn Arabiyning "Tarjumon al-ashvoq", ya'ni "Ehtiroslar tarjimoni" nomli she'rlar to'plami vujudga keladi. Ushbu she'rlar arab ishqiy poeziyasining an'anaviy uslubida yozilgan bo'lib, oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi ishq kuylanadi.

Ma'lum bir vaqt o'tgach, Ibn Arabiy o'zining bu ishqiy she'rlariga mistik-falsafiy izohlar yozib, she'riyatda yangi bir yo'nalishni boshlab berdi. Biroz keyinroq faoliyat ko'rsatgan so'fiylar o'zlarining may, ishq, hijron to'g'risidagi dunyoviyliги yaqqol ko'rinib turgan she'rlariga ham shunaqa sharhlar yozib, ularni o'qimishli deb lozim topdilar, yoyinki endi ishq, may va hijronlarning ma'nosi kengayib, Alloh taolaga nisbatan bo'lgan ishqni anglata boshladi [1].

Sharq adabiyoti va falsafasi tarixida o'ziga xos iz qoldirgan siymolardan biri bu – buyuk fors shoiri, matematik, astronom va faylasuf **Umar Xayyom**dir. U nafaqat ilm-fan sohalarida yuksak cho'qqilarga chiqqan, balki o'zining chuqur falsafiy ruboiylari bilan ham mashhurlikka erishgan. Xayyom ijodining asosiy xususiyatlaridan biri – undagi **may** obrazining keng va murakkab talqinidir. Bu obraz ko'plab ruboiylarda takror va takror uchraydi va uni bir yoqlama, ya'ni ichkilik timsoli sifatida qabul qilish juda yuzaki yondashuv bo'ladi [2].

Umar Xayyom diniy va dunyoviy ishqni bir nuqtada birlashtira olgan hassos shoirdir. Uning ruboiylarida may, soqiy, jom, xarobot, qalandar, tuproq kabi bir qancha an'anaviy ramziy obrazlar uchraydi. Shoir may timsoliga juda ko'p murojaat qilgan. Xo'sh, may nimaning timsoli?

May (forsa: sharob, vino) Sharq adabiyotida qadimdan mavjud bo'lgan ramziy obraz bo'lib, u ko'pincha ruhiy ozodlik, ilohiy ilhom, hayotdan lazzat olish, falsafiy mushohada timsoli sifatida ishlatilgan. Xususan, tasavvufiy adabiyotda may – ilohiy mastlik, Allohga yaqinlik, yoki tasavvufiy jazba holatining ramzi sifatida tushuniladi.

Umar Xayyom esa may obraziga o'ziga xos, chuqur falsafiy ma'no yuklaydi. U uchun may – hayotning o'tkinchiligi, taqdirning o'zgarmasligi, inson erkinligining cheklanganligi fonida insonning ozod yashash huquqini bildiradi.

May – haqiqiy ishqni olovlantiruvchi vosita. Yuraklarimizni poklovchi, o'tmish qayg'u-dardlarimizni yuvuvchi, kelajakka ishonch, umid tuyg'ularini shakllantiruvchi mo'jizaviy kuchdir. May – bu dunyoning foniyligi, u dunyoning boqiyigidan darak beradi. Haqiqiy orif maydan no'sh qilganida barcha dard va qo'rquvlardan xalos bo'ladi., hayotda behuda yashab bo'lmasligini tushunadi,

dushmanlar, do'stlar esa qon-qarindoshlarga aylanadi, Allohga bo'lgan ishq olovlanib, butun vujudi poklanadi va komil shaxs darajasiga erishadi.

Umar Xayyom ham bunday tuyg'ulardan mosuvo bo'lmagan, balki o'zligida shakllantira olgan buyuk shaxsdir. Shu boisdan ham shoir shaxsni shaxs sifatida shakllantiruvchi vosita may ekanligini ta'kidlaydi:

Mayni toqqa bersam, tog' ham raqs etar,
Yomonlar yomonlab uni nahs etar.
Maydan asti tavba qilmayman, zero,
May tarbiya berur, shaxsni shaxs etar [3].

Shoir yana bir ruboiysida bu dunyodagi barcha noz-u ne'matlardan may azizroq ekanligini aytib o'tadi:

Yoshlik ayyomida sharob avlaroq,
Toza may ham yozi mohtob avlaroq.
Tushdir, xarobadir bu foniy dunyo,
Bo'lmoq bunda mastu, harob avlaroq [3].

Umar Xayyom insonlarni may ichishga chorladi. Chunki, – bu ma'rifat, poklik, o'zlikdan kechish, huzur-halovat topish, menga ega bo'lish, muxtasar qilib aytganda, Alloh jamoliga erishish demakdir.

Ichaver, may ichgan manguлик yashar,
Dunyo lazzatining barisin oshar.
May degan qayg'uni olovdek o'rtab,
Obi hayot kabi jo'sh urib toshar [3].

Tasavvufda "jazba" atamasi mavjud. "Jazba" so'zining lug'aviy ma'nosi "tortish", "o'ziga jalb qilish" demakdir. Istilohiy ma'nosi esa Haqning qulini o'zi tomonga tortishi, ilohiy tajallilariga, sayri sulukka erishishdir. Ya'ni solih o'z zotini Haq zotida, sifatini Uning sifatida, fe'lini Uning fe'lida ko'rishidir. Bunday holatda so'fiy bir muddat o'zligini unutadi, ruhiyatida kechayotgan ilohiy sir-asrorlarni, o'zgarishlarni avom xalqqa ovoza qilib qo'yadi. Tabiiyki, jazba holatini hamma ham tushunavermagan. Oqibatda, so'fistning hayoti xavf ostida

qolgan. Umar Xayyom ham bu holatni juda yaxshi tushungan. Shu bois, ruboiylarida jazba holatida ilohiy sirlarni oshkor qilmaslik tarafdori bo'lgan:

Ichganda aqldan begona bo'lma,
Es jo'yib, jahlga sen xona bo'lma.
Istasang qizil may halol bo'lishin,
Hech kimni ranjitma, devona bo'lma.
Bu sirli hayotni anglab bo'lmas hech,
Yoki haqiqatni aytmas hech bir kech.
Shuning uchun maydan bir piyola ol,
Chunki qaytmas hayot – bu fursat bemisl [3].

Bu ruboiyda Xayyom hayotning sirli va tushunib bo'lmas jihatlarini tilga oladi. U insonning hayotni to'liq anglashga urinishlari behuda ekanligini aytadi. Shuning uchun u hayotni boricha qabul qilish, lahzani qadrlash kerakligini uqtiradi. "Maydan bir piyola ol" – bu yerda may ramziy obraz bo'lib, u hayot zavqi, ozodlik, nafsdan kechish va o'zlikni anglash kabi ma'nolarda tushuniladi.

May ich, chunki bu hayotda yo'qdir navqironlik,
Yoshlik ham o'tadi – yo'q qaytish imkonlik.
Ko'ngilni yayratgin, dardni unuting, do'st,
Qabr tagi jimjimador emas, balki sukunlik [3].

Bu ruboiy hayotning o'tkinchiligi va zamonani qadrlash haqida yozadi. Shoir yoshlik, go'zallik, zavq kabi ne'matlar vaqtinchalik ekanini eslatib, hayotdan bahra olishga undaydi. "Qabr tagi jimjimador emas" degan misra bilan u o'limdan keyingi hayot haqiqiy hayot ekanligini ta'kidlaydi va inson hozirgi damni behuda o'tkazmay toat-ibodat qilib yashab qolishi lozimligini aytadi.

Umar Xayyom umri davomida naqshbandiya tariqatiga sodiq qoldi. "Dil ba yoru, dast ba kor", ya'ni "Qo'ling mehnatda bo'lsin, qalbing Allohda" shioriga amal qildi va targ'ib etdi. Xayyom ijodida insof, diyonat, ma'rifatli bo'lish, xalqsevarlik, vatanparvarlik, to'rt kunlik dunyoda mazmunli yashash kabi g'oyalar tarannum etilgan bo'lsa, nodonlik, manmanlik, riyokorlik kabi illatlar qoralanadi. Shoir ruboiylarida xalq dardi va orzu-umidlari kuylandi. Yosh avlod tarbiyasida muhim

manba bo'lib xizmat qiladi. Shu bois ham, Umar Xayyom shaxsi va ijodi abadiylikka daxldordir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Annemariye Shimmel. Jonon mening jonimda.* – Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Konserni, 1999.
2. *Umar Xayyom devoni. Jamol Kamol tarjimasi.* – Toshkent: Musiqqa, 2007.
3. <http://ziyouz.uz>

Javohir Nuraliyev

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Madaniyatshunoslik yo'nalishi magistranti
E-mail: begona.0104@gmail.com*

**JADIDLAR TAFAKKURIDA TO'Y VA MAROSIMLAR ISLOHOTI:
AN'ANA VA MA'NAVIY YANGILANISH O'RTASIDAGI DIALEKTIKA**

***Annotatsiya.** Maqolada jadid ziyolilarining o'z davrida illatga aylanib
ulgurgan va bugungi kunda ham muammoli vaziyatlarga sabab bo'layotgan
dabdabali to'y va marosimlar haqidagi tanqidiy qarashlari tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** jadidchilik, madaniyat, to'y, aza, an'ana, marosim, qadriyat,
ma'naviy uyg'onish, ijtimoiy tengsizlik.*

**REFORM OF WEDDINGS AND CEREMONIES IN JADID THOUGHT:
THE DIALECTIC BETWEEN TRADITION AND SPIRITUAL RENEWAL**

***Abstract.** The article analyzes the critical views of Jadid intellectuals on
lavish weddings and ceremonies, which became a vice in their time and continue to
cause problematic situations today.*

***Keywords:** jadidism, culture, wedding, mourning, tradition, ceremony, value,
spiritual awakening, social inequality.*

O'zbek millati boy tarix hamda qimmatli moddiy va nomoddiy merosga ega millat. Asrlar davomida shakllangan qadriyat va urf-odatlarimiz bilan ko'p sonli millatlar qatorida o'zimizning munosib o'rnimizga egamiz. An'ana va qadriyatlarga sodiqligimiz ham hech kimga sir emas. Millat o'zligini saqlab qolishida an'ana, qadriyat va urf-odatlarning o'ni beqiyos ekanligiga shubhamiz yo'q, ammo bir an'anamiz borki, uni illat desak yanglishmagan bo'lamiz. Bundan bir asr ilgari ham mavjud bo'lgan bu an'ana – dabdabali to'ylarimizdir.

Jadid ma'rifatparvarlari ham o'z zamonasida dabdabali to'ylarni kamaytirish, ularni islom dini aqidalariga mos tarzda tashkil etish yo'lida ko'plab maqolalar, she'rlar, dramalar va boshqa asarlar yaratishdi. Xalqni bu illatdan xalos etish yo'lida turli xil islohotlar o'tkazishdi. Bor-budini to'ylarga sarflab xonavayron bo'lgan kimsalar taqdiri haqidagi achinarli asarlar yaratildi. Ammo, afsuski, muammo hal

bo'lmadi. Bir asr ilgari mavjud muammoning hali-hamon muammoligicha turganligi achinarli holat bo'lsa-da tan olishga majburmiz.

Jadid ziyolisi Abdulla Avloniy o'z davrida avj olgan to'ylar haqida shunday yozadi: "Dard ustiga chipqon" degandek, kundan kunga bid'at ustiga bid'at ortmakta. Ulamo, fuzalo va eshonlarimiz zikr va tasbeh o'rniga "to'y ustiga to'ylar bo'lsun" so'zini viridi-zabon qilmakta. Ag'niyo va sarvatdorlarimiz to'y poygasi qilub, bir-birlarining bor yo'qlariga qaramasdan, faqir va kambag'allarimiz uylarini, bog'larini, otlarini, to'nlarini sotub to'yga sarf qilmakdurlar"

[1, 339-b]. O'z xalqining madaniy muhitdan yiroqlashib ketayotganligini anglagan Avloniy o'z maqolasida barcha madaniy pastlashlarning sababchisi ilmsizlik va to'y deb aytadi: "Bu taraqqiy zamoni va madaniyat asri, bilmam bizni na yerga olib borajak, ibrat ko'zi ila eski shahrimizning musulmon dahalariga nazar solgan kishi har mahallada yuzdan to'qson xonalarni(ng) buzilgan, yorilgan, vayrona va inqiroz dunyosiga yuzlangan bir holda ko'radir. G'oyo bu xonalarning devorlari, tomlari lisoni hol ila bizni ilmsizlik, tarbiyasizlik, to'y deb minglarcha aqchalarni behuda isrof qilmak, to'ylarda jomafurushlik qilmak vayrona va xarobazorlikg'a soldi, deyurlar" [1, 338-b].

Abdulla Avloniy madaniyatni shakllantirish uchun, avvalo, xalqning maishiy hayotini isloh qilish, xalqning maishiy hayotini yaxshilash uchun esa jamiyatda ildiz otgan ilmsizlikning eng yuqori nuqtalaridan biri sifatida namoyon bo'ladigan to'ylarni isloh qilish kerakligi haqida yozadi: "Och-yalang'och, kulfat, mehnat va zahmat balolari orasida o'ralib qolgan bir qavmga: "Madaniyatga kiringiz, maktab solingiz, o'qungiz, taraqqiy qilingiz" kabi so'zlarning foydasi o'lmadig'i oftobdan ham ravshandir. Bu faqirlikning eng qo'rqunch to'lqunlari orasida ezilgan xalqimizni to'y marazidan qutqarurga tirishmak va iloj istamak lozimdir" [1, 339-b]. Darhaqiqat, bu kabi dabdabali to'ylar balosidan qutulgan jamiyatning maishiy hayoti iziga tushadi va iqtisodiy muammolari ham kamayadi.

Buyuk ma'rifatparvar adiblardan biri Abdulla Qodiriy "To'y" she'rida ortiqcha xarjli to'ylarni qoralaydi va shariatimizda ham dabdabali to'ylar yo'qligini aytadi:

Amr etubdurmu bizg'a Qur'on to'y.
Mundayin ishlar shar'imizda yo'q,
Kori ma'jus, kori shayton to'y.
Ishlamas shunday aqllik kishi,
Yo'lamas aslo ahli vijdon to'y.
O'tsa to'y birla yoz-u qishimiz,
Aylagay bizni yerg'a yakson to'y.
Kelingiz do'stlar, din qarindoshlar,
Tashlasun bo'lsa gar musulmon to'y [2, 13-b].

Abdulla Qodiriy "Fikr aylag'il" she'rida dabdabali to'ylar uchun insonlar bor-budini, hatto yerlarini ham sotishga tayyor ekanligini aytadi va bu kabi to'ylarning jamiyatimiz hayotida qanday tomir otganligi haqida yozadi:

Yer sotarlar elda necha to'y bajo etmak uchun,
Chunki bid'atin yo'lida ham fidodur jon-u tan [2, 15-b].

Bizning bu maqolada to'ylarni butunlay qoralash niyatimiz yo'q, aksincha, maqolani ko'p sonli ziyolilar qatorida bekorchi sarf-xarajatlar bilan to'lib toshgan dabdabali to'ylarni tartibga solish tarafdori sifatida yozmoqdamiz. Qadimdan yurtimiz hududida shakllanib kelgan to'ylarning xalq va ijtimoiy muhit uchun ijobiy tomonlari ham yo'q emas. Bu haqida yana bir ma'rifatparvar adib Abdurauf Fitrat o'zining "Oila yoki oilani boshqarish tartiblari" asarida to'xtaladi va shunday yozadi: "Agarda to'y munosabati bilan bir qator dindosh va vatandosh yor birodarlar bir joyda yig'ilib xursandchilik qilib, samimiy suhbat qilsalar, albatta, bir millat a'zolari o'rtasida bo'lgan muhabbat va mehribonlik ziyoda bo'ladi. Ba'zilar orasidagi kek va kudurat shu bahonada yo'qoladi. Buning ustiga, qancha miskin va muhtoj odamlar shu mavrid bilan to'y ne'matlaridan bahramand bo'ladilar. Shuning uchun ham to'y foydali marosimdir" [3, 41–42-b]. Adib to'ylar haqida fikr yuritarkan ularning foydali marosim ekanligi haqida aytadi, ammo ularning ortiqcha dabdabasini u ham qoralaydi va bu kabi ko'p xarjli to'ylar dinimizga ham ma'qul kelmasligini ta'kidlaydi: "Bizning mamlakatimizda to'y ko'p zararlarga sabab bo'lgan hollari mavjud. Buxoroda shunday odamlar borki, o'n-o'n ikki yil davomida besh-olti

ming so'm mablag'ni zo'r berib yig'adilar. Bir hafta hammasini "to'y" nomi bilan nobud qiladilar, yana qarzidor va kambag'al bo'lib qoladilar. To'y kunlari sarpo kiygan, yeb-ichgan odamlar to'y egasining ahvolini ko'rib masxara qiladilar. Hatto, kelib ahvolini so'ramaydilar ham. Agarda bu beandishadan: "Shuncha mol-holni nimaga behuda sarf va xarj qilib, bu qora kunga tushdingiz? Qaysi din, qaysi mazhab, qaysi hukumat va qanday qonun sizlarni bu ahmoqona ishga majbur qildi?" – deb so'rasangiz, albatta, javob bera olmaydilar. Bunday to'ylar islom shariatida yo'q, chunki bu isrofgarchilikdir, isrof esa shariatda haromdir. Ibn Mas'ud (r.a) rivoyat qiladilar: "Payg'ambar (s.a.v.) dedilar: "To'yda birinchi kunning taomi haq, ikkinchi kunning taomi sunnatdir, lekin uchinchi kunning taomi riyodir. Kim riyokorlik qilsa, Xudo uning ikkiyuzlamachiligini xaloyiq ichida fosh qiladi" [3, 42-b].

Oramizda ham do'stlarimiz, qon-qarindoshlarimiz to'ylarni bir-birlarinikidan dabdabaliroq qilib o'tkazishga harakat qilishmoqda. "Pul ketsa ketsin, ammo obro' ketmasin", – deya bor-budlarini to'yga sarf qilishmoqda. Dinimizda esa kimdandir o'zish uchun qilingan to'ylar qoralanadi. Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: Nabiy alayhissalom dedilar: "Ikki odam bir-birlaridan o'tish uchun to'y va ziyofat qilsalar, birortasinikiga bormanglar, ularning taomlaridan yemanglar" [3, 160-b].

Kimdandir o'zish maqsadida yillar davomida misqollab topgan pullarini bir kunda havoga sovurib yuborish aqlli insonlarga xos ish emas. Fitrat ham bu borada keskin fikrlar aytadi: "Odam va hayvon o'rtasidagi farq shundaki, odam qilmoqchi bo'lgan ishini o'zining aql kuchi bilan har tomonlama o'ylab, oqibatini andisha va mulohaza qiladi. Hayvonlar bundan mustasno. Endi siz bir odat va rasmning zarari yo foydasini o'ylamay, uni urf-odat deb joriy qilsangiz, hayvondan qanday farqingiz qoladi?" [3, 44-b].

Mashhur alloma, Turkiston jadidchilik harakatining otasi deb e'tirof etilgan Mahmudxo'ja Behbudiy 1913-yilda "Oyina" jurnalining 6-7-sonlarida chop etilgan "A'molimiz yoinki murodimiz" nomli maqolasida jamiyatimizda mavjud urf-odatlar, xususan, to'ylar haqida fikr yuritadi: "Bechora kosibning a'moli to'ydur.

O'zi rohat yuzi ko'rmaydur. Kecha-kunduzni 18, balki 20 soatini mehnatg'a o'tkaraturgan kosiblarimiz bordur. Haqqincha yemaydur, kiymaydur. O'n va yigirma sanalar mehnat va mashaqqat etar va xudodan o'g'il tilar, to'y qilmoq uchun. Ana, bechorani a'moli. Yigirma sanali mehnati uch kun to'yda tamom. Yana Ahmad porina havli va xona girad. To'y musrifi uchun qarz egalaridan qochadur. Katta to'y qulub xotin olgan bir qism bechoralarni holiga yig'lamoq kerak. Uch kunlik to'yni a'zosi ba'zi oilalarda o'n yil, hatto, bir umr surar, balki bevatan va xonavayronlikg'a sabab bo'lur" [4, 105-b]. Behbudiy maqolada dabdabali to'ylar va azalar haqida to'xtalib, bu marosimlarga ko'p pul sarf qilmoq oxir-oqibatda xalqni faqir-u bechora qilishi haqida ta'kidlaydi. Shu to'ylarga sarf qilinadigan pullarni farzand tarbiyasi va ilm olishi yo'lida sarf qilishga chaqiradi. Jamiyat a'zolari Behbudiy ta'kidlaganidek, to'ylarga sarflangan mablag'ning yarmini farzandining ilm olishlari yo'lida sarflanganlarida edi bugun bu kabi muammolar bo'lmas edi.

1914-yilda "Oyina" jurnalining 16-sonida "Zo'raki boy" nomi ostida Behbudiyning yana bir maqolasi bosildi. Maqolada "boy"larning bir-biridan o'zish va xalqqa boyligini ko'rsatib obro' olish yo'lida qiladigan sarflari, ya'ni to'y va marakalar hamda ularning ayanchli oqibatlari haqida so'z boradi. Boylarning urf-odat va marosimlar uchun qilgan bema'ni xarjlari haqida aytadi va boshqalarning ular bilan teng bo'laman deya chiranishlari haqida shunday yozadi: "Bu odam o'zidek va, hatto o'zidan oz nimarsalik kishilarni ko'rarga o'g'ul to'yiga ikki-uch ming so'm sarf etar. O'g'liga xotun olib bersa yana bir, ikki, uch ming so'm sarf etar. Bir o'lik ko'msa, besh-olti yuz so'm xarj etar. Hatto, olti oylik bolasini sochini olganda va yo olti kunlik bolasini beshikg'a bog'laganda bir-ikki yuz so'm sarf etar. Fotiha, chanladi, dubora-tatabon, kalutapo'shon, mo'ylabgiron va boshqalarini nari qo'yduk, xulosa, bechora o'n ming so'mlik mulkdor qaraydurki, ish bo'lmaydur. O'g'ul va qizlar katta bo'lub turubdur. To'y lozim, xatna, nikoh, uning orqasidan keti uzulmas bir surak ma'raka va qoidalar lozim. Ko'pdan chiqib bo'lmaydur. Bechora odam o'ylovga tushar. To'y qilmoq uchun bir-ikki tanob bug'doy va yerdan sotsa, ko'zi qiymaydur. To'y qilmasa, bo'lmaydur. Bas, noiloj o'ylab-o'ylab, do'kondorlik, ya'ni bazzozlik va choyfurushlik va yo boshqasini

qilmoqchi bo'lib do'kon ochar. Bonkalardan kredit (e'tabar) ochar" [4, 108-109-b] Xulosa, oxir oqibatda bu kabi zo'raki boylar bankdan ko'targan kreditlar va qarzlarni to'lay olmay xonavayron bo'ladi va ahl-u ayoli bilan darbadar bo'ladi.

Bugungi kunda ham ko'z-ko'z qilish maqsadida qilinayotgan hashamatli to'ylarning dovrug'i butun yurtimiz bo'ylab tarqalmoqda. Agar aql bilan o'ylab qaralsa, bularning barchasi quruq dabdababozlik va o'z boyligini ommaga ko'z-ko'z etishdan boshqa narsa emasligi ayon bo'ladi. Besh barmoq barobar emas deganlaridek bu kabi to'ylarni o'tkazishga hammaning ham qurbi yetmaydi va dabdabali to'ylar o'z-o'zidan jamiyatdagi tabaqalanish holatini yuzaga chiqarib qo'yadi. Tabaqalanish holati esa jamiyatdagi ko'plab madaniy va axloqiy muammolarning ko'payishiga olib keladi.

Behbudiy "Bizni kemirguvchi illatlar" nomli maqolasida to'y va aza kabi an'analarni illat sifatida ko'rsatiladi: "Bizni kemirguvchi illatlar deganda, zaxm-u maraznimi gumon etarsiz? Yoinki, sil, silariya va maxavliknimi dersiz? Yo'q, andan ham yomonroq va andan ham jonxarosh, bevoya, xonavayron va g'arib etguvchi bir dard, biz – turkistoniylarni shahri va qishloqi yoyinki yarim madaniy, yarim vahshiy sinflarimizg'acha istilo etib, butun tirikligimizg'a sorilgon va bizni inqirozg'a va tahlikag'a va jahannamg'a yumalata turg'on to'y, azo ismindaki ikki qattol dushmanni derman" [4, 131-b]. Behbudiy to'y va aza marosimlarini millat uchun kasallikdanda xavfliroq deb ataydi. To'y va azalarni o'tkazish uchun katta qarzar olgan insonlar, oxir-oqibat qarzi o'rniga ota-bobosidan meros yerlarni sotadi va bu yerlar o'zga millat vakillarining mulkiga aylana boshladi.

Asta-sekinlik bilan yurt fuqorolari vatangado bo'lishadi. Bu haqida maqola davomida shunday yoziladi: "Bu hol ila 20-30 sana o'tsa, er va havlilar ajnabiylarg'a o'tub, aksar xalqimiz gadoylik darajasig'a inur. Ellik sana muqaddam yer sotilsa, bir musulmon olardi, endi boshqalar olur. Mana, endi biz shu hol ilan yana yigirma-o'ttuz yil o'tkarsak, xalqimizni yarmidan ziyodasi vatansiz, yersiz, darbadar bo'laturgoni ma'lum va oshkordur" [4, 134-b].

Jadid ziyolilari bir qator dramatik asarlarida ham bu muammoni aks ettirishdi. Abdulla Qodiriyning 1915-yilda o'zining "Baxtsiz kuyov" dramasini yozadi. To'rt

pardali dramada dabdabali to'ylarning fojiaiy oqibatlarini tasvirlaydi. Dramada Solih va Rahimaning fojiali qismati fonida ortiqcha dabdabali to'ylar insonlar hayotiga qanchalik salbiy ta'sir etishi haqida hikoya qilinadi.

Asarda "qarz uzilur, xotin yonga qolur" deya to'y uchun boydan olti oy muddatga qarz olinadi. Garovga esa Solihning otasidan qolgan yagona merosi – hovli qo'yiladi. To'y "orzu qilgandek" otadi. Qarz qaytariladigan muddat yetib keladi. Solih qarzga yetarli pulni topolmaydi. Hovlidan ajralib, ko'chada qolish – sharmanda bo'lishdan ko'ra o'z joniga qasd qilishni tanlaydi. Shunda Rahima undan pichoqni oladi va usiz yasholmasligini aytadi, so'ng pichoqni o'ziga urib jon beradi. Uning ortidan shu pichoqdan Solih ham halok bo'ldi.

Asarda domla-imomning so'zlariga e'tibor qaratsak: "Agar bu kishining aytganlaridek qilsangiz, xalqqa kulgi bo'lasiz. Olug'-solug' qilinmasa bo'lmaydur. (Ellikboshiga qarab) Olug'-solug' yurtning rasmi, buni qilmang demog'ingiz ayb gap!" [2, 84-b]. Shariat hukmiga mos, kamxarj to'y qilishni maslahat berish o'rniga bu kabi gaplar qilgan domlaning so'zlaridan jamiyatning ma'naviy holati qanchalik tubanlashganini bilsak bo'ladi.

Abdulla Avloniyning "Advokatlik osonmi?" dramasi bir qismida dabdabali marosimlarning salbiy oqibati haqida yozadi. Asarda Egamberdi ismli bir aravakash bolasini to'y qildirish uchun butun borini sarflagan, kamiga uyini garovga qo'yib qarz ko'targan edi. U advokatning yoniga yordam so'rab keladi. Bu kabi taqdir ko'plab jadidlarning asarlarida uchraydi. Ma'rifatparvarlar jon-jahdi bilan bu kabi illatlardan jamiyatni qutqarish uchun harakat qilishdi. Ammo bugungi kunda ham bu illatlar, isroflar ortsa ortdiki, kamaygani yo'q. Sanoqli odamlarninggina harakati bilan bu illatni yo'qotib bo'lmashligini biz tarixdan yaxshi angladik. Shunday ekan bu illatga qarshi birgalikda kurashmoq lozim. "Advokatlik osonmi?" dramasida advokat Davronbek bu kabi illatlarni yo'qotish haqida to'xtalib shunday deydi: "Munday bid'at va isroflarning yo'q bo'lmog'i xalqimizning maorif va madaniyat ila taraqqiy qilmog'iga bog'liqdur. Agarda biz hozirgi ilm va urfon taraqqiy qilub, butun dunyog'a nur sohib turg'on bir zamonda eng muhim vaqlarimizni ana shunday bid'at, quruq o'yin-kulgi, tortish va talashlar birla

o'tkarsak, dunyo yuzindan inqiroz olamig'a qarab ketmog'imizga shak va shubha yo'qdur" [1, 331-b].

Davlatimiz siyosatida ham bu masalaga katta ahamiyat qaratib kelinmoqda. Bugungi kungacha to'y va marosimlarni o'tkazish to'g'risida ko'plab hukumat qarorlari qabul qilindi. 2018-yil 29-iyunda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining "To'y-hashamlar, oilaviy tantanalar, maraka va marosimlar, marhumlarning xotirasiga bag'ishlangan tadbirlar o'tkazilishini tartibga solish to'g'risida"gi senat qarori qabul qilindi. Bu qaror to'y-hashamlarni tartibga solish bo'yicha dastlabki muhim qarorlardan biri edi. 2019-yil 14-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik Palatasi va Senat Kengashining qo'shma majlisida

"To'y-hashamlar, oilaviy tantanalar, maraka va marosimlar, marhumlarning xotirasiga bag'ishlangan tadbirlar o'tkazilishini tartibga solish to'g'risida"gi qo'shma qaror qabul qilindi hamda uning nizomi tasdiqlandi. 2025-yil

16-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 589-sonli qarori "Oqilona iste'mol" dasturi doirasida to'ylar, marosimlar va oilaviy tadbirlarni nazorat qilish bo'yicha yangi tartiblar belgilandi. Ushbu qaror bilan ortiqcha xarajatlarga sabab bo'luvchi "sep yoydi", "kuyov navkari", "mato ulashish" va boshqa urf-odat va marosimlar taqiqlandi. Bu kabi muammolarga davlat siyosati darajasida qaralayotgani barchamiz uchun quvonarlidir. Muammoga qarshi davlat hamkorligida birgalikda kurashmog'imiz hamda bu kabi to'y va marosimlarni kamaytirishni har birimiz, avvalo, o'zimizdan va atrofimizdan boshlashimiz lozim. Shundagina asta-sekinlik bilan bu kurashda muvaffaqiyat ostonasiga chiqa olamiz. Birgalikda jamiyatimizda ildiz otgan shu va shu kabi muammolarni hal eta olsak, milliy madaniyatimiz, qadriyatlarimiz va iqtisodiyotimiz uchun ham katta yordam qilgan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimov B., Oltinbek O. *She'rlar, pedagogik asarlar, drama, maqolalar va sayohatnoma.* – Toshkent: Zabarrjad Media, 2024. – 432- b.

2. Qodiriy X. *She'rlar, hikoyalar, ocherk, drama, hajviya va kichik asarlar* – Toshkent: Zabarjad Media, 2024. – 400- b.
3. Vohidov Sh. *Oila yoki oilani boshqarish tartiblari*. – Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2024. – 160- b.
4. Behbudiy M. *Padarkush: drama, hikoya, maqola va hikmatlar*. – Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2024. – 160- b.

Roza Qurbonova

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
"O'zbek tili ta'limi" fakulteti talabasi
E-mail: toshkenttalaba@gmail.com*

NAVOIY "XAMSA"SI VA KOMPARATIVISTIKA

MASALALARI

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy ijodiy merosining boshqa tillardagi tarjimasi va Navoiy asarlarning chet el adabiyotida tutgan o'rni, tarbiyaviy ahamiyati hamda ma'nosi aynan to'g'ri mos tarjima qilinganligi, asardagi g'oyaning o'zgarishsiz yetkazib berilishi haqida fikr-mulohazalar yozilgan. Tarjimalardan namunalar keltirilib talqin qilingan.

Kalit so'zlar: ijod, tarjima, komparativ, komparativ tahlil, tahlil, ijodiy meros, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, adabiyot.

NAVAI'S "KHAMSA" AND COMPARATIVE STUDIES

Abstract. The article contains comments on the translation of Alisher Navoi's creative heritage into other languages, the place of Navoi's works in foreign literature, their educational significance, and the correct translation of their meaning, as well as the fact that the idea in the work is conveyed without changes. Examples from the translations are given and interpreted.

Keywords: creativity, translation, comparative, comparative analysis, analysis, creative heritage, linguistics, literary studies, literature.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik (qiyosiy tilshunoslik, komparativistika) tilshunoslikning qarindosh tillarni, ya'ni genetik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan tillarni tadqiq etuvchi soha va ularning o'zaro munosabatlarini aniqlash, zamon va makondagi tarixiy taraqqiyot jarayonini tavsiflash bilan shug'ullanadi. Ushbu yo'nalishning asosiy maqsadlaridan biri – til oilalari, turlarining shakllanishi, alohida tillar va ularning unsurlarining kelib chiqishini belgilash hamda ular orasidagi genetik qarindoshlikni, turi va tipini, ya'ni bitta manba – bobo tildan kelib

chiqqanligini aniqlashdir. Umumiy qilib aytganda, komparativistika – bu tillarning genealogik tasnifidir.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tillar tarixini qayta tiklash, ya'ni rekonstruksiya qilish jarayonida qiyosiy-tarixiy metoddan asosiy tadqiqot vositasi sifatida foydalanadi. Ushbu tadqiqotning umumiy shakllari sifatida qiyosiy-tarixiy grammatikalar (asosan fonetikani qamrab oluvchi) va etimologik lug'atlar (leksik qatlamni yorituvchi) tuziladi [1]. Alisher Navoiy o'zining beqiyos adabiy merosi bilan jahon adabiyoti xazinasida alohida o'rin tutadi. Uning "Xamsa" asarlari turkiy tilda yaratilgan ilk xamsa sifatida o'zbek adabiyoti va tilining nufuzini oshirdi. Xamsachilik an'anasi mavjud edi va u o'z ichiga 5 ta dostonni qamrab olardi. Navoiy Xamsasi ham bu an'anga sodiq holda yozilgan. Ammo o'sha davrda ijodkorlar turkiy tilda emas, balki forsiy tilda ijod qilar va forsiy tilning jozibasidan foydalanardi. Lekin Navoiy "Xamsa"ni turkiy tilda yozdi hamda turkiy tilning jozibasidan unumli foydalandi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, Navoiy ijodini komparativ adabiyotshunoslik doirasida tadqiq etish Sharq va G'arb adabiy merosini qiyosiy ko'rib chiqishga imkon beradi. Ushbu maqolaning maqsadi – Navoiy "Xamsa"sini sharq xamsanavislik an'anasi kontekstida tahlil qilish va uning komparativistikaning nazariy-metodologik asoslari bilan bog'liqligini yoritishdir. Turkiy til boy va unga forsiy va arabiy yabanji so'zlar kirgan. Yabanji so'zlarning aksariyatining turkiy muqobili bo'lgan va buni Navoiy foydalanib ijod qilgan. Til bir o'zakdan tashkil etilsa, u kam so'zli va quruq bo'lib qoladi. Tilga yangi so'zlar qo'shilishi bu tabiiy hodisa hisoblanadi. Vaqt o'tib bu so'zlar o'zlashib ketadi.

Xamsanavislik an'anasi va komparativistikaning nazariy asoslari

Sharq adabiyotida xamsanavislik an'anasi Nizomiy Ganjaviy ijodidan boshlanadi. Nizomiy tomonidan yaratilgan "Panj ganj" asari keyingi adiblar uchun badiiy namuna vazifasini o'tagan. Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy ham ushbu an'anani davom ettirib, o'z davri adabiy-estetik qarashlarini aks ettiruvchi xamsalarni yaratganlar. Komparativistika esa turli madaniyat va adabiyot namoyandalarining asarlarini qiyosiy tahlil qilish orqali ular orasidagi umumiylik va farqlarni ochib beradi.

Navoiy “Xamsa”sining komparativ tahlili

Navoiy o'zining “Xamsa” majmuasida besh dostonidan iborat ulkan badiiy olamni yaratdi. “Hayrat ul-abror” asari axloqiy-falsafiy yo'nalishi bilan Nizomiy va Jomiy dostonlari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. “Farhod va Shirin”da muhabbat va fidoyilik g'oyasi, “Layli va Majnun”da esa insoniy izzat va sadoqat masalalari o'ziga xos tarzda talqin etiladi. Fuzuliy ijodi bilan qiyoslanganda, Navoiy asarlarida ijtimoiy-falsafiy ruh kuchliroq bo'lsa, Fuzuliyda lirizm yetakchilik qiladi. “Sab'ai sayyor” va “Saddi Iskandariy” dostonlari esa Sharq adabiyotidagi tarixiy-siyosiy qarashlar bilan uyg'unlashib, insoniyat taqdiriga oid chuqur falsafiy mushohadalarni o'zida mujassam etadi.

Navoiy “Xamsa”sining matnshunoslik va qiyosiy-tarixiy tadqiqotlari

“Xamsa” dostonlari turli davrlarda ko'plab qo'lyozmalar orqali bizgacha yetib kelgan. Ilmiy-tanqidiy matnlarni tayyorlashda qiyosiy-tarixiy metodning qo'llanishi muhim o'rin tutadi. Porso Shamsiyev ilk bor ushbu dostonlarning tanqidiy matnlarini tayyorlash jarayonida qiyosiy yondashuvdan foydalangan. Keyinchalik G'iyosiddin va Nafas Shodmonovlarning izlanishlari ushbu sohaning ilmiy asoslarini mustahkamladi. Bugungi kunda ham matnshunoslikda qiyosiy metod Navoiy asarlarining aniq ilmiy nusxalarini yaratishda asosiy vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Alisher Navoiy “Xamsa”si komparativ adabiyotshunoslik va qiyosiy-tarixiy tilshunoslik uchun muhim manba hisoblanadi.

Komparativistika (lot. comparativ – qiyosiy) turli xil jarayonlarning qiyosiy o'rganilishiga asoslangan fan yo'nalishi bo'lib, boshqa sohalar qatorida til va adabiyotni ham qamrab oladi.

Mazkur termin birinchi marta Fransiyada (“Littérature compare” – 1817), keyin Angliyada (“Comparative literature” – 1886), Germaniyada (jurnal nomlanishida “Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte”, 1887–1910), Rossiyada (1889-yil A.N.Veselovskiy tadqiqotlarida) qo'llanila boshlangan.

Filologik komparativistika til va adabiyot sohasida olib boriladigan qiyosiy tadqiqotlardir. Shu jihatdan filologik komparativistika ikkita katta guruhga ajratiladi:

1. Lingvistik komparativistika, ya'ni qiyosiy tilshunoslik.
2. Adabiy komparativistika – qiyosiy adabiyotshunoslik.

Lingvistik komparativistika, bir-biriga yaqin bo'lgan va yaqin bo'lmagan tillarni turli yo'nalishlarda qiyosan o'rganishni maqsad qiladi. "Tillarni qiyosiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish, ularga tarixiylik jihatidan yondashish kabilar qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning maydonga kelishiga, tilshunoslikning alohida, mustaqil fan sifatida qat'iy tan olinishiga zamin yaratdi" [2, 6-b].

Adabiy komparativistika barcha adabiy hodisalarning mushtarak va o'ziga xos jihatlarini o'rganadi va ular uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarning yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

Navoiy ijodi orqali nafaqat turkiy adabiyotning, balki butun Sharq badiiy tafakkurining yuksak cho'qqilari namoyon bo'ladi. Komparativ tahlillar shuni ko'rsatadiki, Navoiy xamsasi Sharq adabiy maktabini turkiy muhitda mustahkamlab, jahon adabiyoti bilan uyg'unlashtirdi. Shu bois, Navoiy merosi bugungi kunda ham komparativistikaning tadqiqot obyekti sifatida o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Alisher Navoiy turkiy til haqidagi bu fikrni birinchi bo'lib inkor etgan. U turkiy shoirlar orasida birinchi bo'lib turkiy tilda ajoyib she'rlar yozdi. Navoiy hech qachon "o'zbek" so'zini asarlarida qo'llamaydi, u g'azallarimni "turkcha yozdim" deydi [3, 869–874-b].

Amerika Qo'shma Shtatlarining Massachusetts shtatida istiqomat qiluvchi adabiyotshunos, yozuvchi va shoir Denis Deli ko'p yillik izlanishlari tufayli Alisher Navoiyning g'azallarini ingliz tiliga o'girdi hamda "Cervena Barva Press" nashriyotida "Alisher Navoiyning yigirma bir g'azali" ("Twenty one ghazals by Alisher Navoiy") deb nomlangan kitobni chop ettirdi. To'plam xorijliklar tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi. U yozadi: "Alisher Navoiy – buyuk shoirlardan biri. Italiyaliklar uchun Dante qancha qadrli bo'lsa, Navoiy ham o'zbeklar uchun shunchalik buyuk shaxs. Qisqa vaqt ichida uning barcha ijodi bilan tanishish mushkul. Buning uchun bir insonning umri yetmaydi. Men uning ingliz,

rus, fransuz tillaridagi tarjima asarlarini ko'zdan kechirdim. Angladimki, Alisher Navoiy ijodiga butun dunyoning qiziqishi hamon davom etib kelmoqda. Ulug' shoir ijodining bir qatrasini kashf qilgan kishi borki, hayratini yashira olmaydi. Tezroq Navoiy haqida zamondoshlariga xabar bergisi, uning yozganlarini o'z ona tiliga o'g'irgisi kelaveradi. Men bunga aminman. Masalan, mamlakatingizda Alisher Navoiy ijodi haqida ilmiy tadqiqot olib borgan kanadalik Harri Dik Navoiyga "Dunyoni ma'naviy tanazzuldan qutqara oladigan ko'ngil bog'ining bog'boni" deya ta'rif beradi va "Lison ut-tayr" asarini ingliz tiliga tarjima qiladi. Bular qatoriga "Farhod va Shirin"ni ukrain tiliga tarjima qilgan shoir Nikolay Bajan, polyak tarjimoni Yanush Kijiovskiyni ham qo'shish mumkin. "Navoiy ijodi shunchalik serqirradi, uning tarjimasiga qo'l urish uchun, avvalo, islom dini g'oyasi va qarashlari, turkiylar madaniyati, yashash tarzi, so'zlarning kelib chiqish etimologiyasini ham bilish juda zarur ekan..." [4].

Xulosa o'nida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy ijodi serqirraligi va ma'naviy yetukligi bilan boshqa ijodkorlardan ajralib turadi. Asarlarida tilga bo'lgan e'tibor, milliylik, o'zlikni anglash, adabiyotni eng yuqori cho'qqilarda tahlil va tasvirlay olishi tahsinga loyiqdir. Shu boisdan ham, Navoiy ijodi yosh avlodni tarbiyalashda muhim manba sifatida qadrlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://uzpedia.uz/pedia/komparativistika>.
2. Xalliyeva G. *Qiyosiy adabiyotshunoslik*. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 6-b.
3. Raximbaeva G., Gazyeva Sh. *Alisher Navoiy*. – Toshkent: Neofilologiya, 2022. – 869-874-b.
4. "Xalq so'zi" gazetasi, 26 aprel, 2018-yil.

Zair Zufarov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Axborot texnologiyalar" kafedrasi dotsenti,
texnika fanlari nomzodi
E-mail: zudarovzair@gmail.com*

SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONIDAGI O'RNI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'lim jarayonidagi o'rni, afzalliklari va yuzaga kelayotgan muammolar tahlil qilinadi. Muallif sun'iy intellektning ta'lim sifatini oshirishdagi, o'quvchilarga shaxsiylashtirilgan yondashuvni ta'minlashdagi, doimiy monitoring va avtomatik baholash tizimlarini joriy etishdagi ahamiyatini ilmiy-nazariy va amaliy misollar asosida ko'rsatadi.*

***Kalit so'zlar:** sun'iy intellekt, shaxsiylashtirilgan ta'lim, raqamli yordamchilar, adaptiv o'quv tizimlari, doimiy monitoring, avtomatik baholash.*

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

***Abstract.** This article analyzes the role, advantages, and emerging problems of artificial intelligence (AI) technologies in the educational process. The author demonstrates the importance of artificial intelligence in improving the quality of education, providing a personalized approach to students, and introducing continuous monitoring and automatic assessment systems based on scientific, theoretical, and practical examples.*

***Keywords:** artificial Intelligence, personalized learning, digital assistants, adaptive learning systems, continuous monitoring, automated assessment.*

Zamonaviy texnologiyalar jadal rivojlanayotgan bir davrda sun'iy intellekt (SI) insoniyat hayotining deyarli barcha jabhalariga, shu jumladan ta'lim sohasiga ham chuqur kirib bormoqda. An'anaviy ta'lim jarayonlari tobora raqamlashtirilib,

interaktiv va individual yondashuvlarga asoslanmoqda. Bu esa o'qituvchilar va o'quvchilar oldiga yangi imkoniyatlar bilan birga, yangicha vazifalarni ham qo'yimoqda. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi davrda masofaviy ta'lim va raqamli o'qitish vositalariga bo'lgan ehtiyoj keskin ortgani sun'iy intellektni ta'limda samarali qo'llash masalasini dolzarb qilib qo'ydi.

Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, o'quvchilarning bilim olish sur'ati va uslublariga moslashtirilgan individual ta'limni ta'minlash, o'quv jarayonini monitoring qilish, baholash va tahlil qilishda sun'iy intellektning imkoniyatlari cheksizdir. Bugungi kunda ChatGPT, Duolingo, Khan Academy, Google Classroom kabi platformalar orqali SI keng qo'llanilmoqda. Bularning barchasi ta'lim jarayonining yangi bosqichga ko'tarilayotganini ko'rsatadi.

Ushbu maqolada sun'iy intellektning ta'limdagi o'rnini, uning afzalliklari va imkoniyatlari, shuningdek, joriy etilishdagi muammolar va istiqbollar ilmiy-nazariy va amaliy asosda tahlil qilinadi [3].

Sun'iy intellekt – bu kompyuter tizimlarining insoniy tafakkur, mantiqiy fikrlash, o'rganish va muammolarni hal qilish qobiliyatini taqlid qiluvchi texnologiyalar yig'indisidir. SI tushunchasi dastlab, XX asr o'rtalarida shakllangan bo'lsa-da, oxirgi yillarda u amaliyotda keng qo'llanila boshladi. Bugungi kunda SI texnologiyalari yordamida ta'lim jarayonini avtomatlashtirish, o'qituvchilarning yuklamasini kamaytirish, o'quvchilarga shaxsiylashtirilgan yondashuvni ta'minlash mumkin.

Ta'limga tatbiq qilinayotgan SI vositalari orasida quyidagilar alohida ajralib turadi:

- **Adaptiv o'quv tizimlari** – har bir o'quvchining bilim darajasi va qiziqishiga mos dars materiallarini taqdim etadi.
- **Virtual o'qituvchilar** – oddiy savollarga avtomatik javob qaytarib, o'quvchining mustaqil o'qishini rag'batlantiradi.
- **Avtomatik baholash tizimlari** – testlar va topshiriqlarni tezkor va xolisona baholash imkonini beradi.

Sun'iy intellektning ta'limga integratsiyalashuvi bir qator ijobiy o'zgarishlarga olib kelmoqda:

- **Shaxsiylashtirilgan ta'lim** – o'quvchining qobiliyatiga mos mashqlar va topshiriqlarni tanlab berish orqali ta'lim jarayoni samaradorligi oshadi.

- **Doimiy monitoring** – o'quvchilarning bilim darajasi, qiyinchiliklarga duch kelayotgan sohalari doimiy tahlil qilinadi.

- **Raqamli yordamchilar** – o'qituvchi vaqtini tejaydi, o'quvchilar esa xohlagan vaqtda ma'lumot oladi.

- **Kreativlikni rag'batlantirish** – SI yordamida yangi loyihalar, interaktiv mashg'ulotlar va vizual materiallar yaratiladi.

Shaxsiylashtirilgan ta'lim – bu har bir o'quvchining ehtiyojlari, qiziqishlari, o'rganish sur'ati va imkoniyatlariga mos ravishda o'quv jarayonini tashkil etish uslubidir. Asosiy xususiyatlari:

1. O'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv – ta'lim markazida o'qituvchi emas, balki o'quvchining o'zi bo'ladi.

2. Individual ta'lim yo'li – har bir o'quvchi uchun alohida o'quv reja va maqsadlar belgilanadi.

3. Moslashuvchanlik – o'quv materiallari va metodlari o'quvchining o'zlashtirish darajasiga qarab moslashtiriladi.

4. Texnologiyalardan foydalanish – sun'iy intellekt, ta'limiy platformalar (Khan Academy, Google Classroom, va boshqalar) shaxsiylashtirilgan ta'limni qo'llab-quvvatlaydi [4].

Afzalliklari:

- O'quvchilar mustaqil o'rganishni o'rganadi;
- O'ziga ishonch va motivatsiya oshadi;
- Har bir o'quvchining kuchli va kuchsiz tomonlari hisobga olinadi.

Kamchiliklari:

- Ko'p resurs va vaqt talab etadi;
- O'qituvchidan yuqori darajadagi metodik va texnologik tayyorgarlikni talab qiladi;

- Sinfda katta sonli o'quvchilar bilan ishlashda qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

Doimiy monitoring – bu ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini uzluksiz kuzatib borish, tahlil qilish va baholash jarayonidir [1].

Asosiy maqsadi:

- O'quvchilarning o'zlashtirish darajasini muntazam aniqlash;
- Kamchiliklarni vaqtida aniqlash va korrekativ choralar ko'rish;
- Ta'lim sifatini barqaror nazorat qilish.

Doimiy monitoringning asosiy xususiyatlari:

1. Tizimlilik – ma'lumotlar muntazam yig'iladi (kundalik, haftalik, choraklik).
2. Obyektivlik – aniq mezonlar asosida baholash amalga oshiriladi.
3. Refleksiya imkoniyati – o'quvchi va o'qituvchi natijalarni ko'rib chiqib, faoliyatni tahlil qilishi mumkin.
4. Texnologik asos – elektron jurnallar, test platformalari (masalan, Google Form, Moodle) yordamida monitoring o'tkazish.

Afzalliklari:

- O'qituvchi darsda real holatni bilib turadi;
- O'quvchining taraqqiyotini kuzatish osonlashadi;
- Ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kamchiliklari:

- Ko'p vaqt talab qiladi;
- Kerakli texnik vositalar va metodik materiallar bo'lmasa, natijadorligi pasayadi.

Raqamli yordamchilar – bu sun'iy intellekt va dasturiy ta'minot asosida ishlovchi vositalar bo'lib, ular foydalanuvchiga turli vazifalarni bajarishda interaktiv yordam ko'rsatadi [2].

Raqamli yordamchi (inglizcha: digital assistant) – foydalanuvchining og'zaki yoki yozma ko'rsatmalarini tushunib, axborot izlash, jadval tuzish, eslatmalar qo'yish, savollarga javob berish, ta'limiy resurslarni taqdim etish kabi funksiyalarni bajaradigan virtual yordamchidir.

Ta'limdagi o'rni:

1. O'quv materiallarini tushuntirish (ChatGPT, Khanmigo);
2. Testlar tuzish va tahlil qilish (Google Assistant + Forms);
3. Rejalar, jadval va eslatmalarni boshqarish (Microsoft Copilot, Siri, Google Assistant);
4. Talabaning savollariga javob berish, mustaqil o'qishni qo'llab-quvvatlash;
5. Audio-matnli tarjimalar, lug'at xizmatlari (Google Translate, Lingvo, DeepL).

Afzalliklari:

- Vaqtni tejaydi va samaradorlikni oshiradi;
- Interaktiv va moslashuvchan o'rganish imkonini beradi;
- Nogironligi bo'lgan foydalanuvchilar uchun qo'llab-quvvatlovchi vosita bo'la oladi.

Cheklovlari:

- Internetga bog'liqlik;
- Til va madaniy kontekstni har doim to'g'ri tushunmasligi mumkin;
- Maxfiylik va ma'lumot xavfsizligiga oid xavotirlar [7].

Kreativlikni rag'batlantirish – bu o'quvchilarda yangicha fikrlash, muammoga noodatiy yondashuv, ijodkorlik va tashabbuskorlikni rivojlantirishga qaratilgan ta'limiy faoliyatlar majmuasidir [5].

Asosiy maqsadi:

O'quvchilarda ijodiy tafakkur, mustaqil qaror qabul qilish, muammoni turlicha hal etish va innovatsion g'oyalarni ilgari surish qobiliyatini shakllantirish.

Rag'batlantirish usullari:

1. Ochiq savollar berish:

“Agar sen shahar arxitektori bo'lganingda, qanday maktab qurarding?”

Javobda to'g'ri yoki noto'g'ri yo'q – bu ijodiy yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi.

2. Loyihaviy ishlar:

O'quvchilarga real muammolar asosida yechim ishlab chiqish topshiriqlari beriladi (masalan: ekologik loyiha, startap g'oya).

3. Rol o'ynash, dramatizatsiya:

Tarixiy shaxs rolini o'ynash, ijtimoiy mavzularni sahnalashtirish orqali tafakkurni rivojlantirish.

4. San'at va texnologiyalarni birlashtirish:

Rasm chizish, animatsiya qilish, video tayyorlash kabi topshiriqlar orqali kreativ ifoda.

5. Gamifikatsiya (o'yinlashtirish):

Yaratuvchanlikni rag'batlantiruvchi o'yinlar, masalan: "fikrlar xaritasi", "tasodifiy kombinatsiyadan hikoya tuzish".

6. Tanlov va mukofotlar:

"Eng innovatsion g'oya", "Ijodiy echim" kabi nominatsiyalar orqali tashabbusni e'tirof etish.

Afzalliklari:

- O'quvchilarda mustaqil fikrlash rivojlanadi;
- Qiziqish va ishtirok kuchayadi;
- Innovatsion yondashuvlarga tayyor kadrlar shakllanadi.

E'tiborli jihatlar:

- Kreativlikni baholash subyektiv bo'lishi mumkin, shuning uchun mezonlar aniq bo'lishi lozim;
- Har bir o'quvchining qiziqishi va temperamentini inobatga olish zarur.

Har qanday innovatsion texnologiyada bo'lgani kabi, sun'iy intellektni ta'limda qo'llashda ham muammolar mavjud:

- Texnik infratuzilma yetishmasligi – barcha hududlarda internet va zamonaviy qurilmalar mavjud emas.
- Pedagogik tayyorgarlikning pastligi – o'qituvchilar SI texnologiyalarini to'liq tushunmasligi mumkin.
- Axborot xavfsizligi – o'quvchilar ma'lumotlari himoyasiz qolishi ehtimoli bor.
- SIga haddan tashqari ishonch – inson omilining to'liq SIga almashtirilishi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [8].

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt ta'lim tizimining kelajagini belgilovchi asosiy omillardan biridir. U nafaqat o'qituvchilar va o'quvchilar ishini

yengillashtiradi, balki ta'lim jarayonini ancha samarali, interaktiv va shaxsiylashtirilgan holga keltiradi. Biroq, bu texnologiyani oqilona, ehtiyotkorlik bilan va bosqichma-bosqich joriy etish zarur. Sun'iy intellektni ta'limda to'g'ri qo'llash orqali bilimli, raqobatbardosh va innovatsion avlodni tarbiyalash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedova G. *Pedagogik o'lchash va baholash metodlari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 240-b.
2. Alimova M., Rahmatova D. *Raqamli texnologiyalar asosida ta'lim jarayonini tashkil etish*. – Toshkent: Iqtisodiyot va innovatsiyalar, 2022. – 156-b.
3. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L.B. *Intelligence Unleashed: An argument for AI in Education*. – London: Pearson Education, 2016.
4. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – p-102.
5. Anderson T., Dron J. *Teaching Crowds: Learning and Social Media*. – Edmonton: AU Press, 2014. – DOI: 10.15215/aupress/9781927356807.01
6. UNESCO. *AI and Education: Guidance for policy-makers*. – Paris: UNESCO Publishing, 2021. – p-146.
7. Raj P., Raman A. *The Internet of Things and Artificial Intelligence: Technologies, Applications, and Security Challenges*. – Boca Raton: CRC Press, 2020. – p- 312.
8. Selwyn N. *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. – Cambridge: Polity Press, 2019. – p-192.

Oybek Davlatov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrası dotsenti (PhD)
E-mail: oybek01211@gmail.com

PEDAGOGIK MODELLASHTIRISH VA AXBOROT XAVFSIZLIGI MASALALARI

Annotatsiya. *Pedagogik modellashtirish ta'lim jarayonini tahlil qilish, optimallashtirish va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Maqolada pedagogik modellashtirish turlari, uning ta'limdagi roli va axborot xavfsizligi bilan bog'liq masalalar tahlil qilinadi, shuningdek ularning samarali yechimlari taqdim etiladi.*

Kalit so'zlar: *axborot, model, didaktika, funksiya, ta'lim-tarbiya, refleksiya, aksiologik yondashuv.*

PEDAGOGICAL MODELING AND INFORMATION SECURITY ISSUES

Abstract. *Pedagogical modeling is important in analyzing, optimizing, and improving the effectiveness of the educational process. The article analyzes the types of pedagogical modeling, its role in education, and issues related to information security, as well as presents effective solutions to them.*

Keywords: *information, model, didactics, function, education, reflection, axiological approach.*

Globalashuv jarayonida axborot xalqlararo va davlatlararo munosabatlarda asosiy rolga ega bo'lib, jahon hamjamiyati hayotiga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Texnik va texnologik salohiyati yuqori mamlakatlar global axborot maydonida ustunlikka ega bo'lib, o'z manfaatlariga mos keluvchi qadriyatlar, nuqtayi nazarlar va g'oyalarni ilgari surish imkoniyatiga egadir.

Shu bois, ayrim davlatlar globalashuvga qarshi harakatlar olib boradi. Ular yagona jahon axborot maydonini shakllantirishni rad etib, o'z milliy manfaatlarini himoya qilishga intiladi. Qiziqarli jihati shundaki, globalashuvga qarshi bu harakatlar tobora global ko'rinish kasb etmoqda.

Bugungi raqamli davrda katta hajmdagi axborot shaxsga ta'lim va tarbiya berish jarayonini murakkablashtirishi mumkin. Bu jarayonga e'tiborsizlik esa tuzatib bo'lmaydigan oqibatlarga olib keladi. Shu nuqtayi nazardan, ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning: "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir" degan so'zlari zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida asosiy munosabat o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikka asoslanadi. Bu jarayon didaktika doirasida tahlil qilinadi va modellashtirish texnologiyasi orqali innovatsion yondashuvlar bilan takomillashtiriladi. Pedagogik tadqiqotlarda maqsadga erishishda modellashtirish muhim vosita hisoblanadi, chunki u orqali o'rganilayotgan obyektning modeli yaratiladi va tahlil qilinadi.

Ushbu tahlildan kelib chiqib, global axborot muhitida samarali ta'lim va tarbiya berish jarayonida innovatsion modellashtirish texnologiyalarini qo'llashning ahamiyati katta ekani ta'kidlanadi.

Ta'lim-tarbiya jarayonidagi bosh munosabat o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatdir. Bir so'z bilan aytilganda didaktik jarayondir. Didaktikada modellashtirish texnologiyasi o'quv jarayonini modellashtirishga innovatsion yondashuvlar sifatida baholanadi. Pedagogik tadqiqotlarda qo'yilgan maqsadga erishishning muhim vositalaridan biri modellashtirishdir. Modellashtirish asosida o'rganilayotgan obyekt modeli ishlab chiqiladi.

I.P.Podlasiy tomonidan "model" tushunchasiga berilgan ta'rifga ko'ra, model ma'lum bir obyekt haqida yangi axborot olish imkonini beruvchi, tadqiqot predmetini ilmiy jihatdan aks ettiruvchi fikriy tasavvur yoki uning moddiy ko'rinishga ega tizimdir [1, c-432]. Bu ta'rif modelni nafaqat tahlil va tasavvur vositasi sifatida, balki ilmiy tadqiqotda faoliyat natijalarini prognoz qilish va baholash vositasi sifatida ham ko'rish imkonini beradi.

Bugungi kunda "model" tushunchasi shunchalik keng qo'llanilmoqdaki, u hatto olam haqidagi turli bilimlar va tasavvurlarga ham tatbiq etilishi mumkin.

Masalan, zamonaviy nuqtayi nazardan har qanday faoliyatning maqsadi uning natijasini aks ettiruvchi model sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Modellar turli belgilar va xususiyatlarga ko'ra tasniflanadi. Ko'zlangan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, F.I.Peregudov va F.P.Tarasenko modellarni axborotlarni uzatish va tasavvur qilish metodlari bo'yicha guruhlashtirishgan. Ularning fikricha, modellar insonning istalgan faoliyatini tashkil etishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, faoliyatning barcha turlarini subyekt va uni o'rab turgan atrof-muhit orasida aylanib yuruvchi axborotlarning asosiy yo'nalishlari bo'yicha taqsimlashda qulaylik yaratadi [2, c-16].

Mazkur tasnif asosida modellarni maqsadning nazariy va amaliy yo'nalganligiga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin: bilishga doir modellar va pragmatik modellar. Bilishga doir modellar asosan obyektning strukturasi, xususiyatlari va jarayonlarning ilmiy tahlili uchun qo'llaniladi, pragmatik modellar esa turli faoliyat natijalarini amaliy ko'rinishda baholash va prognoz qilish uchun mo'ljallangan.

Shu tariqa, modellashtirish texnologiyalari pedagogik tadqiqotlarda zamonaviy faoliyatning maqsad va natijalarini tahlil qilish, o'quv jarayonini samarali tashkil etish hamda innovatsion yondashuvlarni amalga oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, yoshlarda axborot xavfsizligini ta'minlash jarayonini boshqarish uchun pragmatik, tizimli-funksional model ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. V.A.Slastenin fikriga ko'ra, model subyekti sifatida yoshlarning tayyorgarlik darajasining boshlang'ich va yakuniy holati o'rtasidagi farqni aniqlash va tadqiq etilayotgan jarayonlarni samarali boshqarish imkonini beradi [4, c-512].

Modellashtirish obyekti sifatida yoshlarda axborot xavfsizligini ta'minlash jarayoni, predmeti sifatida esa bu jarayonning mazmuni va metodik tizimi olingan. Shu asosda **pedagogik tizim quyidagi funksiyalarni bajarishga qaratilgan:**

1. Metodologik ta'minot – me'yoriy-huquqiy hujjatlar va nazariy asoslar bilan uyg'unlikda modelni shakllantirish;

2. Me'yoriy-huquqiy ta'minot – yoshlarni axborot xavfsizligini ta'minlashga jalb qilish prinsiplari, vazifalari va diagnostik vositalarini aniqlash;

3. Metodik ta'minot – pedagogik shart-sharoitlar, mazmun va usullarni belgilash orqali ta'lim jarayonini samarali tashkil qilish;

4. Amaliy-tatbiqiy funksiya – bilim, ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirish, tadqiqot natijalarini tahlil qilish va tuzatishlar kiritish.

Bu funksiyalar o'zaro bog'langan bo'lib, pedagogik jarayonni tizimli va maqsadli ravishda tashkil qilishni ta'minlaydi.

Modellashtirishning nazariy-metodologik asoslari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tizimli, shaxsiy-faoliyatga yo'naltirilgan va refleksiv yondashuv;
- pedagogik loyihalash nazariyasi va rivojlantiruvchi ta'lim muhitini modellashtirish;
- didaktik va metodik ta'minotni yaratish nazariy asoslari;
- aksiologik yo'nalish va fuqarolik tarbiyasi konsepsiyasi;
- axborot xavfsizligini ta'minlash kompetentligini rivojlantirish nazariy-metodologiyasi.

Refleksiv yondashuv ta'lim oluvchilar va o'qituvchilarning faol hamkorligini ta'minlaydi hamda o'quvchilarning individual imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. Uning asosiy prinsip (tamoyil)lari quyidagilar:

1. O'z-o'zini anglash. Bu jarayonda yoshlar jamiyat talablari va shaxsiy imkoniyatlarni uyg'unlashtirib, mustaqil va ijodiy faoliyatga tayyorlanadi.

2. O'z-o'zini namoyon etish. Ta'lim oluvchilarda axloqiy nuqtayi nazarni asoslab, faol tashabbuskorlik orqali o'zini namoyon qilish qobiliyati rivojlanadi.

3. O'z-o'zini nazorat qilish. Ushbu tamoyil orqali ta'lim oluvchilar xatti-harakatlarini tahlil qilish, ma'lum va noma'lum ma'lumotlarni baholash hamda axborot xavfsizligini ta'minlashda qo'shimcha manbalardan foydalanish orqali mustaqil fikrlashni rivojlantirish imkoniga ega bo'ladi.

Shu tarzda, model tizimli, integrativ va funksional jihatdan bog'langan bo'lib, yoshlarda axborot xavfsizligini ta'minlash kompetentligini rivojlantirishga

qaratilgan kompleks pedagogik yondashuvni ta'minlaydi. Zamonaviy ijtimoiy va axborot muhitida bu aksiologik yondashuvning ahamiyati ortib bormoqda [5, c-574].

Jamiyatdagi o'zgarishlar sharoitida yangi qadriyatlarni izlash, ayniqsa, ijtimoiy beqarorlik davrida muhim ahamiyat kasb etadi. V.P.Zinchenko XX asrni umuminsoniy qadriyatlarning eng yuqori darajada qadsizlanish davri deb ta'riflagan [6, c-106-115]. Shu bois, yangi ming yillikda ilmiy jamoatchilik insoniyat tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan qadriyatlarni aniqlash, tartibga solish va tizimlashtirish bo'yicha faol harakat qilmoqda.

“Shaxsning qadriyatga yo'nalganligi” atamasi XX asrning 20-yillarida sotsiologiya fanidan kiritilgan bo'lib, uning mualliflari U.Tomas va F.Znanetskiylar fikriga ko'ra, ijtimoiy ustanovka – bu individning ijtimoiy dunyodagi faoliyatini va uning mavjud reallikni anglash jarayonidir

[7, c-304]. Boshqacha aytganda, ijtimoiy ustanovka individ, guruh yoki jamiyatda umumiy xulq-atvorni boshqarishni ta'minlovchi asosiy funksiyani bajaradi. Ijtimoiy ustanovkaning shakllanishidan avval, individ o'z ehtiyojlari va shart-sharoitlarni anglaydi. Sotsium ta'siri esa jamiyat tomonidan yetkazilgan ma'lumotlar asosida ehtiyojlarni qondirishda namoyon bo'ladi. Shu tariqa, qadriyatga yo'nalganlik individ ongida rivojlanadi, qaror topadi va o'zgarib turadi [8, c-444].

T.Parsonsning “Ijtimoiy harakatlarning tuzilishi haqida” deb nomlangan asarida qadriyat va qadriyatga yo'nalganlik tushunchalari o'rtasidagi aloqadorlik alohida ta'kidlangan. Uning fikriga ko'ra, sotsium madaniyatida etalonlarga intilish namoyon bo'lishi natijasida jamiyatning funksional ehtiyojlari yuzaga keladi [3, c-367].

Qadriyatga yo'nalganlik, shuningdek, individning hayotiy tajribalari va orzu-armonlarini ham o'z ichiga oladi. Shu bois, qadriyatga yo'nalganlik o'ziga xos psixologik xususiyatga ega bo'lib, shaxs tuzilishining barcha komponentlari va uning yaxlit tizimini aks ettiradi.

Aniqlanadiki, aksiologik yondashuv yoshlarda axborot xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv yoshlarda

umuminsoniy, fuqarolik, madaniy va vatanparvarlik qadriyatlarini shakllantirish, ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlar tizimini uyg'unlashtirish hamda ularni qaror toptirish yo'llarini izlash imkonini beradi. Qadriyatga yo'nalganlik individning hayotiy tajribalari va orzu-armonlarini o'z ichiga olib, shaxs tuzilishining barcha komponentlari va uning yaxlit tizimini aks ettiradi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib aytish mumkinki, pedagogik modellashtirish ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, innovatsion yondashuvlarni qo'llash va axborot xavfsizligini ta'minlashda asosiy vosita hisoblanadi. Modellar orqali talabalarning bilim va ko'nikmalarini tahlil qilish, natijalarni prognoz qilish va pedagogik qarorlarni aniqlash mumkin. Refleksiv va aksiologik yondashuvlar yoshlarni mustaqil fikrlashga, axborot xavfsizligi sohasida mas'uliyatli qarorlar qabul qilishga hamda qadriyatlarga asoslangan faoliyatni rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, pedagogik modellashtirish turli nazariy va amaliy yo'nalishlarda yoshlar uchun axborot xavfsizligini ta'minlashda integrativ mexanizm vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Подласый И. Педагогика. – Москва: ВЛАДОС, 1996. – с-432.
2. Смирнов А. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. – Москва: Академия, 1998. – с-16.
3. Перегудов Ф. Введение в системный анализ. – Москва: Высшая школа, 1999. – с-367.
4. Сластенин В. Педагогика. – Москва: Школа-Пресс, 1996. – с-512.
5. Анисимов В. Общие основы педагогики. – Москва: Просвещение, 2006. – с-574.
6. Пересыпкин А. Aksiologicheskie aspekty obrazovaniya v interesakh ustoichivogo razvitiya // Aksiologicheskie problemy pedagogiki : sb. nauch. tr. / pod red. V. Chmolevoy; Smolenskiy gos. un-t. – Smolensk : Izd-vo SmolGU, 2014. – Вып. 6. – с-106-115.

7. Зинченко В. Человек развивающийся. Очерки российской психологии.
– Москва: Тривола, 1994. – с-304.
8. Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки // Америка соц.
мысль. – Москва: Изд-во МГУ, 1994. – с-444.

Jumagul Nishonova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Ijtimoiy va gumanitar fanlar pedagogikasi" kafedrası doktoranti
E-mail: arjumandbegim9646@gmail.com*

XORIJIY MAMLAKATLAR TAJRIBASI ASOSIDA TALABALARDA IJTIMOIY MAS'ULIYATLILIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola talabalarda ijtimoiy mas'uliyatlilikni rivojlantirishda xorijiy mamlakatlarning tajribalarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada AQSh, Finlandiya, Germaniya va Janubiy Koreya tajribalari tahlil qilinadi, bu mamlakatlarda talabalarga fuqarolik va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishga qaratilgan ta'lim tizimi va metodologiyalar yoritiladi, ijtimoiy mas'uliyatli shaxslar sifatida talabalarning tarbiyalanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan zamonaviy pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishda yordam beradi.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy mas'uliyatlilik, talaba ta'limi, fuqarolik tarbiyasi, Koreya, AQSh, Finlandiya, Germaniya, ijtimoiy ta'lim, yoshlar tarbiyasi.*

PEDAGOGICAL BASIS OF DEVELOPING SOCIAL RESPONSIBILITY IN STUDENTS BASED ON THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES

Abstract. *This article is devoted to the study of the experiences of foreign countries in developing social responsibility in students. The article analyzes the experiences of the USA, Finland, Germany and South Korea, highlights the educational system and methodologies aimed at developing civic and social responsibility in students in these countries; the study will help develop modern pedagogical approaches that will have a positive impact on the upbringing of students as socially responsible individuals.*

Keywords: *social responsibility, student education, civic education, Korea, USA, Finland, Germany, social education, youth education.*

Zamonaviy ta'lim tizimi shunchaki bilim berish bilan cheklanmay, shaxsda ijtimoiy ong, fuqarolik pozitsiyasi, mas'uliyatlilik kabi fazilatlarni shakllantirishni ham o'z oldiga maqsad qilmoqda. Ayniqsa, yangi O'zbekistonda kechayotgan ijtimoiy o'zgarishlar va inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar sharoitida talabalarning jamiyat oldidagi mas'uliyatini oshirish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Ushbu yo'nalishda xalqaro tajribani o'rganish, xususan, AQShda muvaffaqiyatli amaliyotga ega bo'lgan "Service Learning" modeli tahlili, O'zbekiston sharoitida zamonaviy pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo'la oladi.

"Service Learning" modeli: g'oya va yaratilish asoslari. AQShda talabalarda ijtimoiy mas'uliyatlilikni rivojlantirish konsepsiyasi XX asr boshlarida pragmatik pedagogika asoschisi Jon Dyui g'oyalari bilan bog'liq. Dyui ta'limni hayot bilan bog'lash, o'rgangan bilimlarni real ijtimoiy faoliyatda qo'llash tarafdori sifatida tanilgan [1, 3-b]. Uning izdoshlari bu yondashuvni rivojlantirib, 1990-yillarda "Service Learning" deb nom olgan modelni ishlab chiqdilar. Ushbu model talabaning akademik bilimlarini jamoaga foydali xizmat bilan bog'lashni maqsad qiladi. Ya'ni, talaba o'qish jarayonida ijtimoiy muammolarga befarq bo'lmagan holda, ularni hal etishga amaliy hissa qo'shadi [2, 6-b]. Bu nafaqat ijtimoiy ongni, balki tanqidiy fikrlash, jamoa bilan ishlash va liderlik salohiyatini ham rivojlantiradi.

Modelni amalga oshirish mexanizmlari. "Service Learning" [4, 569-b]. bugungi kunda AQShning minglab oliy ta'lim muassasalarida qo'llanilmoqda. Universitetlar bu modelni ikki yo'nalishda joriy qilgan:

Majburiy yoki tanlov fani sifatida integratsiya qilish. Masalan, talaba semestr davomida 20–40 soat davomida ekologik, ta'limiy yoki ijtimoiy yo'nalishdagi loyiha ustida ishlaydi. Bu jarayon professor va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda amalga oshiriladi [4, 570-b].

Kredit tizimiga bog'lash. Talabaning ijtimoiy xizmatda ishtiroki uning umumiy reytingiga, stipendiyasiga va bitiruv portfeliga ta'sir qiladi. Shuningdek, maxsus grantlar (Campus Compact, AmeriCorps va boshqalar) orqali rag'batlantiriladi [3, 3-b].

Afzalliklari va muammoli jihatlari. Ushbu modelning asosiy afzalligi – nazariya va amaliyotning uyg'unlashuvida namoyon bo'ladi. Talaba o'rgangan nazariy bilimlarini real muammolar yechimiga yo'naltirar ekan, u hayotiy kompetensiyalarni egallaydi. Ayniqsa, ko'ngillilik faoliyati orqali talabalar empatiya, fuqarolik faolligi, o'zaro yordam, jamoat bilan ishlash kabi ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Biroq modelning ayrim kamchiliklari ham mavjud. Jumladan, barcha ijtimoiy xizmat faoliyatlari birdek nazorat qilinmaydi, ayrim holatlarda bu ishlar faqat "hisobot uchun" shakllanadi. Bundan tashqari, xavfsizlik va huquqiy mas'uliyat masalalari to'liq nazorat qilinmasa, salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Statistik tahlil va samaradorlik ko'rsatkichlari. So'nggi yillarda "Service Learning" dasturlarining ijtimoiy samaradorligi turli universitetlar tomonidan o'rganib chiqilgan. Campus Compact tarmog'ining 2023-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, AQShdagi oliy ta'lim muassasalari talabalarining 72 foizi kamida bir marta ijtimoiy xizmat loyihasida ishtirok etgan. Harvard universitetining 2021-yilgi tadqiqotlari esa bu model asosida o'qigan talabalarning 65 foizi o'z sohasida ijtimoiy mas'uliyat prinsiplariga asoslangan holda ishlashini ko'rsatgan.

Bundan tashqari, Michigan universiteti tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Service Learningda qatnashgan talabalarda ijtimoiy ong va ijtimoiy institutsiyalarga ishonch darajasi 1,8 barobar yuqori bo'lgan [5, 251-b].

Muallif/Faylasuf	Ta'rif matni	Asosiy urg'u
Durkheim	Ijtimoiy birlikni saqlovchi asosiy axloqiy tamoyil	Axloqiy tizim
Bandura	Mas'uliyatli xatti-harakatlar — kuzatish va o'zini baholash asosida shakllanadi	O'z-o'zini boshqaruv
Kohlberg	Axloqiy taraqqiyot bosqichlari orqali ijtimoiy mas'uliyat rivojlanadi	Axloqiy fikrlash
Astin & Sax	Talabalarning xizmat faoliyati ularning ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi	Amaliy ishtirok

Xulosa va O'zbekiston uchun tavsiyalar. AQSh tajribasi shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy mas'uliyatlilikni shakllantirish ta'limdan ajralgan mustaqil faoliyat emas,

balki o'quv jarayonining tarkibiy qismiga aylanishi kerak. O'zbekiston sharoitida bu modelni bosqichma-bosqich joriy etish mumkin:

Talabalar uchun "Ijtimoiy loyiha amaliyoti" fanini joriy qilish;

Ijtimoiy xizmatni stipendiya va reyting tizimi bilan bog'lash;

"Yoshlar daftari", "Mahalla yettiligi", "Temurbeklar maktabi" kabi tashabbuslarda talabalarning amaliy ishtirokini yo'lga qo'yish;

"Ko'ngilli talaba" harakatini yuridik tan olinadigan, mukofotlanadigan tizimga aylantirish.

Mazkur takliflar orqali talaba jamiyatga befarq emas, aksincha uning faol ishtirokchisi sifatida shakllanadi. Bu esa inson kapitalini rivojlantirish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va fuqarolik jamiyatini mustahkamlashda muhim omil bo'la oladi.

Mamlakat	Talabalarning volontyorlikda ishtirok foizi (%)	Ijtimoiy xizmat ko'rsatgan talabalar soni (yiliga, ming)	Davlat grantlari soni
AQSh	65%	3 200	5 500+
Finlandiya	58%	1 100	800
Germaniya	61%	2 300	1 500
Koreya	76%	2 700	900

Ijtimoiy mas'uliyatlilik – bu faqat axloqiy fazilat emas, balki demokratik jamiyatda faol ishtirok eta oluvchi fuqaroni shakllantirishda hal qiluvchi omildir. Yevropaning ilg'or mamlakatlari bu kompetensiyani maktabdan boshlab, oliy ta'limda esa tizimli va metodik asosda rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Ayniqsa, Finlandiya tajribasi bu borada ijobiy natijalar bilan ajralib turadi. U yerda ijtimoiy mas'uliyat "fuqarolik kompetensiyasi" (civic competence) sifatida qaralib, talabaning o'quv dasturiga majburiy tarkib sifatida integratsiya qilingan.

Modelning yaratilish tarixi va asosiy g'oyalari.

1990-yillarda Finlandiyada ta'lim islohotlari doirasida "hayot uchun ta'lim" (lifelong learning) konsepsiyasi qabul qilindi. Bu yondashuvda inson faqat kasbiy emas, balki ijtimoiy-axloqiy jihatdan ham doimiy rivojlanishi kerakligi ilgari surildi. 2004-yildan boshlab oliy ta'lim tizimida "Yevropa kalit kompetensiyalari" asosida

o'quv dasturlar yangilandi va ijtimoiy mas'uliyat, ijtimoiy adolat, fuqarolik ongini rivojlantirishga qaratilgan kompetensiyalar asosiy maqsadlarga aylantirildi. Bu yondashuv "fuqarolik kompetensiyasi" (kansalaispätevyys) deb ataldi [6, 262-b].

Amalga oshirish mexanizmlari. Finlandiya universitetlarida ushbu model quyidagicha yo'lga qo'yilgan:

Transversal kompetensiyalar tizimi orqali har bir o'quv fanida ijtimoiy va axloqiy mas'uliyat elementlari kiritilgan. Ya'ni, informatika, biologiya, iqtisod fanlari ham talabaning ijtimoiy ongini shakllantirishga xizmat qiluvchi topshiriq, tahlil yoki loyiha bilan boyitilgan.

Mahalliy jamoatchilik bilan integratsiya – universitetlar ijtimoiy tashkilotlar, NNTlar, ekologik harakatlar bilan hamkorlikda talabalarni volontyorlik, jamoaviy muammolarni hal etishga jalb qiladi.

Demokratik muhit yaratish – talabalar universitet boshqaruviga (masalan, o'quv rejalari tuzish, grantlar taqsimoti) jalb qilinadi. Bu orqali talabada o'z ovozi qiyamatini his etish orqali fuqarolik mas'uliyati shakllanadi.

Afzallik va kamchilik jihatlari. Modelning ustunligi shundaki, ijtimoiy mas'uliyat alohida dars sifatida emas, balki barcha fanlar va faoliyatlarda tizimli yondashuv bilan beriladi. Bu esa o'z navbatida talabaning ongida mas'uliyatni "hayot tarzi" sifatida shakllantiradi.

Kamchilik jihatlari esa, bu modelning natijalari tez sezilmasligi, yillik psixologik monitoring va ko'plab metodik vositalarni talab qilishi kiradi. Boshqacha aytganda, bu yondashuv ko'p vaqt va resurs talab qiladi.

Statistik ko'rsatkichlar va samaradorlik. Finlandiya Ta'lim vazirligi 2022-yilda e'lon qilgan hisobotga ko'ra, universitet talabalari orasida volontyorlik va fuqarolik tashabbuslarda ishtirok etish darajasi 78% ni tashkil etadi. Yevropa Komissiyasining "Civic Competences Survey" tadqiqotida Finlandiya yoshlarining 65% dan ortig'i o'zlarini "ijtimoiy faol" deb hisoblashi ko'rsatilgan. Bundan tashqari, Talimdagi innovatsiyalar instituti (CIMO) 2021-yilda o'tkazgan tahlilda ijtimoiy loyihalarda qatnashgan talabalarning ishga joylashish ehtimoli 1,6 barobar yuqoriligi qayd etilgan [7, 435-b].

Muammo	Mamlakatlar misolida	Tahlil	Yechim yo'li
Amalga oshirishda resurs yetishmasligi	Germaniya (kichik universitetlar)	Moliyaviy va metodik qo'llab-quvvatlov sustligi	Davlat va xususiy sektor hamkorligi
Erkinlik va majburiyat muvozanatsizligi	Koreya	Ijtimoiy xizmat majburiyligi qarshilik keltirgan	Rag'batlantiruvchi yondashuv
O'qituvchilarning tayyorgarligi pastligi	Finlandiya tashqarisidagi ayrim YEI mamlakatlari	Dasturlarni noto'g'ri talqin qilish	Professional rivojlanish kurslari

Xulosa va O'zbekiston uchun tavsiyalar. Finlandiya tajribasi O'zbekistonda talabalarni ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishda quyidagi yo'llarni taklif etadi:

Har bir o'quv fanida ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni singdirish orqali ko'nikma shakllantirish;

Universitetlarda talabalar ovozigga ega bo'lishi uchun kollegial boshqaruvda ishtirokini kuchaytirish;

Talabalar ishtirokidagi ijtimoiy loyihalar va volontyorlik faoliyatlarini rejalashtirilgan holga keltirish;

Davlat grantlari va imtiyozli rag'batlarni faqat o'qish natijasi emas, balki ijtimoiy faoliyat bilan ham bog'lash. Shunday qilib, Finlandiya modeli ijtimoiy mas'uliyatlilikni bilim emas, balki kompetensiya sifatida qarashni o'rgatadi. Bu esa O'zbekistonda yangi avlod ijtimoiy ongini shakllantirishda muhim strategik yo'nalish bo'lishi mumkin.

Janubiy Koreya ta'lim tizimi fuqarolik ongini rivojlantirish va yoshlarni jamiyat hayotiga faol jalb etish yo'lida keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirgan davlat sifatida tanilgan. Xususan, oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy mas'uliyatlilikni shakllantirishga qaratilgan davlat siyosati ham tizimli va uzoq muddatli yondashuvga ega. Ushbu yo'nalishda Koreya hukumati fuqarolik ta'limi, ijtimoiy innovatsiya loyihalari va "kampus-davlat" tamoyili orqali talabalarda mas'uliyatli fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirmoqda.

Modelning shakllanishi va g'oyaviy asoslari. 1997-yilgi moliyaviy inqirozdan keyin Janubiy Koreyada ta'lim vazirligi islohotlarni fuqarolik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi yo'nalishga yo'naltirdi. 2003-yildan boshlab oliy ta'lim muassasalarida "Community Service Education" (Hamjamiyatga xizmat ta'limi) majburiy komponent sifatida joriy etildi. Ushbu dastur fuqarolik tarbiyasi, ijtimoiy adolat, ekologik mas'uliyat va volontyorlik madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, ta'limning asosiy vazifasi sifatida talabaning ijtimoiy mas'uliyatli shaxs bo'lib shakllanishini ilgari suradi.

Amalga oshirish mexanizmlari

Majburiy fuqarolik kurslari – Har bir bakalavriat talabasi kamida 4 kreditli fuqarolik darslarini o'tishi shart bo'lib, bu fanlar ijtimoiy masalalarni muhokama qilish, huquqiy ong va fuqarolik burchlarini o'rganishga qaratilgan.

Volontyorlik kvotalari – Talabalarga har semestrda belgilangan soatlarda jamoatchilik ishlarida ishtirok etish majburiyati yuklanadi (masalan, kam ta'minlanganlar bilan ishlash, eko-loyihalarda qatnashish).

"Kampus-davlat" tamoyili – Universitet ichida kichik demokratik boshqaruv tizimi joriy etilib, talabalar o'z muammolari va qarorlarini jamoaviy muhokama yo'li bilan hal qiladilar.

Reyting va grant tizimi – Talabalar tomonidan bajarilgan ijtimoiy xizmatlar va fuqarolik loyihalari grant olishda muhim ko'rsatkich sifatida hisoblanadi.

Afzalliklari va kamchiliklari

Afzalliklari: Talaba faqat bilim emas, balki jamiyat oldidagi burchini ham anglaydi;

- Talabalar o'rtasida jamoaviylik, birdamlik va ijtimoiy empatiya rivojlanadi;
- Ijtimoiy masalalarga befarqlik kamayadi, ijtimoiy ong va madaniyat kuchayadi.

Kamchiliklari: Dastlabki bosqichlarda majburiy volontyorlik talabalarda norozilik uyg'otgan;

- Kichik universitetlarda resurslar yetishmasligi tufayli tizim to'liq ishlamaydi;
- Har doim ham volontyorlik sifatli nazorat qilinmaydi.

Statistik natijalar va samaradorlik. 2020-yilda Koreya Oliy ta'limni Baholash va Rivojlantirish agentligi tomonidan o'tkazilgan tahlilga ko'ra:

92% talabalar volontyorlik faoliyati ularning “shaxsiy dunyoqarashi va jamiyatga munosabatini o'zgartirganini” bildirgan;

76% ijtimoiy masalalarda faolligi oshganini ta'kidlagan;

65% esa kelajakda ijtimoiy loyihalarda doimiy ishtirok etishga tayyor ekanini aytgan.

Koreya modeli bugungi kunda “fuqarolik kompetensiyalarini o'qitishdagi eng ilg'or usullardan biri” sifatida BMT va YUNESKO tomonidan ijobiy baholangan.

O'zbekiston amaliyotiga tatbiq qilish imkoniyatlari. Ushbu tajribani O'zbekistonda joriy etish quyidagi shakllarda amalga oshirilishi mumkin:

OTMLarda “fuqarolik va ijtimoiy mas'uliyat” kursini ixtisoslikdan qat'iy nazar, umumiy majburiy fan sifatida joriy etish;

Talabalarni ijtimoiy foydali faoliyatga majburiy tarzda (lekin motivatsion tizim bilan) jalb etish;

Universitet hududida kichik “demokratik muhit” – talaba senatlari, ochiq majlislar, kampus volontyor klublari tashkil qilish;

Grantlar, nufuzli tanlovlar va magistraturaga kirishda ijtimoiy xizmat tajribasini inobatga olish tizimini yaratish.

Global ijtimoiy o'zgarishlar va demokratiyaning chuqurlashuvi sharoitida talabalarning jamiyatdagi rolini qayta belgilash, ularni ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalash zamonaviy ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Germaniya oliy ta'lim tizimida bu yondashuv, ayniqsa, “Servis o'rganish” (Service Learning) modeli orqali joriy etilmoqda. Bu model ta'lim jarayonini ijtimoiy xizmat bilan uyg'unlashtiradi va talabaning bilimini amaliy faoliyat bilan birgalikda rivojlantiradi.

Modelning shakllanishi va g'oyaviy asoslari. “Servis o'rganish” modeli dastlab AQSHda paydo bo'lgan bo'lsa-da, Germaniyada u 2001-yildan boshlab faol joriy etila boshlandi. Bu modelning asosiy g'oyasi – talaba o'quv jarayonida nafaqat nazariy bilim oladi, balki uni real hayotda, ijtimoiy foydali faoliyatda qo'llaydi.

Germaniyada bu tajriba “Bildung durch Verantwortung” (Mas’uliyat orqali ta’lim) milliy loyihasi doirasida keng rivojlanib, 35 dan ortiq universitetlarda tatbiq etildi. Model federal darajada qo‘llab-quvvatlanib, 2012-yilda Germaniya Ta’lim va ilmfan vazirligi tomonidan rasmiy konsepsiya sifatida qabul qilindi.

Amalga oshirish mexanizmlari

Loyiha asosidagi fanlar – Talabalar o‘z o‘quv kurslarining tarkibida mahalliy jamoalarga, nogironlar jamiyatlariga, ekologik muammolar bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlarga xizmat ko‘rsatish orqali amaliy bilim oladilar.

Akademik hamkorlik – Universitetlar NNTlar, ijtimoiy xizmat ko‘rsatuvchi muassasalar bilan memorandumlar asosida hamkorlik qiladi [9, 251-b].

Refleksiya komponenti – Har bir xizmat faoliyati yakunida talabalar yozma hisobotlar, esse va og‘zaki tahlillar orqali o‘z tajribasini baholaydi, bu esa o‘z-o‘zini anglash va ijtimoiy ongni chuqurlashtiradi.

Akademik kredit tizimi – Ushbu faoliyat ECTS kreditlari bilan baholanadi, ya’ni u rasmiy o‘quv natijasi sifatida tan olinadi.

Modelning afzalliklari va kamchiliklari

Afzalliklari quyidagilardan iborat: Talabalar bilimni real hayotda qo‘llash orqali chuqurroq o‘zlashtiradilar.

- Ijtimoiy masalalarga befarq bo‘lmagan, faol va mas’uliyatli fuqaro sifatida shakllanadilar.
 - Talaba–jamiyat o‘rtasidagi uzviylik mustahkamlanadi.
- Kamchiliklar: Har doim ham hamkor tashkilotlar etarli emas;
- Ko‘p hollarda talabalarning ijtimoiy xizmatga munosabati formal bo‘lib qolishi mumkin;
 - Talabalar yuklamasi ortishi mumkin, bu esa motivatsiyani pasaytiradi [11, 149-b].

Statistik natijalar va samaradorlik. 2019-yilda Germaniya Ta’lim vazirligi tomonidan e’lon qilingan hisobotga ko‘ra, “Servis o‘rganish” dasturida qatnashgan talabalarning:

• 84% ijtimoiy faoliyatni keyingi bosqichda ham davom ettirishga tayyorligini bildirgan;

• 73% o'zida "jamiyat oldidagi burch" tuyg'usi kuchayganini aytgan;

• 68% esa bu modelni "darslardan ko'ra samaraliroq" deb baholagan.

Yevropa oliy ta'lim makonida bu model "ijtimoiylashtirilgan ta'lim" (socialized learning) konsepsiyasining samarali shakli sifatida e'tirof etilmoqda.

Xulosa va O'zbekiston amaliyotiga tatbiq qilish imkoniyatlari. Germaniya tajribasi O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari uchun quyidagicha moslashtirilishi mumkin:

- Har bir yo'nalish uchun ijtimoiy xizmatga bog'langan fanlar joriy qilish;
- Mahalliy hokimiyat, nodavlat tashkilotlar bilan talabalarning ijtimoiy xizmatlarini muvofiqlashtirish;

- Talabalar ijtimoiy faoliyatini portfolioga kiritib, baholash tizimini yaratish;

- Ushbu faoliyatni grant, stipendiya va boshqa rag'batlar bilan bog'lash.

Ushbu yondashuv orqali ijtimoiy mas'uliyatlilik nafaqat darslikdagi tushuncha, balki talabaning real amaliy tajribasiga aylanishi mumkin.

Mamlakat	Yondashuv turi	Amalga oshirish mexanizmlari	Ustun jihatlar	Kamchiliklar	O'zbekistonga tatbiq imkoniyati
AQSh	Servis-learning, fuqarolik ta'limi	Grantlar, volontyorlik dasturlari	Demokratik tarbiya, yoshlar faolligi	Notekis hududiy qo'llanilishi	Yuqori
Finlandiya	Fuqarolik kompetensiyasi asosli	Integratsiyalashgan o'quv dasturlari	Muvozanatli tizim, o'qituvchilar sifati	Amaliy faoliyat cheklangan	O'rta
Germaniya	Dvojniki model (nazariya + amaliyot)	Ijtimoiy xizmatlar, seminarlar	Tajriba orqali o'rgatish	Migratsion farqlar, resurs muammosi	Yuqori
Koreya	Harbiy, madaniy, ijtimoiy xizmatlar	Majburiy xizmat, baholov tizimi	Disiplinani kuchaytirish, milliy birlik	Erkinlik cheklavlari	O'rta-yuqori

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD. *The Future of Education and Skills: Education 2030*. OECD Publishing, 2018.
2. U.S. Department of Education. *Developing Responsible and Civic-Minded Students: Strategies and Evidence*. Washington D.C., 2020.
3. Ministry of Education, Republic of Korea. *Character Education Promotion Plan*. Seoul, 2017.
4. Niemi, H. (2012). *The Finnish Teacher Education Curriculum and Its Role in Promoting Active Citizenship*. *European Journal of Education*, 47(4), –569–582-b.
5. Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF). *Politische Bildung in der Schule – Konzepte und Perspektiven*. Berlin, 2019.
6. Kim, M., & Kim, J. (2016). *Social Responsibility in Higher Education in South Korea*. *Asia Pacific Education Review*, 17(2), – 251–262-b.
7. Thomas, N. (2011). *Towards a Theory of Youth Civic Engagement in Democratic Societies*. *Journal of Youth Studies*, 14(4), – 435–451-b.
8. UNESCO. *Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives*. Paris, 2015.
9. Astin, A. W., & Sax, L. J. (1998). *How Undergraduates Are Affected by Service Participation*. *Journal of College Student Development*, 39(3), – 251–263-b.
10. European Commission. *Youth Work and Youth Policy Recommendations across the EU*. Brussels, 2021.
11. Maxkamova, N. (2022). *Ijtimoiy faollik va mas'uliyatni shakllantirishda xorijiy tajribalar: O'zbekiston uchun imkoniyatlar*. – “Ta’lim va jamiyat” ilmiy jurnali, №2(87), – 112–119-b.
12. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. *Yoshlar tarbiyasida fuqarolik ongini rivojlantirish konsepsiyasi*. – Toshkent: 2023.

Sherzod Sharipov

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi
Ta'lim sohasini muvofiqlashtirish bo'limi boshlig'i,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrası mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: Sherzodsharipov@internet.ru

BOLALAR MUSIQA VA SAN'AT MAKTABLARI TA'LIM JARAYONIGA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI TATBIQ ETISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalar musiqa va san'at maktablarining ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish zarurati, ushbu texnologiyalarning samaradorlik darajasi va ularning amaliyotdagi qo'llanish holatlari ilmiy asosda tahlil etiladi. Shuningdek, maqolada yangi metodik yondashuvlar, ularning bolalar ijodkorligiga ta'siri, madaniy-estetik shakllanishga bo'lgan ta'siri va milliy madaniy merosni asrashdagi o'rni chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ta'lim, madaniyat, san'at, pedagogika, texnologiya, musiqa, maktab.

APPLICATION OF MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF CHILDREN'S MUSIC AND ART SCHOOLS

Abstract. This article analyzes on a scientific basis the need to introduce modern pedagogical technologies into the educational process of children's music and art schools, the level of effectiveness of these technologies and the cases of their application in practice. The article also deeply analyzes new methodological approaches, their impact on children's creativity, their impact on cultural and aesthetic formation, and their role in preserving the national cultural heritage.

Keywords: education, culture, art, pedagogy, technology, music, school.

Hech kimga sir emaski, hozirgi globallashuv jarayonida yoshlarning har tomonlama barkamol shaxs bo'lib kamol topishi jiddiy masaladir. Bunday muhim jarayonda san'at va madaniyatning o'rni beqiyosdir. Bugungi kunda ta'lim tizimi

global o'zgarishlar va texnologik taraqqiyot fonida yangicha yondashuvlarga ehtiyoj sezmoqda. Ayniqsa, bolalar musiqa va san'at maktablari kabi ixtisoslashgan ta'lim muassasalarida pedagogik yondashuvlarning zamonaviylashtirilishi – yosh avlodning estetik didini shakllantirish, ijodkorlik salohiyatini ochish va madaniy merosga hurmat ruhida tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi.

Bolalarni yoshlik chog'idan, o'zi qiziqqan sohaga yo'naltirish lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'z nutqlaridan birida: “San'at ma'naviy boy avlodni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak. San'atga mehrni bolalikdan shakllantirish zarur”, – deya ta'kidlaydi [1]. Ayniqsa, bolalar musiqa va san'at maktablari orqali yosh avlodning musiqa va san'at turlariga qiziqishi, qobiliyatini rivojlantirish, ijtimoiy faolligini oshirish, ularni xalqimiz an'alariga, milliy qadriyatlarimizga nisbatan hurmat ruhida tarbiyalash, ma'naviy hamda ma'rifiy saviyasini har tomonlama oshirish dolzarb masalaga aylangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbuslari bilan ushbu maktablar faoliyatini takomillashtirish, ularni zamonaviy vositalar bilan jihozlash, yoshlarni keng jalb qilish bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevraldagi PQ-112-sonli qarorida ham quyidagicha belgilab qo'yilgan: “2022/2023 o'quv yilidan boshlab ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalarning musiqiy bilim va ko'nikmalarini oshirish, ularning qalbida milliy madaniyatga bo'lgan muhabbatni shakllantirish, yosh iste'dodlarni aniqlash va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilishi belgilansin” [2].

Hozirgi kunda Madaniyat vazirligi tizimida 365 ta ta'lim muassasasi faoliyat yuritmoqda. Xususan, 325 ta “Bolalar musiqa va san'at maktablari”, 29 ta “Ixtisoslashtirilgan san'at va madaniyat maktablari”, 2 ta “Malaka oshirish markazi”, 2 ta “Kollej”, 5 ta “Oliy ta'lim muassasasi” hamda ularning 3 ta filiallari faoliyat ko'rsatmoqda. Mazkur ta'lim muassasalarida 106 mingdan ortiq o'quvchi-talabalarga, 18 mingdan ortiq professor-o'qituvchilar tomonidan ta'lim berib kelinmoqda.

Raqamlardan ham ko'rinib turibdiki, bolalar musiqa va san'at maktablari madaniyat ta'lim tizimining salmoqli qismini egallaydi. Shu bois, bu yerda tahsil olayotgan iste'dodli yoshlarni san'at maktablariga keng jalb qilish uchun yangicha, interaktiv va innovatsion yondashuvlar zarur. Bu jarayonda interfaollik, shaxsga yo'naltirilganlik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), muammo asosida o'qitish kabi metodik yondashuvlar asosiy vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bois, zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirish nafaqat o'qituvchi, balki o'quvchi uchun ham ta'lim sifatini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Bunday tashabbus va loyihalardan bir nechtasini sanab o'tish mumkin:

I. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar tushunchasi va ularning mohiyati.

Pedagogik texnologiyalar – bu maqsadga yo'naltirilgan, rejalashtirilgan va natijaga olib keladigan ta'lim jarayoni bo'lib, u o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi samarali hamkorlik asosida kechadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar deganda esa, interfaol, ijodiy va shaxsga yo'naltirilgan metodikalar, AKT vositalari, modulli o'qitish tizimlari, loyihaviy yondashuv, gamifikatsiya, va tarmoq pedagogikasi kabi ilg'or metodlar tushuniladi. Bularning barchasi nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish, san'at asarlarini tahlil qilish, musiqa yoki tasviriy san'atda o'z estetik qarashlarini ifodalashga yo'naltirilgan faoliyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

II. Bolalar musiqa va san'at maktablarida mavjud muammolar.

So'nggi yillarda ta'lim sifati oshishiga qaramay, bolalar musiqa va san'at maktablarida quyidagi muammolar mavjudligini kuzatish mumkin:

- 1). An'anaviy o'qitish uslublarining ustunligi, buning natijasida ijodiy fikrlashga imkon bermaslik;
- 2). O'quvchilarning faolligini oshiruvchi metodlarning kamligi, passiv o'rganish muhitining ustunligi;
- 3). Zamonaviy texnologiyalar uchun zarur texnik infratuzilmalarning yetarli emasligi;

4). O'qituvchilarning zamonaviy texnologiyalarni qo'llash bo'yicha yetarli malakaga ega emasligi;

5). O'quv dasturlarining moslashuvchan emasligi, bu esa texnologiyalarni integratsiyalashda to'siq bo'lmoqda.

III. Zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning afzalliklari.

Zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etishning ko'plab afzalliklari mavjud:

1) O'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantiradi. Masalan, raqamli musiqiy dasturlar orqali o'quvchilar o'z kompozitsiyalarini yaratishlari mumkin;

2) Mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi, bu esa ijodiy tahlil va baholashga olib keladi;

3) O'quvchilarning san'at fanlariga qiziqishini oshiradi, chunki texnologiyalar orqali mashg'ulotlar ko'rgazmali va interaktiv tarzda olib boriladi;

4) Onlayn resurslar, 3D modellash, virtual musiqa asboblari va interaktiv galereyalar orqali yangi pedagogik tajriba yaratiladi;

5) Darslar mobaynida videodarslar, QR-kodlar, onlayn testlar, audio-analiz vositalaridan foydalanish orqali shaxsiylashtirilgan yondashuv amalga oshiriladi.

IV. Amaliy tajribalar: eksperimental sinovlar asosida 2024–2025-o'quv yili davomida Toshkent shahridagi bir nechta musiqa va san'at maktablarida multimedia vositalari asosida o'qitish tajribalari olib borildi. Musiqa nazariyasi fanida “Sound visualization” metodi orqali o'quvchilar tovush balandligi, ritm va tembrni tasavvuriy ko'rinishda o'rganishdi. Bu yondashuv o'quvchilarning 84 foizining fanni chuqurroq tushunishiga olib keldi.

Tasviriy san'at yo'nalishida esa, “Krita” va “ArtRage” kabi raqamli grafik dasturlar orqali rang tasviri, soyalar, harakat va fazoviy tasvir vositalarini o'rgatish muvaffaqiyatli tajriba sifatida qayd etildi. O'quvchilarning 72 foizi kompozitsion fikrlash ko'nikmasini mustahkamlab, o'z loyihalarini onlayn galereyalar orqali namoyish eta oldi.

V. Mahalliy madaniyat va zamonaviy texnologiyalar uyg'unligi.

Zamonaviy texnologiyalarni qo'llashda milliy qadriyatlarni unutmaslik lozim. Shu bois, "Interaktiv maqom darslari" loyihasi doirasida an'anaviy cholg'u asboblari, maqom turlari haqida QR-kodlar yordamida ma'lumotlar berilib, ularni mobil qurilmalar orqali tinglash va o'rganish imkoniyati yaratildi. Bu o'quvchilarda milliy musiqa asarlarini anglash, solishtirish va tahlil qilish ko'nikmasini rivojlantirdi.

Shuningdek, milliy tasviriy san'at namunalarini raqamlashtirish va ularni 3D formatda tahlil qilish orqali san'at tarixini interaktiv tarzda o'rganish imkoniyati yaratildi. Bu kabi yondashuvlar o'quvchilarning milliy g'urur hissini mustahkamlashga xizmat qiladi.

VI. Pedagog kadrlar malakasini oshirish masalasi

Zamonaviy texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etishning muhim sharti bu – o'qituvchilarning yuqori malakali va innovatsion fikrga ega bo'lishidir. Shu bois, respublika darajasida maxsus "Digital Art Pedagogy" (Raqamli san'at pedagogikasi) dasturini ishlab chiqish dolzarbdir. Bu dastur doirasida quyidagilar amalga oshiriladi:

- 1) O'qituvchilar uchun multimedia texnologiyalari asosida dars rejalari tuzish bo'yicha treninglar;
- 2) San'at va musiqa fanlari bo'yicha zamonaviy baholash mezonlarini ishlab chiqish;
- 3) Onlayn seminarlar va vebinarlar orqali tajriba almashish;
- 4) Hududiy san'at maktablari o'rtasida tarmoq integratsiyasini kuchaytirish;
- 5) Pedagoglar uchun "Digital portfolio" yuritish amaliyotini joriy qilish.

VII. Strategik takliflar va istiqbolli yo'nalishlar

Kelgusida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ishlar olib borilishi zarur:

- 1) Har bir bolalar musiqa va san'at maktabida "Interfaol darslar laboratoriyasi" tashkil etish;
- 2) O'quv dasturlariga "San'atda AKT" modullarini kiritish;
- 3) Virtual reallik (VR) texnologiyalari asosida 3D galereyalar va konsert zallarini yaratish;

4) O'quvchilarning ijodiy ishlarini onlayn platformalarda taqdim etish imkoniyatlarini kengaytirish;

Ijodiy o'quv jarayonlarini baholashda sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanish. Raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish orqali musiqa va san'at darslarini yanada qiziqarli qilish mumkin. Masalan, musiqa va tasviriy san'at bo'yicha onlayn darslar, mobil ilovalar, interaktiv platformalar orqali bolalar bilim va ko'nikmalarni masofadan egallash imkoniga ega bo'ladilar. YouTube, Telegram kabi platformalarda mahorat darslarini joylashtirish ularga keng auditoriyaga chiqish imkonini yaratadi.

Tanlovlar, ko'rik-tanlovlar va festivallar orqali iqtidorli yoshlarni izlab topish va ularning iste'dodini yuzaga chiqarish, milliy va zamonaviy san'at turlarini rivojlantirish, musiqiy merosni o'rganish va uni jahon miqyosida keng targ'ib etishga ko'maklashish mumkin.

Shu bilan birga, bunday tadbirlar yoshlar o'rtasida Vatanga muhabbat, ona yurtga sadoqat tuyg'ularini shakllantiradi, ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishga xizmat qiladi. Ayniqsa, xalqaro miqyosdagi tanlovlar madaniy aloqalarni mustahkamlaydi. Bu esa turli davlatlardan ishtirokchilarni birlashtirgan ijodiy muhit, hamkorlik va tajriba almashuvi uchun qulay sharoit yaratadi. Yosh ijrochilar iste'dodi va ijodiy salohiyati bo'yicha yanada rivojlanish imkoniga ega bo'ladi.

Shuningdek, bolalar musiqa va san'at maktablariga yoshlarni keng jalb qilish, musiqa va san'atga qiziqishini oshirish uchun umumta'lim maktablari va san'at maktablari o'rtasida integratsiyani yo'lga qo'yish lozim. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-noyabrdagi "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida musiqa madaniyati fani o'qitilishini tubdan takomillashtirish hamda ushbu fan o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-391-sonli qarori muhim tashabbusdir.

Xususan, qarorda: "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi bilan hamkorlikda 2025-yil 1-apreldan boshlab "Turon" maktab teatrining ijobiy tajribasi asosida maktablarda "Iqtidor" badiiy havaskorlik jamoalarini tashkil etib, jamoalar o'rtasida

“Iqtidor maktab ansambli” respublika tanlovini o‘tkazish belgilab qo‘yilgan”
[3], – deyilgan.

Qolaversa, bolalar musiqa va san’at maktablariga yoshlarni keng jalb qilishda ota-onalarning roli ham beqiyosdir. Farzandining qiziqishlarini biladigan va uni qo‘llab-quvvatlaydigan ota-onalar san’at maktablarining ishonchli hamkoriga aylanishi kerak. Ota-onalarga ochiq darslar, bolalarning chiqishlari orqali san’atning tarbiyaviy ahamiyatini ko‘rsatish ularni rag‘batlantirishi shubhasizdir.

Bolalarni san’atga qiziqtirish va bu sohaga jalb qilish – bu nafaqat ularning iste’dodini yuzaga chiqarish, balki ularni ma’naviy boy, estetik didga ega, barkamol shaxs qilib tarbiyalashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/04/03/art-school/>
2. <https://lex.uz/ru/>
3. <https://lex.uz/ru/>

Nigina Baxronova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Iqtidorli talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini
tashkil qilish bo'limi muhandisi
E-mail: niginabaxronova1812@gmail.com*

OILADA KITOBXONLIKNI TARG'IB QILISH ORQALI MA'NAVIY BARKAMOLLIKKA ERISHISH DAVR TALABI

***Annotatsiya.** Oilada kitobxonlikni targ'ib qilish ma'naviy barkamollikka erishishning muhim omilidir, chunki kitob o'qish oilada farzandni to'g'ri va ongli tarbiyalashning mustahkam poydevori bo'lib xizmat qiladi. Kitob o'qishga bo'lgan muhabbat yosh avlodni ma'naviy jihatdan shakllantiradi, ularning aql-zakovatini o'stirib, dunyoqarashini kengaytiradi va insoniy fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi.*

***Kalit so'zlar:** kitobxonlik, mutolaa madaniyati, kitob, oila, ota-ona, farzand.*

ACHIEVING SPIRITUAL PERFECTION THROUGH PROMOTING LITERACY IN THE FAMILY IS THE NEED OF THE TIME

***Abstract.** Promoting reading in the family is an important factor in achieving spiritual maturity, because reading books serves as a solid foundation for proper and conscious upbringing of children in the family. Love for reading books spiritually shapes the younger generation, increases their intellect, broadens their worldview, and contributes to the formation of human qualities.*

***Keywords:** reading, reading culture, book, family, parents, child.*

Hozirgi kunda yoshlar o'rtasida kitobxonlik madaniyati susayib, yot g'oyalarga ta'sirchanligi ortayotganligi sababli, kitobxonlikka bo'lgan talab, unga qiziqish yo'qolib bormoqda. To'g'ri, kutubxonalarga kirganimizda o'quv zallarining kitobxonlar bilan to'la ekanligini ko'ramiz. Aslida o'sha yerda o'tirgan hamma ham mutolaani sevuvchi, ko'proq ilm olishga harakat qiluvchi haqiqiy kitobxonlarmi? Yo'q, hammasi ham emas. Kutubxona tinch va sokin maskan bo'lganligi uchun ham kiradiganlar bor. Mutolaaga bo'lgan qiziqishni bolada oilada shakllantirib borish

kerak. Ota-onalar: “Farzandim tinch o'tirsin”, – deb qo'llariga telefonni berib qo'yishadi. Telefon bolaga ham ma'nan, ham jismonan zarardir. Telefonda ko'rayotgan videolari va o'ynaydigan o'yinlarning hammasi ham bolaning ma'naviyatiga foydali emas. Telefonga mukkasidan ketib qarash bolaning sog'lig'i va ko'zlariga zarardir. Bolaning butun kuni telefon o'ynash bo'lib qolgandan keyin ota-onalar shikoyat qilishadi. Bolaning telefonga mukkasidan ketishiga o'zlari sababchi bo'lganlarini o'ylab ham ko'rishmaydi. Bolaga talab qo'yishni ham bilishadi. Bolaga “Unday bo'lishing, bunday bo'lishing kerak”, – deb talab qilishdan oldin, ota-onalar ularga shu narsalarni o'zlarida ko'rsatib berishlari kerak emasmi, aslida. Xalqimizda: “Qush uyasida ko'rganini qiladi”, – degan naql bejizga aytilmagan. O'sib kelayotgan bolaga asosiy tarbiya oiladan, ota-onasidan, bobobuvisidan o'tadi. Har bir ota-ona o'z farzandi uchun ko'zgudir. Ularning muomala va munosabati, o'zini tutishi farzandiga bo'lgan e'tibori alohida ahamiyatga ega. Oilada o'zidan kattalarning kitobga mehrini ko'rib ulg'aygan bola kitobxon bo'lib voyaga yetadi.

Buyuk mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy farzand tarbiyasi xususida shunday deydi: “Yosh bolaga nisbatan eng zarur ish bilki, uni kichkinaligidan parvarish qilishdir. Qatrani sadaf tarbiya qilgani uchun odamlarning boshiga chiqib sharaf topdi. Tarbiyaning yana biri bo'lagi ilm-u adab o'rgatish uchun muallim chaqirishdir. O'g'ling bilimsizligicha qolib ketsa, ajab kamchilik bo'ladi. Unga sening shafqat qilishing foydalidir, lekin buning ortiqchasi zarardir”. Bu fikrlar orqali qattiqqo'llik va shafqatning me'yorda bo'lishini bilish mumkin. Oila

davrasida bilim olish va kitob o'qish borasida suhbat qilish, farzandining ilm olishi xususida suhbatlar kamayib bormoqda. Farzandlarning ham o'z vaqtini telefon bilan o'tkazishi keng tus olyapti. Bunda me'yordan oshib ketish holatlari ko'p uchramoqda. Farzandni kitob o'qishga bo'lgan muhabbatini oshirish uchun astoydil harakat qilinsa, bolada kitob o'qishga ko'nikma hosil bo'ladi. Bilim olishga bo'lgan intilish yanada kuchayadi.

Masalan maktab o'quvchilarini oladigan bo'lsak, nima uchun ular savollariga javobni kitob o'qib, o'zi izlanib topish o'rniga ijtimoiy tarmoqlar orqali topishadi. Bunga biz kattalar aybdormiz. Bolani yoshligida tinchlanish uchun o'zimiz telefonga o'rgatib qo'yganmiz. Bola qiyin yo'lni emas, oson yo'lni tanlaydigan bo'lib qoladi. Bola har bitta narsani bilgisi, qiziqqan savoliga javob olgisi keladi.

Bu savollarga javobni ota-ona beradi-ku. Ota-onalar farzandining har bir savoliga javob berishi uchun, o'zlari yetarlicha bilimga ega bo'lishi lozim. Buning uchun esa, ko'proq mutolaa bilan shug'ullanmog'i darkor.

Oldinlari bolani uxlatish uchun alla, ertaklar aytishardi. Hozirgi kunda kim bolasiga ertak aytadi? Axir, ertak bolalarning tasavvurini kengaytiruvchi, ularning tafakkur qilish qobiliyatini rivojlantiruvchi vosita emasmi? Bolaga ertak aytishga bo'lgan qarash – bu faqatgina vaqt o'tkazish vositasi emas, balki bolaning ruhiy, aqliy va ma'naviy rivojlanishida muhim o'rin tutadigan tarbiyaviy jarayondir. Ertakda bo'layotgan voqealar, qahramonliklar, sarguzashtlar hayotiy jarayonlarga to'g'ri kelmasligi mumkin. Ammo, ertaklar orqali bola yaxshi va yomonlikni

farqlaydi, qahramonlikni, adolatni o'rganadi hamda yangi so'z boyligini oshirib, ravon nutqni shakllantiradi. Ota-ona va bola o'rtasidagi yaqinlikni ham mustahkamlaydi. Bolaga ertak aytish – bu mehrga to'la muloqot shakli. Bola o'zini e'tibor markazida sezadi, ota-onasiga bo'lgan ishonch hissini kuchaytiradi.

Rivojlangan davlatlar – AQSh, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya misolida olib qaraydigan bo'lsak, ularda kitobxonlik madaniyati yuqoridir. Kitob o'qish bu davlatlarda kundalik hayotning bir qismi hisoblanadi. Masalan, yurtimizda “Yosh kitobxon”, “Eng faol kitobxon” kabi tanlovlar o'tkazilmoqda. Bu yoshlar, talabalar va o'quvchilar o'rtasida badiiy adabiyotga bo'lgan qizishni orttirmoqda. Ammo, kitob o'qish madaniyati hali ham keng ommaga chuqur singib bormagan. Sababi, ayrim hududlarda zamonaviy kutubxona va kitob do'konlari yetarli darajada emas. Kitob o'qishga ajratiladigan vaqt ham kam darajada. Chunki, internet va ijtimoiy tarmoqlar kitob o'qishga ajratiladigan vaqtni kamaytiradi. Masalan, Respublika bolalar kutubxonasiga e'tibor qaratsak, u yerda 3 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan bolalarga kitob olamiga kirish, kattalarga esa o'zining loyihalari ustida ishlash imkoni bor. Boshqa hududlarda ham shunday zamonaviy kutubxonalarni ko'paytirsak, bolalarda va kattalarda kitobga bo'lgan qiziqish ortadi.

Inson mutolaa qilar ekan, uning dunyoqarashi, insonlar o'rtasidagi muloqoti, farzandlariga beradigan tarbiyasida katta ta'sir qiladi. Ulug'larimiz bekorga: “Kitob insonning do'sti”, – deb aytishmagan. Har bir inson o'z uyida kutubxonasi bo'lishi, har kun mutolaa uchun vaqt ajratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yar ekan, u albatta,

muvaffaqiyatga erishadi. Oila a'zolarimizning tug'ilgan kunlari bo'lsa, ularga albatta, sovg'a olamiz. Har bir inson sharoitidan, vaziyatidan kelib chiqib sovg'a oladi. Nima uchun kitob sovg'a qilmaymiz? Kitob inson uchun eng bebaho va qimmatli sovg'a emasmi? Ziyoli qatlam orasida kitobga bo'lgan talab va ehtiyoj kuchli. Oddiy xalq, tadbirkorlar orasida kitobga ehtiyoj nima uchun sezilmaydi? Oddiy xalq nazarida bolaga: "O'qib ham olim bo'larmiding, undan ko'ra falonchining bolasiga o'xshasang bo'lmaydimi?", – deb tanbeh berishadi. Natijada, bolaning umidlari so'nadi, dunyoqarashi o'zgaradi. Ota-onasi xohlaganday tadbirkor yoki katta biznesmen bo'lib yetishadi. Ammo, uning bolaligidagi orzusi so'nmaydi. Bu orzuni, kitobga bo'lgan, o'qishga bo'lgan muhabbatni farzandlarida shakllantirishga harakat qiladi.

Buyuk bobomiz Alisher Navoiy 7 yoshida Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" asarini yoddan bilganlar, 10-12-yoshlaridan ijod qila boshlagan. Yosh bo'lishiga qaramasdan ilmi, zehni bo'lib ulg'ayishiga sabab – oiladagi muhit, bevosita ota-onaning tarbiyasidir.

Farzandga yaxshi tarbiya berish ota-onaning asosiy mas'uliyatli vazifalaridan biridir. Bu borada ular har qadamda mas'uliyat bilan yondashmog'i lozim. Kelajakdagi yo'li ravon bo'lishini istagan har bir ota-onalar sarflaydigan vaqtini va harakatini ertaning buyuk insonlari bo'lgan farzandlarini ulg'aytirish uchun sarflashlari lozim. Farzand kamoloti uchun sarflangan har bir daqiqa ertangi farovon hayot uchun tamal toshi bo'ladi desak, hech mubolag'a bo'lmaydi. Agar ota-ona vaqtida farzandiga e'tibor qaratmasa, uning kelajagi uchun qayg'urmasa, keyinchalik afsus-nadomat bilan yashashi muqarrar. Bu kelajakda muammolarni yuzaga chiqarishi mumkin. O'sha vaqtda esa, muammolarni hal qilishga kech bo'lishi mumkin. Shunday ekan, farzandining taqdiri uchun e'tiborli bo'lib, uning xulqi, tarbiyasiga va ilm olishiga befarq bo'lmaslik lozim.

Kitob inson tafakkurini kengaytiradi, dunyoqarashini shakllantiradi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalaydi. Shuning uchun ham kitobxonlik madaniyatini oiladan boshlash eng to'g'ri va samarali yo'ldir. Kitobxonlikni oilada targ'ib qilish – yosh avlodni intellektual va ma'naviy jihatdan

yetuk qilib tarbiyalashning eng samarali vositalaridan biridir. Har bir oila bu borada mas'uliyatni chuqur his etib, kitobga mehr va e'tiborni hayot tarziga aylantirishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <http://scientsts.uz>
2. <https://in-academy.uz>

Zuhra Ro'ziyeva

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Kutubxona axborot faoliyati yo'nalishi magistranti
E-mail: zuhraroziyeva263@gmail.com*

KUTUBXONALARDA LOYIHALASH FAOLIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada kutubxonalarda texnologiyalardan keng foydalanib, muammolarga yechim topish usuli haqida, xususan, catalog.unicat.uz tizimida resurslarni bibliografik yozuvlarini yaratishda kuzatilayotgan muammolar, ularning yechimlari haqida fikr yuritilgan. Ajratilgan vaqt mobaynida vaqtdan to'g'ri foydalanish hamda ish samaradorligini oshirish maqsadida xato kamchiliklarsiz bibliografik yozuvlarni yaratish to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: yig'ma elektron katalog, standartlar, bibliografik yozuv, titul varag'i, antiplagiat, o'lkashunoslik resurslari, ISBN raqami, qayta nashr.

DESIGN ACTIVITIES IN LIBRARIES

Abstract. This article discusses the methods of solving problems using technologies in libraries, in particular, the problems observed in creating bibliographic records of resources in the catalog.unicat.uz system, and their solutions. In order to properly use the time allocated and increase work efficiency, the article discusses the creation of error-free bibliographic records.

Keywords: electronic union catalog, standards, bibliographic record, title page, anti-plagiarism, local history resources, ISBN number, reprint.

Kutubxona-axborot faoliyati, avvalo, kutubxonalarning resurslarini boshqarish, ularni raqamli formatda saqlash va foydalanuvchilarga kerakli axborotlarni tez va samarali taqdim etish imkoniyatini yaratishga qaratilib, kutubxonalarda kitoblarni to'liq raqamlashtirish ishlari olib borilmoqda. Ayniqsa, bugungi kunda sohada kutubxonalarning elektron axborot resurslarini shakllantirish hamda kutubxona tizimini yaratish borasida bir qancha murakkab jarayonlarni, yangidan yangi g'oyalarni, loyihalarni yaratishga katta e'tibor berilmoqda. Bu borada barcha viloyat hamda hududiy axborot-kutubxonalarda Yig'ma elektron katalog catalog.unicat.uz tizimida ish olib borilmoqda.

Yig'ma elektron katalog tizimida bibliografik yozuvlarni yaratish, tahrirlash va mavjud bibliografik yozuvlarga nusxa qo'shish axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo'yicha qabul qilingan standartlar tizimida belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi va bu jarayonda muammoli vaziyatlar yangi g'oyalarning namoyon bo'lishi tabiiy hol.

Standartlar – bu bilimlar majmuasi. Ular innovatsiyalarni rag'batlantiradigan va samaradorlikni oshiradigan kuchli vositalar. Ular tashkilotlarning ish faoliyatini muvaffaqiyatli qilishi, soddalashtirishi, mahsulot yoki xizmatning xavfsizligini ta'minlashi va odamlarning kundalik hayotini yaxshilashi mumkin. Aslida, standart – bu biron bir narsani bajarishning kelishilgan usuli. Bu buyumni ishlab chiqarish, jarayonni boshqarish, xizmat ko'rsatish yoki moddiy ta'minot bo'lishi mumkin. Standartlar korxona bajarishi va ishlab chiqarishi uchun mas'ul bo'lgan va ularning mijozlari foydalanadigan turli xil faoliyat va obyektlarni qamrab olishi mumkin.

Yig'ma elektron katalog catalog.unicat.uz tizimida yaratilayotgan resurslarning bibliografik yozuvlari quyidagi standartlar talablariga muvofiq yaratiladi:

- O'z DSt 1215:2009 “Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari” (Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo'yicha standartlar tizimi).
- O'z DSt 2803:2013 “UZMARC mashinada o'qiladigan kommunikativ formati” (Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo'yicha standartlar tizimi).
- O'z DSt 3053:2016 “Axborot-kutubxona resurslari”.
- “Kataloglashtirish qoidalari” (Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo'yicha standartlar tizimi).

Ushbu standartlar adabiyotlarga qo'llanilganda quyidagi amallar bajariladi:

010 Kitobning xalqaro standart raqami (ISBN) (\$a=\$d=\$9)

100 Umumiy ishlov berish ma'lumotlari (\$a)

101 Hujjat tili (\$a=\$b=\$c)

- 102 Nashr qilgan yoki ishlab chiqargan mamlakat (\$a)
- 105 Kodlangan ma'lumotlar maydoni: matnli materiallar, monografik materiallar (\$a)
- 106 Kodlangan ma'lumotlar maydoni: hujjatning shakli (\$a)
- 135 Kodlangan ma'lumotlar maydoni: elektron resurslar (\$a)
- 200 Sarlavha va javobgarlik to'g'risida ma'lumotlar (\$a-\$b-\$c-\$d-\$e-\$f-\$g-\$h -\$i-\$v)
- 205 Nashr to'g'risida ma'lumot (\$a)
- 210 Nashr etish, tarqatish va boshq. (\$a=\$c=\$d=\$e=\$h)
- 215 Fizik tavsif (\$a=\$c=\$d=\$e)
- 225 Seriya (\$a-\$d-\$e-\$f-\$h-\$i-\$v-\$z-\$x)
- 461 To'plash darajasi (\$0-\$a-\$b-\$c-\$d-\$e-\$f-\$g-\$h-\$i-\$l-\$n-\$o-\$p-\$s-\$t-\$v-\$y)
- 500 Bir xillashtirilgan sarlavha (\$a-\$b-\$h-\$i)
- 510 Parallel sarlavha (\$a -\$e-\$h-\$i)
- 675 UO'K (УДК) (\$a)
- 686 Boshqa klassifikatsiyalash indeklari (\$a-\$b)
- 700 Shaxs ismi birlamchi javobgarlik (\$a-\$b-\$c-\$g)
- 701 Shaxs ismi muqobil javobgarlik (\$4-\$a-\$b-\$g)
- 702 Shaxs ismi ikkilamchi javobgarlik (\$4-\$a-\$b-\$g)
- 710 Tashkilot nomi - birlamchi javobgarlik (\$a-\$b-\$d-\$e-\$f)
- 711 Tashkilot nomi - muqobil javobgarlik (\$a-\$b-\$d-\$e-\$f)
- 995 Seriyali yozuvning ko'rsatkichi (\$a-\$b-\$k-\$r-\$v-\$9) [1].

O'z-o'zidan ma'lumki, bu maydon va maydon ostining nomlanishi bo'lib ularni to'ldirishda mutaxassis adabiyotning titul varag'i hamda forsaj qismidan foydalanadi. Dastlabki qadamlarda manbaning qanchalik to'g'ri kiritilishi yoki dasturda yaratilgan yozuvlar ushbu kitobga qanchalik yaqin, yoki aynan shu kitobning o'zimi? Kitobning nomlanishi, muallifi, ISBN raqami, nashr qilingan joyi, nashriyot nomi, nashr yili, adadi, sahifalar soni kabi ma'lumotlar bir birini tasdiqlasagina biz qidirgan kitob dasturda bor yo'qligini aniqlashimiz mumkin. Bu jarayonda tizimda oddiy va batafsil qidiruv jarayoni foydalanuvchilarga kengaytirilgan qidiruvni taqdim etadi.

Bugungi kunda bu borada bir qancha ishlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da o'z yechimini kutayotgan masalalar ham yo'q emas. Aytishimiz mumkinki, kitoblarning titul hamda chiqish haqidagi ma'lumot beruvchi varag'lari bu – kitoblarning “shaxsini tasdiqlovchi hujjatidir”. Muammo shundaki, ko'p hollarda mustaqillik davrigacha bo'lgan XX asrning 50–80- yillarida nashr qilingan kitoblarning ba'zilarida ayrim sabablarga ko'ra titul hamda kitobni chiqish haqidagi ma'lumot varag'lari ataylab yirtib olingan. Bu holat deyarli barcha viloyat va hudud kutubxonalarda kuzatiladi.

Bunday kitoblarning mazmuni eskirmagan, yagona nusxadagi eng sara kitoblardir, afsuski, kerakli ma'lumotlar berilgan sahifalarning yo'qotilganligi evaziga ular haqida yig'ma elektron katalog tizimida bibliografik yozuvlarni to'liq ma'lumotini yaratishning imkoni bo'lmayapti. Mutaxassislar bunday muammoli vaziyatga duch kelgan vaqtlarida qanday yo'l tutishni bilishmay ikkilanishadi. Bunday vaziyatlarda qanday yo'l tutmoq afzal.

Aytaylik, bir muallifning bir nomdagi asari qayta nashr etildi. Yoki to'ldirilgan qayta nashr chiqarilgan. Yuqoridagi holatga ko'ra faqatgina muallif yoki kitob sarlavhasi bilangina biz qidirgan kitobning aynan o'zi ekanligiga ishonch hosil qilish qiyin. Bu vaziyatda kutubxonalarda yig'ma elektron katalog uncat.natlib.uz tizimida nafaqat asosiy bazadagi yozuvlarga nusxa qo'sholmaymiz, balki vaqtinchalik yozuvlar bazasida ham bu kitobni bibliografik yozuvini yarata

olmaymiz. To'g'ri, bunday vaziyat ko'proq o'lkashunoslikka oid resurslarda ham kuzatilishi mumkin. Agar majburiy nusxa mavjud bo'lsagina muammoga o'rin yo'q.

Deylik, shunday muammoli kitoblarda majburiy nusxa topilmadi. Bu hollarda qanday yo'l tutmoq kerak? Mening aytmoqchi bo'lgan loyiham "Antiplagiat" dasturi orqali bu kabi muammolarga yechim topish mumkin. "Antiplagiat" tizimi sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matn bo'laklarini xatosiz aniqlaydi va hisobotda ularni ajratib ko'rsatadi. Tizim boshqa tillardan tarjima qilingan o'g'irlangan matnlarni tan oladi. Antiplagiat kompaniyasi mualliflik huquqi qadriyatlariga amal qilinishi va ularning saqlanishiga ko'maklashgan holda Rossiya va MDH mamlakatlaridagi matnli o'zlashtirib olishlarni qidirish bo'yicha servislar orasida faol bozor holatini egallaydi [2].

Avvallari istalgan ish matnini qidirish va baholashga mutaxassislarining ko'p vaqti ketardi, o'zlashtirib olishlar manbasini qidirish esa noma'lum muddatgacha cho'zilishi mumkin edi. "Antiplagiat" matnli o'zlashtirishlarni qidirishning innovatsion tizimi bu jarayonni sezilarli darajada osonlashtiradi. Bu eng ishonchli va samarali usul. U texnikaning rivoji muammolarni oson va tez hal etishda yetakchilik qilmoqda. Bu usul bilan biz ko'chirilgan maqola yoki matnlarni solishtirmaymiz aksincha, kitob matnini solishtirib kitobning aslini topamiz. Bu bizga yuqorida aytib o'tganimizdek, kitobning yo'qolgan ma'lumotlarini solishtirish orqali qanday kitob ekanligi, qachon va qayerda nashr qilingan, nashriyot nomi va hatto sahifalar sonigacha to'liq ma'lumot taqdim eta oladigan yagona yechim manbaidir.

Biz to'g'ri ma'lumotga ega bo'lishimiz uchun eng avvalo qidirayotgan kitobimizning elektron ko'rinishini topishimiz mumkin bo'lgan tashkilotlarni ham e'tiborga olishimiz kerak. Demakki, o'z-o'zidan kutubxonalararo aloqalar ham muhim ahamiyatga ega. Og'zaki so'rovlar, surishtiruv orqali amalga oshirilgan jarayon yetarlicha o'zini oqlamasligi mumkin. Ammo, sinovdan o'tgan yangicha zamonaviy tizimga ishonch, muvaffaqiyat yuqori bo'lishi o'z isbotini topgan jarayondir. Shu orqali, yig'ma elektron katalog catalog.unicat.uz tizimida resurslarning yaratilgan bibliografik yozuvlari kelgusida ularning to'liq matnlari biriktiriladi.

Biriktirilgan to'liq matnli resurslarning yagonaligi bir birini takrorlamasligi muhim ahamiyatga ega. Yuqorida aytganimdek, "Shaxsi tasdiqlanmagan kitoblar" titul varaqlari va kitobni chiqish haqidagi ma'lumotlari bo'lmasa-da matni to'liq mavjud. Kerakli ma'lumotlari yo'qolgan kitoblar PDF yoki WORD formatdagi elektron fayl ko'rinishida "Antiplagiat" dasturiga joylashtiriladi. Agar asar 100 % ni tashkil etsa bu kitob biz qidirgan va asosiy yozuvlar bazasida nusxa qo'shmoqchi bo'lgan kitob ekanligi o'z isbotini topadi. Hatto shu kitobni ilk sahifalaridan so'nggi sahifalarigacha solishtirish imkoniga ega bo'lamiz. Buning uchun "Antiplagiat" dasturi yig'ma elektron katalog catalog.unicat.uz tizimida integratsiya qilinishi kerak.

Bunday hollarda dasturda ish olib borayotgan mutaxassis muammoli vaziyatdagi kitoblarni solishtirish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Ma'lumotlarni bir biriga to'g'ri kelishi hamda to'liq ishonch hosil qilgandagina bu kitobni yaratishi va yoki nusxa qo'shishi mumkin bo'ladi. Bu bilan nimani isbotlamoqchimiz? Yoki qanday muammoli vaziyatga oydinlik kiritmoqchimiz?

Eng asosiy maqsadimiz, yig'ma elektron katalog catalog.unicat.uz tizimida yagona nusxadagi adabiyotlar bibliografik yozuvini yaratishga erishish, mavjud bibliografik yozuvlarga nusxa qo'shishda xato-kamchiliklarni oldini olish, hamda retro fondagi noyob va yoshi ulug' kitoblarni saqlab qolish, ularni ko'paytirish, kelajak avlodga yetkazish, tarixni avaylab-asrashdir.

Shunday kitoblar bor-ki, qancha asrlar o'tsa ham ularning qadr-qimmati yo'qolmaydi. Shuning uchun bir paytlar qandaydir sabablarga ko'ra "taqdiri hal qilingan" bunday kitoblarning yo'qolib ketishiga aslo yo'l qo'ymaslik kerak. Bu yechimni, shunday vaziyatlarga duch kelib imkon topolmayotgan kasbdoshlarimizga tatbiq etmoqchimiz. Ushbu maqola bilan to'g'ri yo'lni topishga yordam bera olgan bo'lsak, yig'ma elektron katalog catalog.unicat.uz tizimida ish olib borayotgan mutaxassislarning ish unumdorligi oshishiga, vaqt yo'qotishini oldi olishga hissa qo'shgan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *O'z DSt 2803:2013 UZMARC mashinada o'qiladigan kommunikativ formati (Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo'yicha standartlar tizimi).*
2. *O'z DSt 2803:2013 UZMARC mashinada o'qiladigan kommunikativ formati (Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo'yicha standartlar tizimi).*

